

NYELVI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATTÁR
KIADVÁNYOK 15.

F E K E T E C S A B A

Örvendözzünk körösztyének

Délvidéki graduáljaink hagyománya
a 17. század első felében

D e b r e c e n
2012

F E K E T E C S A B A

Örvendözzünk körösztényök

Délvidéki graduáljaink hagyománya
a 17. század első felében

Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár
Kiadványok

15. szám Szerkeszti: A. Molnár Ferenc 15. szám

NYELVI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATTÁR
KIADVÁNYOK 15.

F E K E T E C S A B A

*Örvendözzünk
körösztényök*

Délvidéki graduáljaink hagyománya
a 17. század első felében

Debrecen

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

2012

Megjelent
az OTKA K 69093 számú pályázata támogatásával

Lektorálta
A. Molnár Ferenc
Pap Ferenc

ISBN 978-963-473-588-5
ISSN 1587-6276

© Fekete Csaba

Kiadja
a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke

Készült
a Debreceni Egyetemi Kiadó Nyomdaüzemében
2012

Tartalomjegyzék

Bevezető	7–34
Kutatástörténeti vázlat	17
Graduál és éneklőszék	29
A Nagydobszai graduál	37–80
A graduál szerkezete és tartalma	39
A <i>Psalterium</i> rétegei (zsoltárszövegek hagyománya)	55
Antifónák és <i>prosák</i>	79
A Kálmáncsai graduál	83–125
A zsoltárok sorrendje a Nagydobszai és Kálmáncsai graduálban	86
Az antifónák sorrendje a Nagydobszai és Kálmáncsai graduálban	89
A <i>Psalterium</i> rétegei	94
Szöveghibák és hiányok	108
Átírás	112
Huszár Gál rubrikája	115
Töredékek a kötésből	117
A Csurgai graduál	127–139
Félreérthető keltezés	127
A <i>Psalterium</i> három rétege	128
Különös ékezés	135
Huszár Gál hatása	136
A Bélyei graduál	141–213
Dallamjegyzés és hagyományozás	142
Leírók	147
Tartalomjegyzék	154
A <i>Psalterium</i> három rétege	169
Antifónák	189
Himnuszok	194
<i>Oratio et Lamentatio</i>	197
<i>Passio secundum Matthaeum</i>	198
<i>Responsoria, versiculi et benedictiones</i>	208
Tolnai Borbély Gergely éneke	210
Összegzés	215–222
Rövidítések	224
Irodalom	225–235
Képek jegyzéke	237

Kántor és szertartási énekkar
(Énekeskönyv címlapja,
Straßburg, 1539)

Bevezető

HIMNUSZ kezdősora e kötet címe Délvidék graduáljainak (énekes protestáns szertartási kézikönyveinek) erőteljes ö-zése jegyében. Betű szerint ez így olvasható a Kálmáncsai graduálban: *Orvendőßbünk kereßtyenek* [32].¹ Vegyes a *keresztyén* szó írása. Az egyik húsvéti himnusz kezdősorában ilyen: *[K]ereßtyenőknek serege* [35],² másutt: *Azert illik kőrößtyénök* [66].³ Utal a cím arra a feltűnő sajátosságra is, hogy ez a nyelvi jegy sem érvényesül következetesen. Sokszor nem a minta vagy forrás, hanem a leíró, másoló írásmódját, nyelvjárását tükrözi. A kétféle írásmódot, minta és másolat gyakori eltérését szemléltetik a következő sorok:

*Ez[t] nem mi nag' erdömünköl,
sem io cselekedetünköl,
de miveled keg'efsegödböl
hofßank valo ßeretetödböl* [61].⁴

Csupán néhány sorral alább ugyanezen himnuszban megjelennek régies elbeszélő múltidejű alakok:⁵

*kőrößt fat föl vén w vallara,
eckeppen mene halalra,
mind ez világnak lén ára.*

Vannak továbbá váltakozva fölbukkanó szóalakok, mint *teremtő/teremté/teremtő*.⁶ Ezeket úgy magyarázhatjuk, hogy korábbi

- 1 FERENCZI 2005. A hasonmás kiadás átiratának tételszámára utalok. Vö. RPHA 1167. — Rövidítésjegyzék, irodalom ld. e kötet végén!
- 2 RPHA 733.
- 3 RPHA 642. — A himnusz kezdősora: *Jer dicsérjük kereßtyének*.
- 4 RPHA 106.
- 5 Például *Fő innep napocra valo* epistolak... RMNy 554 [2]: 24b, 80b, 95b, 47b, 225a, stb.

forrásra volt jellemző egyik változatuk, és többszöri (sokszori) másolásakor sem tűnt el mindenütt. Gyakori vonása a graduáloknak, hogy a tetszetős és rendezett külső mögött rendezetlenség lappang: eltérő hagyományozás és az egységes norma hiánya. Szerkezeti, tartalmi, fordítási többféleség szintén jellemzi a graduálokat az apróbb vagy nagyobb helyesírási és nyelvjárási eltérésekkel együtt. Szertartásilag is gond a többféleség, keveredés. Egységesítésre 1557-ben ezért törekedett Huszár Gál (Bullingertől kért mintát),⁷ majd pedig a 17. században a liturgiával együtt a helyesírás és nyelvi egységesítés is célja volt az Öreg graduálnak (1636), amint ez köztudott a szerkesztőjéről, Geleji Katona Istvánról. A graduálok hagyományozott tételei bőséges nyelvi példákat kínálnak arra, hogy ez a törekvés csupán lassan érvényesült és csupán részben volt sikeres Délvidéken is. Gátolta a gyakorlatban korán meghonosodott szóbeli és írásbeli szokás szívós folytatódása. A szertartásbeli hagyományozódásnak ez feltűnő vonása.⁸ — Áttekintésemben azt vizsgálom, hogy ezen az egyházvidéken a 17–18. század folyamán használt graduálok nyelvi jellemzői, forrásai milyenek, hogyan kapcsolódnak a többi graduál (nyelvi) hagyományához, egyházi nyelvhasználatunk örökségéhez.

-
- 6 Hasonlóképpen *feld/föld, lélek/lélök, tenger/tengör*, vagy *örömökre*, ellenben *örömek, örömeket*, stb.
- 7 BOTTA 1991: 85–86, 127, 315. Vö. még RMNy 152. A latin levelet közli DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae...* Ed. Frid. Adolph LAMPE. (Trajecti ad Rhenum, M. D. CC. XXVIII): 112–116; magyarul DEBRECENI EMBER 2009: 88–91.
- 8 Áttekintésem az elmúlt évek kutatásain alapul. Eredményeimet részben közöltem (lásd az Irodalmat); megjelent írásaimat újra szerkesztve kivonatoltam. Részletek és következtetések elhangzottak kiadatlan előadásokban, így a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszéke és az OTKA pályázat résztvevői által Miskolcon, 2008. december 15-én és 16-án rendezett *Szöveg-hagyományozódás és nyelvtörténet* című, illetve a Debrecenben 2012. június 29-én rendezett *A magyar egyházi szöveg-hagyományozódás kérdései* című konferencián.

NÉMILEG homályos körvonalú fogalom a Délvidék. Az volt a hódoltság korában is, mikortól ismét emlegették.⁹ E vidék református szertartási hagyománya őrizte meg a Bélyei, Csurgai, Kálmáncsai és Nagydobszai graduált az elveszettek hírmondójául. Kínálkozik a környéken használt, másolt vagy innen származó graduálra összefoglalóan a *délvidéki* megjelölés, mert helyben írták a Bélyei és a Kálmáncsai graduált. A másik kettő viszont származhatott távolabbi helységből, nem dönthetjük el kétségtelenül.¹⁰ Közvetett vagy végső elődjük más vidékről való. Az is benne foglaltatik a jelzett körülhatárolatlan fogalomban, hogy a Drávaszögben van a ma Horvátországhoz tartozó Bélye (Bilje). Három helység meg Somogyországban. A török idők zűrzavarai és pusztítása miatt alig ismerjük a 16–17. századi iskolázás és a környékbeli református gyülekezetek kapcsolatát,¹¹ liturgikus gyakorlatát, amelyhez sejtésünk szerint a graduálírás is köthető, nem csak a szertartási használat. Lehetett udvari írnok, nótárius is a graduálíró, folytatva a hódoltság körülményei között valamelyik szertartási könyveket többszöröző középkori *scriptorium* munkáját; vagy legalább alkalmilag vállalva megrendeléseket.

- 9 A középkorban, de közbeszédben jóval később és napjaink sajtójában hol a határőrvidéket és a déli vármegyéket (Bács-Bodrog, Krassó-Szörény, Pozsega, Szerém, Temes, Torontál, Verőce), a bánságokkal együtt, vagy csak a Vajdaság, Drávaszög és a Szerémség területét mondták és érték Délvidéknek. I. István király idején *Alvidék* volt az elnevezése hazánk déli területeinek — pontos körülírás nélkül.
- 10 A Felvidék valamelyik műhelyében másolt Óvári graduált előbb Magyaróvár, majd Győr gyülekezetében használták, onnan jutott a Debreceni Református Kollégiumba. Az Öreg graduál ma is meglévő példányát a csallóközi Somorja református gondnoka küldte Debrecenbe a 18. századi ellenreformációs zaklatások között megőrzendő dokumentumul, amikor a gyülekezet elvesztette templomát. STOLL 2002: 10; FERENCZI 1997: 27–30; FEKETE 2000: 215.
- 11 A 16. században hamar kialakult a protestáns kollégiumok partikulahálózata Magyarországon. A török hódoltság területén is voltak Debrecenhez tartozó fiókiskolák Tolnától és Baranyától a Partiumig.

A reformáció megvetette a lábát a környéken, különösen Tolna és Somogy térségében, de például Kálmánca a 17. században sokat veszített korábbi jelentőségéből, nem működhetett változatlan hatással a Szegedi Kis István idejére kialakult városi iskola, és a városi kiváltságok sem érvényesültek. Mind a négy graduál a török alóli felszabadulás előttről való. Mintájukról, közvetlen előzményükről nem tudni, Tolnában, a Szerémségen, Somogyban vagy Baranyában volt-e. Távolabbi elődjük más vidékről való származására mutatnak a nyelvi és leírási adatok. Patrónusok, városok és várnép (korán protestáns prédikátort kívánó vitézek közössége) nagyobb lehetőséget kínált városi, nem kolostori, majd fokozatosan reformált iskolák fenntartására. Az iskolázás a napi és ünnepi énekes szertartás végzését, vezetését a diákokra és tanítóikra rőtta. Jelentős volt a belföldi peregrináció. Rektorok, prédikátorok némelykor távoli vidékre kaptak meghívást. Neves személyiségek híre vonzotta a diákokat, a jobbak nem elégedtek meg a legközelebbi iskolával. Ez nyelvi és nyelvjárási keveredéssel járt, a szépen író deákos másoló, ha alkalmilag vagy foglalkozása részeként graduált, liturgikus segédleteket írt, elvárás szerint másolt, akaratlanul módosította a helyesírást vagy a szóalakokat, ahogyan ez saját nyelvjárásából és megszokásából következett. A tágabb Délvidék tehetősebb gyülekezeteiben 1560–1760 táján legalább 20–30 graduál másolása, időnkénti újraírása és folyamatos használata gondolható el. Maradt korunkra négy. Csonkán, címlaptalanul. Vizsgálatukban kíséreljük meg a szertartási hagyományozás egyes 16–17. századi sajátosságainak vázolását.

A viszonylagos földrajzi közelség miatt gondolhatnók, e négy graduálnak azonos vagy nagyon hasonló vonására lelünk, ezek némileg elkülönítik őket más vidéken készült és használt graduáloktól; illetve fölbukkannak a hagyományozás eltérő sajátosságai, amelyek rögzültek a huzamos helyben való másolás során, és egyes ágak elhatárolásában segíthetnek. Az eddigi vizsgálat summás eredménye az, hogy nem állapíthatók meg

egységes vonások, sem pedig lényeges eltérések az ismert graduálok fő vonalaitól. Amint várható, három graduál (Bélyei, Kálmáncsai és a Nagydobszai) erőteljesen ö-zik,¹² meghaladva más vidékről való kéziratokat, nyomtatott műveket, a mérsékelten ö-ző Vizsolyi Bibliát is. Tartalmilag sem mutat döntő mértékű elkülönülést e négy graduál, de bővebb forrásokra utalnak, és a hagyomány más ágára, mint a korábban csaknem kizárólag vizsgált Batthyány graduál, illetve később a vele együtt tanulmányozott Óvári- és Ráday graduál; valamint a szintén gyakran megemlített Spáczai graduál. Nincs sem teljes egység, sem teljes elkülönülés. Bizonyos fokú egységesülés csupán hosszas használat és másolási folyamat következménye lehet. Kimondhatjuk, hogy a ránk maradt graduálok távolabbi előtörténete nem kezdődhetett a 16. század utolsó harmadában, hanem szinte egyidős a hazai reformációval.

Nem ismerjük az egységesülés vagy a kiformalódás folyamatát és fokozatait, hisz töredékeket kivéve¹³ és a Huszár Gál graduálját (1574),¹⁴ kézírásban csupán 17. századi graduálok maradtak korunkra.¹⁵ Kellő óvatossággal körvonalazhatók némely formálódó normatív vonások. Másfelől azonban mind a négy délvidéki graduálnak vannak sajátosan eltérő vonásai, amelyekről szintén nem hallgathatunk. Két graduál kiadása és kísérő tanulmánya felöleli a részletes tartalmat és az igényes mutatókat. Ferenczi Ilona (korábbi kiadványai után)¹⁶ közreadta a Csurgai és a Kálmáncsai graduált.¹⁷ Mutatóik, leírásaik ismétlése szükségtelen. A másik két graduál nem érdemeli a zenei kutatás figyelmét, mert az egyikből hiányzik a dallamok

12 Ilyen még a *Kecskeméti graduál*, STOLL 2002: 58.

13 *Miskolci graduál-töredék* (1542–1543), *Boroszlói kézirat* (16. század vége), mindkettőre lásd STOLL 2002: 7., 1001.

14 RMNy 353. Kiadása: BHA XIII.

15 A Batthyány graduál teljesen téves 16. (eleinte 15.) századi keltezésére lásd a kutatástörténeti fejezetet (17–28).

16 FERENCZI 1988. FERENCZI 1997.

17 FERENCZI 2000. FERENCZI 2005.

nagy többsége, a másik dallamjegyzése szakmailag értelmezhetetlen. A hagyománynak így is részei. Zenei hiányosságai következtében különösek a folyamat feltárásában. Ezért alább a kiadatlan Nagydobszai és Bélyei graduál részletes tartalma is olvasható.

MIKÉNT MISÉZETT MAGYARUL Szegedi Lajos (†1583) 1543 húsvétján (vagy korábban is) és osztotta *két szín alatt* az úrvacsorát?¹⁸ Szerémi György nevezi meg őt és tisztségét, megörökítve a lutheranizmus veszélyét: Székesfehérvárott „habeant nouiter prophetam Lutteristam vnum scholasticum nomen Ludovicum. Qui cives omnes erant scismatici a Sede Apostolica diuertissent, sese a recta fide catolica declinauerant se ipsos”.¹⁹ 1543. május 30-án kelt valamely királyi tanácsos ezzel egybehangzó följelentése Pozsonyban, eszerint a káptalani iskola vezetője „Nam et sacramentum Eucharistia communicantibus sub utraque specie prebere iugiter et Lutheranum dogma aperte concionari affirmant, consecrationemque quoque cereorum, ramorum et segetum stas diebus fieri vetuisse et ut ne tribus Rogationum ab ecclesia institutis diebus supplicationes fierent, palam denunciassent, planeque profiteri: ritus et ceremonias veteres, per tot secula receptas atque approbatas, prorsus esse tollendas; proxime etiam in die Pentecostes missam vernaculo idiomate, hoc est Hugarico in templom decantasse, quo vix potest quidquam fieri absurdius, quod nulla ratione scriptura sacra ex Latina vel alia lingua in nostrum vulgare idioma sine maxima dissonantia, improprietateque verti posse videtur.”²⁰ Hogyan végezte ezt Kálmáncsehi Már-

-
- 18 Czeglédy Sándor — források híján — liturgikus részletekbe nem bocsátkozott, a kérdést megfogalmazta. CZEGLÉDY 1967: 360. — A Szegedi Lajos körüli bizonytalanságokra vö. BARTÓK 2011.
- 19 BUNYITAY IV. 255. sz. — Szerémi György *Emlékirata Magyarország romlásáról* (Pest, 1857) nyomán.
- 20 BUNYITAY IV: 225. sz.

ton későbbi munkatársa, aki aztán Heltaival Bibliát fordított, végül 1567-től Tordán antitrinitárius prédikátorként működött? Volt-e magyar misekönyv a kezében? Latin szertartástól, szertartási könyvtől nem vezet, nem vezethet *közvetlen* út magyar szertartáshoz és Huszár Gál Komjáti graduáljához. A kérdés velejéig gyakorlati. A közbeeső átmenetnek szóbeli mellett szükségszerűen néminemű írásos hagyományozódásra is kellett alapulnia.

Alig három évtized elteltével megtörtént a teljes nyelvi váltással a szertartás lényeges átminősülése a 16. századi Magyarországon. A középkorvég hazai hagyományainak őrzésével együtt a főistentisztelet megváltozott. Tükrözi ezt a magyar nyelvű szertartási segédlet, a protestáns graduál. A teljes istentiszteleti közösség tevékeny részvételével együtt a liturgia addigi hivatalos latinja helyett immár a rítus szerves része a nép (vulgáris, vernakuláris) anyanyelve és a gyülekezet addig liturgiát nem alkotó (*paraliturgikusként* tűrt) éneklése. A nyelvi kérdésben a humanizmus és a reformáció összekapcsolódott. Nyomában járt az istentiszteletnek ez a gyökeres módosulása. Az énekes imaórák (zsolozsma) liturgiája a prédikációs főistentisztelet gerince.²¹ Nem a miseliturgiát, hanem az imaórák zoltáros könyörgését ölelte fel a graduál. Néhány *ordinarium* tétel maradt meg a gyülekezetek többségében évi négy vagy hat sákramentumos istentisztelet keretei között. Kiemelt helyeken az ünnepi sákramentumos hálaadás havi gyakorisággal ismétlődött; ennek a liturgikus anyaga Huszár Gál graduáljából megismerhető. Ismeretlen e folyamat rohamos terjedése, kifejlése. Eleddig egyetlen adat a Szegedi Lajosra vonatkozó. Rögtönzött, kétnyelvű szertartásra és szóbeli hagyományozásra gondolhatunk. Oly módon folyhatott a szertartás, amiként szemlélhető Telegdi Miklós *Agendarius*ának magyar

21 Ez a délnémet és svájci protestánsoknál a középkori *pronaos* intézményének folytatásaként vált főistentiszteletté, többek között Genfben. PAP 2006; PAP 2007.

nyelvű betéteiben.²² Egyes elemeket az ambónál vagy a szószéken a rátermett és jártas liturgus rögtönözhetett latin misekönyvvel a kezében és fejében. Egyes tételeknél ez nem történhetett könnyen, más műfajoknál pedig el sem képzelhető.

Szegedi Lajos nem egyedül misézett. Segédlete, kántora előtt is voltak korlátok. Például a zsoltározás latinra alapuló magyar rögtönzését jártas liturgus megoldja. Aligha rögtönöztek *responsorium prolixum*, *graduale*, *offertorium*, *prosa (sequentia)* tételt magyarul (többek között ez lehet az oka, hogy a református graduálokban egyetlen pütkösi *responsorium prolixum* van, és nincs egyetlen egy *graduale* vagy *offertorium* tétel sem). Vajon himnuszok, prózák szabálytalan szótagszámú, nem formatartó magyarításait köszönheti-e rögtönzött fordításnak? Azaz nem írópult és műfordító igyekezetének, hanem szertartási szükségletre született hevenyészésnek? Fajtájukat nevezhetjük *szerpapinak*. Újdonsága, magyarsága miatt hamar meggyökerezett gyöngébb alkotás is, midőn a népnyelven misézés elharpózott. Graduálokban jobbítás, pontosítás és újrarendelés nélkül századokig hagyományozódott, egészen addig, ameddig használatuk a református istentiszteleten el nem enyészett.

Ma látjuk, de egykorú szertartási könyvekkel nem szemléltethetjük, hogy a szertartási éneklést elutasító szektás nézetekkel szemben Melius Juhász Péter és kora megtartotta magyarul a hazai szertartási örökség lényegi részét. Ez nem történhetett fordítás és liturgikus segédletek (és többszörözésük) nélkül. Van is nyomunk; tudunk eltűnt vagy lappangó kézirat leírását tartalmazó levélről. Dobai Székely Sámuel 1544-ben leírta, de korábbi magyar szertartáskönyvet kínált eladásra 1771-ben. Dobszay László szerint a kötet tartalma nem kétséges, és az sem, hogy a magyar nyelvű volt. Lehetségesnek mondhatjuk így, hogy volt a husziták mozgalmához (korához) kapcsol-

lódó magyarra fordított szertartás. A magyarul miséző Szegedi Lajos támaszkodhatott kéziratosszerű segédletekre.

Fölbukkant a 20. század vége felé az 1540-es évek elejéről való *Miskolci töredék*, a magyar nyelvű graduálirodalom legkorábbi emléke; magán célra (fejből?) készült lejegyzés graduális tételekkel (változatokkal), amelyek a református graduálokban később ismétlődtek. Délvidék ilyen nem örökített ránk. A katonaság körében viszont maradt szertartási meggyőződést tükröző adalék, amelyet kálvinistának nevez az egykorú forrás.

Kanizsán 1595-ben a vár német helyőrsége megakadályozta, hogy az imaterem török terítővel takart asztala mellé²³ katolizált parancsnokok felállítsa a saját consecrált hordozható oltárát (portatile). Sok helyt eltűntek az oltárok már az 1540-es években, holott a Felvidék (meg Dunántúl és Erdély) egyes területein a 17. század közepe után még mindig nem sikerült a helyét hitvallású gyülekezetet rábírnia arra a puritánoknak sem, hogy eltávolítsák. Alvinci Péter idején is elvárták néhol, hogy viseljék a református prédikátorok a szertartási öltözéket, amelyet Kálmáncsehi Márton évtizedekkel korábban letett. Hosszú ideig egymás mellett élt a gyökeres szakítás a középkor szertartási szemléletével és Esztergom liturgiai örökségének megtartása. Egyes főistentiszteleti tételek magyar változatáról szintén van újabb tudomásunk (Csíksomlyó, Marosvásárhely);²⁴ a török időkben a hasonló emlékek igen nagy arányban pusztultak. Nem túlzás úgy vélekednünk, hogy már 1540–1560 körül volt kialakult és rögzült hagyomány, amelyet az elpusztult láncszemek során át a református graduálok, a legkésőbbi graduálok is, tovább hagyományoztak a 17. században.

23 *Ein Calvinischen Altar, welcher annderst nichts als ein Tüsch mit einerm Türggischen Tüsch Tuch vberzogen gewest.* IVÁNYI 1956: 451.

24 FERENCZI 2003; FERENCZI 2010.

GRADUÁLJAINK HAGYOMÁNYOZÁSÁNAK és keletkezésének lehetséges vonalait kutatva a graduált *mint protestáns könyvműfajt* illetően vannak mellőzhetetlen kötelmek. Szertartásban fogant és szakrális szférában elhangzó szövegek hagyományozásáról van szó. Rítusok hagyatéka eltér a szépirodalmi, költészeti vagy más egyéni illetve közösségi (testületi) alkotásokétól. Kimunkáltabb és szinte kivétel nélkül archaikusabb a ponyvára kerülő és kelendő portékáknál, vagy (Szenci Molnárral szólva) *parasztul szerzett* verselésnél; másfelől az artisztikum nem öncél, alárendeltje a bibliai és hitvallásosan kötött mondanivalónak. A Biblia szertartásra, hirdetésre, elimádkozásra született, nem polgári vagy éppen szépirodalomként.²⁵

Énekeltek a liturgiát. Az énekesbeszédben való elhangzás létmódja, nem mellékes és mellőzhető tartozéka a szertartási szövegeknek. Liturgikus szövegek nem mindennapló beszédszerű szavalásra, felolvasásra, nem is nyomtatott olvasmányként való továbbadásra születtek.

Írástudók számára születtek. Ám a szertartási közösség, a gyülekezetek nagy hányada írástudatlan volt. Mikor elterjedt a középkor városi iskoláiból alakult protestáns iskolahálózat, akkor sem volt pénze a többségnek könyvre. Belekapcsolódtak a liturgiába, ha fejből ismerték a liturgikus szövegeket, énekeket. Prédikátor, kántor, kórus szintén fejből ismerte a liturgiát. Az emlékezet, az énekes élőszóbeliség megkülönbözteti a csak könyves hagyománytól a szertartási emlékeket. A graduál (s minden segédlet, a kancionálé, a gyülekezeti énekeskönyv is igen soká) csupán emlékeztetőül szolgált. Nem rögtönzött (*prima vista*) lapról való olvasás eszköze volt.

Vallási–egyházi nyelv és hagyományozása mindenkor öt-
vöződik mai átlagos művelődésünktől erősen eltérő vonásokkal. Korábbi örökségre visszanyúló liturgikus előzményei vannak a 17. század első felében másolt református graduáloknak.

Ez látszik tartalmukon, szerkezetükön. Korábbi nyelvállapot, helyesírás, megrögződés jellemzi a kései, egyszerűbb, máskor gyarló graduálokat is.

Graduáljaink hagyományozásának és tartalmának a viszonyítási alapja a korábbi (késő középkori) magyar liturgikus hagyomány. Nem mai rend és szokás. Tévedést és félremagyarázást szült, ha koruk eszményeit, habitusát vetítették vissza az előttünk járók a kor léptékének és a rituális szövegek beágyazódásának megismerése helyett. Tudományos vagy művelődési értetlenség születik korunkban is mostani normáink reflex jellegű visszavetítéséből.

TÉVES korábbi megítélések vitatásával jutott el a 20. században tudományos eredményekig a graduálokra irányult érdeklődés. Szükség a kutatás történetének egyes mozzanatait felidézni. Annál inkább, mert a kutatás egyik úttörője ezen a vidéken volt református prédikátor két falucskában. Kálmán Farkas miatt a tanulságos félremagyarázások, megcáfolt álláspontok rövid szemléje sem hiányozhat áttekintésünkben.

Kutatástörténeti vázlat

KOVACHICH Márton György (1744–1821) tollából származik az első hír a Batthyány graduálról. A hazai intézményes jogtörténeti forráskutatás megteremtőjének sorai kikezdhetlenné avatták eme liturgikus kézirat nimbusát jó másfél évszázadra. Az értékelést és a kutatás irányát is eldöntötték, oly mértékben, hogy az utóbbi évtizedek közleményei és kiadványai sem tudták teljesen eloszlatni a kezdetek kezdetén kialakult ősgraduál elméletet. Ő nem törekedett erre; tudós kortársának lelkes közleménye röpítette fel a hírt.

Magyar Egyházi Énekek a' XV-dik század közepe felé folyt időkből címmel közölte tőle Horvát István (1784–1846) nyelvész, történetíró, akkor már a Nemzeti Múzeum könyvtárőre a hírt:

„Följegyezte utazási Jegyzeteiben a' munkás Kovachich Márton a' Károly Fehérvári Püspöki Könyvtárról, hogy abban ime régi Kézirat is találtatik: *Incipiunt Hymni de Adventu Domini. — Sunt Hymni, Psalmi et alia Similia pro toto anno cum Cottis, omnia Hungarice. Codex Chartaceus in folio, vetustus et pretiosus.*

Nem tudván többet e' Kézíatról, se többet róla ki nem tanulhatván, a' Vetustus Codex elnevezésnél fogva e' betses Egyházi Régiséget ide helyhettem [!] addig is, míg azt akárki fontos tartalmához képest bővebben megesmérteti. Úgy látszik, foglalata, minthogy az egész évet illeti, igen nagy kiterjedésű. Mi szép lészen látni és olvasni a' régi Kornak templomi magyar Énekeit!”²⁶

Jóllehet a 19. század közepén száz esztendővel későbbre keltezte, és még két graduállal számolt Toldy Ferenc,²⁷ téves ítéletével ő is soká és károsan hatott a liturgikus és irodalmi felfogásra. A 20. században még észlelhető volt ez. Évtizedekig nem sikerült teljesen elosztatni azt a tévhitet, hogy a graduálok római katolikus szerkönyvek. Bartalus István helyesbítette a téves besorolást, de elképzeléseiben sok a találgatás és félreértés; Kálmán Farkas vitatta eme véleményét: „A szorosán vett szertartási énekek pedig nem csak szerkezetileg megegyeztek, hanem a katolikusoktól vették”²⁸ — írta, vizsgálva az Öreg, Patay, Batthyány, Kecskeméti graduált, Kájonit és a Cantus Catholici kiadásait.²⁹

26 KOVACHICH 1835: 93.

27 TOLDY 2. köt. 1862: 99. *Hymnarium* névvel illetve két himnuszt idéz uo. 196. Ld. még TOLDY 1867: 97–98, 165–169. — Értékelését vitatja KÁLMÁN 1883c.

28 BARTALUS 1869: 37. — Nem tudhatta, hogy a Kecskeméti graduál dallamjegyzése értelmezhetetlenül romlott. Nem tudott a Bélyei graduálról. Erről 1842-ben adott hírt Polgár Mihály. — Kálmán Farkas csupán tartalmát ismerteti (KÁLMÁN 1883b), másutt is mellőzi a dallamjegyzés elemzését, ebben nem is szerzett jártasságot.

29 Lásd vitatásához KÁLMÁN 1883c; KÁLMÁN 1883d; KÁLMÁN 1883e.

A kérdések vitatását sajnálatos módon nem döntötte el a hazai nyelvészet, sőt fatális hibával tetézte. Hiába helyesbítettek, mai napig fennmaradtak téves megítélések. *Nyelvemlékként* adta ki 1890-ben Volf György a Batthyány graduált.³⁰ Toldy keltezését megszilárdította egy kései halvány évszám beelátásával. 1563-nak olvasta, és e szerint tárgyalta a vitatott nyelvi és egyéb kérdéseket. Seprődi János kolozsvári zenetanár 1913-ban helyesen olvasta az évszámot.³¹ Hiába. Ferenczi Ilona okkal véli Ráday Gedeon halálának évének az 1733-as évszámot, ekkor került a két örökös birtokába a Ráday illetve a Batthyány graduál. A hibásan olvasott évszámnak a keletkezéshez nincs köze. Sárospatak két graduáljáról is tanulmány jelent meg 1905-ben részletes tartalommal, ez szintén a Batthyány kódex nimbuszát erősítette.³² Czeglédy Sándor (1909–1998), aki a tartalmi azonosságra a 20. század ötvenes éveiben felfigyelt, kimondta, hogy az Óvári graduál is ugyanazon műhelyben készült másolat. Megalkotta a *testvérgraduálok* elnevezést. Eldöntötte, milyen sorrendben készülhetett a három graduál, melynek egyik papírját a vízjel bizonyossága szerint csak 1613-tól gyártották.³³ Valószínű, hogy e graduálok a 17. század húszas éveiben készültek és csupán néhány év választja el őket. Őse így nem lehet a Batthyány graduál protestáns énekeskönyveinknek, ősei a testvérgraduálok sem lehetnek a többinek, többek között Délvidék graduáljainak. Jó két évtizeddel korábbi a Nagydobszai, korábbi vagy nagyjából egykorú a Kálmáncsai és Csurgai, két évtizeddel későbbi a Bélyei.

30 Nytár XIV.

31 1733-at, Ráday halála évét olvasta Volf György 1563-nak. SEPRÓDI 1913. — Seprődire STOLL 2002. is hivatkozik.

32 HORVÁTH 1905b.

33 Előbb készült a Batthyány, az Óvári, majd végül a kisebb Ráday graduál. A 21. század elején is olvassuk azt, hogy a Bathyány kódex 16. századi. Előbb Czeglédy Sándor is úgy vélte, 1578 utáni, de még a század végétől való. CZEGLÉDY 1961. CZEGLÉDY 1963. CZEGLÉDY 1978.

Gondjaink egyáltalán nem szűntek meg a hibás keltezés helyesbítésével. Ógraduál nem lévén, a viszonyítás megoldatlanabb ma, mint egy évszázada. Akkor a vélt bizonyosság jegyében várták elődeink a leszármazási fa megrajzolását, ez csupán szorgalom, szerencse és idő kérdésének tűnt föl.

Délvidék graduáljainak kutatástörténete ide illeszkedik. A vidék első kutatójának sokban téves vélekedését Zoványi Jenő nem látta át, szerinte Kálmán Farkas (1838–1906) „Páratlan alapossággal ismerte a protestáns énekügyet, kivált történeti fejlődésében”.³⁴ A pozitivista tudós Zoványi érdeklődése adatközpontú volt szertartást és himnológiát illetően is. Kálmán Farkasé sem mindig terjedt túl az életrajzi, bibliográfiai vagy lexikográfiai adatokon, noha kortársaihoz képest ő zeneértő; aki felrótta az 1877-es énekeskönyv reformtörekvései közt az 1806-os Benedek-féle énekeskönyv példáját (mert nem volt zeneértő a szerkesztőbizottságban).

A magyar himnológia atyja Pápán tanult, 1887-ig a Dunántúlon volt parókus. Aprócska falvak, 1876-tól Sósvertike, 1880 és 1887 között Gyüd (később Máriagyüd) református papja. Délvidéki graduáljainkról, az örökség hagyományozásáról nem mellőzhetjük idézését. Téves elképzelések helyett megalapozott nézetekre vezető úton a tudományos vargabetűk tanulságosak. Részai a hagyománynak. A graduálok újbóli felfedezését, 19-20. századi értékelését is kísérik. Kísérik mai élesztésüket is. Az ének éneklésre való, a szertartási ének szertartási megszólaltatásra. Csakhogy a feledés századai közbeékelődnek. Atyái hagyományát nem érzi magáénak a mai nemzedék, sem reformátusnak. Nincs otthon az énekes liturgiában. Leragadt a 19. század szemléleténél, megszokása ellensúlyozására (jártasság hiányában) nem gondolkodhat történeti távlatokban.

34 *Egyháztörténeti lexikon*, 3. kiad. Bp. 1977.

Kálmán Farkas az *ad notam praxis* kutatása során vallott 1880-ban. Liturgiát fitymáló nézete elfogulatlaná avatja 1879-ben: akaratlanul kimondja azt, aminek a valóságát látja, de valós értékét nem ismeri és nem is tudja elismerni.

(1) „Mind a Zsoltárok, mind a dicséretetek dallamaiul részint régi latin, részint magyar énekek vannak ki írva. És itt egy igen nagy csalódásomat kell napfényre hoznom, mely bizony eleinte keserűen esett, de mégis hozzá kellett szoknom, nevezetesen: én valóban azt hittem, hogy régibb egyházi dallamaink legnagyobb részben Magyar dallamok, s csak néhány latin és német dallam van középük véve; most a Nagy-Dobszai, Kálmáncai s e Gönczi-féle gyűjtemény figyelmes átvizsgálása után, nyíltan ki mondhatom, hogy biz a mi régi dallamaink (miket a Prot[estáns] egyh[házi] lap múlt évi 22. sz. ismerttettem)³⁵ legnagyobb része nem magyar, hanem Latin, és pedig a Gregorianumból van véve! Erre nézve nincs hát már most egyéb teendő, mint beülni valamelyik Káptalan könyvtárába s átvizsgálni a Gregorianumot, — meg is cselekszem idővel [...] ha az Úr akarandja!...”.³⁶ Nem cselekedte meg. Ez rányomta a bélyegét véleményalkotására.

(2) Az egykori közvélemény és az akkori hozzáértők sem érezhették a horderejét annak, amit ismertetésében (mintegy mellékesen) megjegyzett a kéziratok énekeskönyvekről, mint szertartás-történeti forrásokról: „[...] bizony a mai korban már nem is igen ismerjük a református isteni tisztelet véghez vivésének módját, közvetlen a reformáció után; — a régi énekeskönyvekből azonban teljes biztonsággal leírhatjuk. Mennyi salang, külső czeremónia, lelketlen és haszontalan kántállásból állott még akkor az isteni tisztelet!

Az igehirdetés — ez az evangéliumi isteni tisztelet központja — csak mintegy mellék kötelelességkép szerepel még —

35 KÁLMÁN 1879b.

36 KÁLMÁN 1880: 159.

s mire egy századig³⁷ a reformáció után, — s habár az 1620-ig kiadott nyomtatott énekes könyvekben azok nincsenek is meg (Gönczi Fábrius, — Csáktornyai János — és az 1579-iki Debreczeni énekes könyv), — de ezen írott énekes könyvek bizonyoságot tesznek, hogy bizony a sok »lamentatió«, »passio«, »litania«, »antiphonák«, »responsoriák«,³⁸ voltak a fő dolgok a ref[ormátus] isteni tiszteletben.”³⁹

Megjegyzéseiből az is kiderül, a 19. század vége felé peremvidékeken némi protestáns graduális gyakorlat még mindig tengődött. Öreg kántorok szájhagyományból ismerték, hisz a ma ismert graduálok akkor már országos közgyűjteményekben őrizték, mint századokat átvészelt muzeális emlékeket. Hiteles megszólaltatásukra Bartalus István és néhány kortársa sem gondolt. A megszakadt hagyomány miatt az összefüggések tisztázása több évtizedes kutatás árán sikerült. Egyre több adalékkal.

Sokakkal ellentétben, akik csak hírből ismerték és úgy vélekedtek, Kálmán Farkas tanulmányozta 1884-ben a Komjáti graduál első kötetét, írt is róla.⁴⁰ Eperjesről Szilágyi Sándor átölcsonözte az Egyetemi Könyvtárba, Kálmán ott készítette jegyzeteit *Adalékok a XVI. és XVII. század irodalom történetéhez* című munkájához, ez nem jelent meg. Bogisich Mihállal vitázva vázolta Huszár Gál életét, a kötet tartalmát kivonatolta. Tisztázta a graduál, kis graduál és cantionale fogalmát.⁴¹ A karácsonyi szertartást nem részletezte, mint Szatmáry József,⁴² akinek írását csak a 20. század közepén váltotta fel Csomasz Tóth Kálmán szertartási leírása. Állítja Kálmán, hogy „a magyar reformátorok zsoltárfordítása sokkal hűbb, szövegszerűbb, mint a

37 Sajtóhiba: századik.

38 Hibásan: „respomáliák”.

39 KÁLMÁN 1879a: 572. Szintén hasonló megvetéssel nyilatkozik máskor is, pl. KÁLMÁN 1883a: 1003.

40 KÁLMÁN 1885.

41 KÁLMÁN 1885: 287.

42 SZATHMÁRY 1892.

római katolikusoké, mert ők nem a Vulgátából, (mely szinte csak translatio) hanem az eredeti forrásból merítették”.⁴³ A zsolttárok tüzetes filológiai vizsgálata nem ezt igazolja. Gyakori a graduálokban a Vulgata szerinti számozás (ez Huszár Gálnál is előfordul, nem csak a latin incipitek használata). A Zsoltárkönyv alapja 1590-ben liturgikus kézirat volt, a breviáriumi gyakorlatot tükrözi, de a héber szerint számoz, és kétségtelenül javít sok helyen a Vízolyi Biblia; mégis a latin fordítások (főként Tremellius) követése a döntő a héber szöveg értelmezésében. Kétkedik Kálmán abban is, hogy Huszár Gál Luthert követi-e (Deutsche Messe). Téves állítása, hogy a Komjáti graduál 2. része nem jelent meg.⁴⁴ Eperjesen hiányzik, és akkor még nem került elő teljes példány. Mai ismereteink szerint igazat kell adnunk Bartalusnak (ez ellen Kálmán Farkas szintén hadakozott, ismételten vitázva Bogisich Mihállyal is), „hogy ha a tridenti zsinat — melynek reformja kezdetben nálunk nem léphetett életbe — később nem vet korlátokat, valószínűleg az egész szertartás nemzetivé alakul, mint a protestánsok miséje”.⁴⁵ Kálmán a vita hevében néhány évvel korábbi (főntebb idézett) meglátásának is ellene mondott. Volf Györgyöt cáfolva így taksálta a Batthyány graduált: „irodalom- s istentisztelet történeti tekintetben megér tán 5 forintot”.⁴⁶ Összehasonlításként: diákoknak kitűzött pályatétel 100 forintos első díjáról olvasunk a Debreceni Protestáns Lapban, amelynek évi előfizetése 9 forint volt. Kezdő tanári fizetést hirdettek évi 800 forintért, lakás és természetbeni juttatások mellett. Több száz forintos adományokról sem ritkán írnak a korabeli lapok, meg több tízezer forintos alapítványokról. — Kora meggyőződésével szemben egy évszázaddal későbbre, 1650. utánra keltezte az Öreg graduálból és kéziratokból másolt Batthyány gradu-

43 KÁLMÁN 1885: 319.

44 KÁLMÁN 1885: 319.

45 Idézi is KÁLMÁN 1885: 319–320.

46 KÁLMÁN 1883c: 773.

ált, „fiatalabb Graduált nála még nem láttam” — állította.⁴⁷ Egyik fő bizonyítéka az *Új világosság jelenék* kezdetű ádventi himnusz. Szerinte ez az Öreg graduálban jelent meg először. Ez tévedés. Megjelent egy évvel hamarább, 1635-ben Lőcsén.⁴⁸ A Batthyánynál korábbi graduálok közül megvan a Spáczai-ban, Délvidéken pedig a közel egykorú Kálmáncsai és Csurgai graduálban.

Boros Alán (1875–1945) értekezése kimutatta a 20. század elején a Batthyányi-kódex zsoltárainak fogyatékoságait a latinhoz képest.⁴⁹ Horváth Cyrill (1804–1884) óvott, egyes eltérések oka helyesbítés, a Vulgatóhoz mérten a héber értelmi többletéből fakad. A hebraizálást idézetekkel támogatta. Alább említett parafrazeáló és krisztianizáló fordításaink ezt nem követték.⁵⁰ A hebraizálás nem kizárólagos, sem liturgusok (kántorok) elterjedt tudós irányzatává nem vált. Horváth Cyrill állítását egy évszázada senki nem vizsgálta, erre Csomasz Tóth Kálmán is utalt.

Kálmán a részletes filológiai összehasonlítást sem hanyagolta, átvizsgálta az énekeskönyvek tartalmát. Következtetések levonásában viszont nem jeleskedett, holott ezt nem helyettesíthetik merész kijelentések, hogy első pillantásra látható a Komjáti graduál és az Öreg graduál azonossága. A Vulgata számozása szerint gyakran említett zsoltárok zömében latinból készültek. A 17. században sem ritka a Biblia latinul idézése és alkalmi fordítása prédikációkban, nyomtatott kötetekben, a Vizsolyi Bibliára tekintet nélkül. A bibliai héberre való hivatkozás kétségtelenül nem héber nyelvi ismeretek nélküli, de latin kommentárookra támaszkodik. A latinban is meglévő hebraizmusok tükrözése ellenére sem beszélhetünk csak héberre alapozott magyarításról. Komáromi Csipkés György erre töre-

47 KÁLMÁN 1883a: 1003.

48 RMNY 1628.

49 BOROS 1903: 175–191 (*Batthyányi-kódex*).

50 HORVÁTH 1908.

kedett, fordítása elkészült 1676 előtt, 1717-ben jelent meg. Az értelmezés tehát vitatható. Az antitrinitáriusok vitatták is, jóllehet az unitáriusok szintén a latinra támaszkodtak első sorban, és a szombatosok Pécsi Lukácsot kivéve kevesen hasznosították a bibliai héber nyelvet, Bogáti Fazakas Miklós például egyáltalán nem ismerte.

Ez a kérdés különösen fontos. A középkortól szokásos tartalomjegyző felirat (*summa, argumentum*) képviseli-e az egyházi értelmezést, liturgikus érvelést a zsoltárok előtt, vagy a filológiai pontosság kárára, sőt a *sensus litteralis* ellenében átértelmező és alkalmazott fordítássá minősül a magyarítás, jóval túllépve a laza parafrázis határát. Ilyen a kéziratos graduálok *prédikátoros* zsoltárrétege. Óvakodva Horváth Cyrill is utalt erre.⁵¹ Elhelyezte az új igényekhez igazodó felekezet prédikatori követelményei között azt a stílust, amely nem riad vissza anakronizmustól, a szabad átköltés határát súrolja. „Az efféle változtatások hűség szempontjából kétségkívül csökkentik a fordítás értékét; viszont azonban a zsoltárt egészen közel viszik az ájtatos közönség szívéhez és jelentékenyen fokozzák építő hatását”.⁵²

Hagyománya a zsoltárfordításnak is van, túl azon, hogy erasmusi elveket követ-e a fordító (mint Sylvester János), magyarán fogalmaz-e (mint Pestí Gábor), vagy korunkban a dinamikus ekvivalencia módszerének útján jár. Kialakult egyes szavak és szószerkezetek fordítási hagyománya (mint a *tékozló fiú*), ezt ösztönösen követni szokta a fordító. Sylvester felis-

51 „Látnivaló, a Batthyány-codex zsoltagyűjteményét nem lehet egyazon formára vinni vissza. Ezeket a szövegeket nem szülte egytől-egyig a XVI. század hebraizáló iránya, ellenkezőleg, egy részökben még a sokat hibáztatott Vulgata öröklődik át az új eklézsiába”. 1905a: 417. Ez az örökség a szövegre sincs jó hatással, többek között kedvezőtlen a „kötőszók ama visszás és értelmetlen használata, mely a Vulgata szövegének homályosságához nem kis mértékben járul hozzá”. HORVÁTH 1905a: 423. Ő a krisztianizálást a *licentiák* közé sorolja.

52 HORVÁTH 1905a: 424.

merte a biblicizmus nyelvi jelenségét; azért nála is és máig megmaradt például a *féli az Istent* szó szerkezet. Ehhez hasonló módon kötheti, és mindenkor kötötte is az egyházi nyelv fordítási hagyománya a fordítót. Nyelvi és teológiai kérdés egyszerre (a lutheri eredetű *vera theologia grammatica est* értelmében) a zsoltárfordítás.

Az adatok szorgos tisztázása mellett nem hallgathatunk a magyar református himnológia atyja, Kálmán Farkas árnyoldaláról, mert hasonló vélemények jóval később sem maradtak el, korábbi szólamok, nyilatkozatok ismétlése sem hiányzott. Ezek közül elevenítünk föl néhányat.

Mitrovics Gyula (1841–1903) sárospataki professzor három évtizedes pályájának leszűrt vélekedése különösen jó példa. Öntudatos és kendőzetlen megnyilatkozása elárulja, azt sem tudja, miféle csodabogár a gregorián; így fogalma sem lehet a régi magyar szertartásról. „Egyébiránt az énekekre és imára vonatkozólag a protestáns egyház elve gyanánt van elfogadva, hogy az éneklés joga a gyülekezeti tagoknak közös joga. Ezért református protestáns isteniszteletben csak közös gyülekezeti éneklést ismerünk, ellentétben részint a kath[olikus] egyház eljárásával, ahol az ú. n. antiphonés [!], vagy váltóéneklés is alkalmazásban van, részint pedig a luth[eránus] egyházzal is, ahol ennek szintén szerepe van. [...] Nem lehet helye ugyanebből a liturgikai elvből kifolyólag annak sem, amivel szintén a róm[ai] kath[olikus] egyház isteniszteletében találkozunk bizonyos imázásnál, amely szerint az áldozár az oltár előtt bizonyos imát sem nem énekelve, sem nem szavalva, hanem a kettő között eső valami megmagyarázhatlan [!] módon ad elő”.⁵³ Gyakran — az idézett előzmények után érthetően — az egyháztörténész Pokoly József (1866–1933) véleménye ismétlődik a református teológiai szakirodalomban,⁵⁴

53 MITROVICS 1913: 56–57.

54 „Ha a protestáns graduál a pap és kántor, illetőleg a chorus által énekelendő, gyakran váltogató (responsorius [!]) énekeket átvette s ma-

ha ritkán szó esik szertartási éneklésről. A protestáns liturgia múltjának feltárását Tóth Ferencnél (1768–1844) és gyér számú követőinél, bár nem kizárólag a prédikálás történetét vizsgálták, szintén nem lehet megtalálni.

Pokoly a kérdésnek szentelt néhány sorában adatok közlése nélkül ítél, szintén nem tudta, élő szertartáson hogyan énekeltek a graduálokat naponta és ünnepen. Idézői sem jártasabbak. Gyakorlati jártasságot és elméleti felvérteztséget pótol a Pokolyra hivatkozás.

Említette liturgiátörténeti munkájában (eredetileg doktori értekezés) Benedek Sándor (1904–1983) is Délvidék graduáljait, a Kálmáncai graduált is jellemezte.⁵⁵ Nála sincs tudományos előrelépés a 19. századhoz képest. Tájékozottság és alap kutatás híján (Huszár Gál és az Öreg graduál tartalmi ismerete nélkül) véleménye másodlagos irodalomból gyűlt.

Protestáns graduáljaink liturgiátörténeti és zenetörténeti kutatása a 20. század hatvanas éveitől folyt. A Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) és Bárdos Kornél (1921–1993) páros eredményei lecsapódtak kézikönyvekben (*Magyarország zene-története*⁵⁶ és a Brockhaus-Riemann-féle *Zenei lexikon*).⁵⁷ Napjainkban a kutatási új eredményeit sűríti Ferenczi Ilona kia-

gyar nyelvre fordította a róm[ai] kath[olikus] graduálból és ha ez által fentartotta a róm[ai] kath[olikus] kultusz azon fogyatkozását, mely a híveket passivitásra kényszeríti az istentiszteletben: nyilvánvaló, hogy a graduál jelentőségének alább kellett szállani azon protestáns elv alapján, mely a híveknek az istentiszteletben tevőleges részt kívánt biztosítani.” POKOLY IV (1905): 241. — Az egyszer megjelent graduál és a sokszor nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek arányából következteti, hogy a XVII. század második felében „az erdélyi reformátusoknál a használatból kimúlt Graduál helyét teljesen” elfoglalta a genfi zsolnárok és himnuszok gyűjteménye. Uo. (V): 96. — Adatot itt sem közöl; véleményére úgy szokás hivatkozni, mint történelmi tényre és dokumentumra.

55 BENEDEK 1971: 115–116 (17–19. lábjegyzet. Az „Újnépi énekeskönyv” nyomtatott kiadvány 18. századi másolata, nem 17. századi.

56 *Zenetörténet 1541–1686 II* (1990): 186–188, 202–208.

57 BROCKHAUS 1984 (II): 62 (*graduálok* címszó).

dásainak sora,⁵⁸ közöttük a Kálmáncsai graduál hasonmása,⁵⁹ így graduáljaink széles körű megismerése biztosított — hiteles megszólaltatásuk szintén. A szöveghagyományozás és az egyházi nyelvhasználat kutatása nem társult a zenei feldolgozó és kutatómunkához. Érdeklődés csupán az utóbbi néhány évben támadt. Teológiai és teológiatörténeti áttekintésekben sem nyerte el méltó helyét a graduálokban hagyományozott örökség. Czeglédy Sándor megfigyelését általánosíthatjuk, hogy a másolók, írnokok eleinte hűséggel követték mintájukat, majd inkább saját helyesírási megszokásuk szerint írták a szöveget.⁶⁰ Ez tapasztalható az Öreg graduálban is. Újra meg újra való másolásban a Kálmáncsai graduálnak az egykori vagy mai irodalmi ejtésünktől eltérő szó- és toldalékalakjai szükségképpen így vegyültek a jóval korábbiakkal.

A protestáns graduálok középkori kapcsolatait — többek között — Papp Anette értekezése és kiadványai tisztázták;⁶¹ ez nyelvi kérdéseket is érint. Egyes kifejezések modernizáló cseréje vagy (át)értelmezése nem problémátlan közhasznú kiadásokban. Hoppál Péter ismeretlen unitárius graduálokot kutatót fel,⁶² azóta még további adalékok gyűltek össze,⁶³ így a hagyományozás új területe vizsgálható.

Legújabban Tóth Anikó tisztázta a graduálok prosáinak összefüggéseit.⁶⁴ Kritikai átirata ezek alapján szintén hitelesen megszólaltathatók szertartási keretek között. Délvidék graduáljait ez azért érinti, mert prosa nélküli és prosákat szép számban tartalmazó változat egyaránt található közöttük. A hagyományozódás nyelvi (egyházi nyelvhasználati) kutatása a zenetörténeti, szertartástörténeti kutatás mellől nem hiányozhat.

58 Ld. az Irodalmat!

59 FERENCZI 2005 (átírással és kísérő tanulmánnyal).

60 CZEGLÉDY 1963: 28; vö. még CZEGLÉDY 1961: 253–258.

61 PAPP 2003. PAPP 2011.

62 HOPPÁL 1997. HOPPÁL 2001. HOPPÁL 2005.

63 KOVÁCS 2011. PAPP 2011.

64 TÓTH 2011.

Graduál és éneklőszék

ÉNEKLŐSZÉK mellől kezdte Délvidéken is a református szer-
tartást a kántor (oskolamester) és vezette az istentiszteleti
éneklést az iskolások karával (*pueri cantores*), ahol az *graduállal*
*élhettek*⁶⁵ avagy ahol *szerét tehették az graduálnak* a 16–18. század
folyamán. Ott állott a református templomok piacán (szem-
ben a szószékkal, az Úrasztala mellett), néhol a karzat mell-
védjébe építve az az éneklőszék (kottatartóállvány és szekrény,
pulpitus). Szinte olyan gyakori volt a templomterekben, mint
a mőesszék, vagy a 19. századtól az orgona. Szócikk jelent
meg az éneklőszékről a Szabó T. Attila és munkatársai által
készített *Erdélyi magyar szótörténeti tárban*.⁶⁶ Dávid László művé-
szettörténészként dolgozta fel a témát.⁶⁷ Nem figyeltek föl rá
1999 tájáig.⁶⁸ Témája volt egyházi zenészek konferenciájának
Marosvásárhely vártemplomában, éneklőszékek kiállításával
2007-ben.⁶⁹ Aztán több száz adat gyűlt az egykor magától érte-
tődő, majd tökéletesen elfeledett liturgikus rendeltetésű tárgy-
ról, amelynek sok százados múltja van a különböző vallá-
sokban. Alján kulcsra járó fiókban tartották az énekes (kézira-
tos, esetleg nyomtatott) graduált, istentiszteleti énekesköny-

65 Az 1616-os kiadás (RMNy 1107) címlapja ép. Ugyanilyen lehetett az 1602-es kiadás (RMNy 886) és már ismeretlen kiadások címe: *Keresztyeni enekék. Mellyek az Gradu-al mellet, s-annelkül is az hol azzal nem élhetnek, az Magyar nemzetben reformaltatot Ecclesiakban szoktanak mondatatni*. 1635-ben a lőcsei énekeskönyv ezt így jellemzi: „...együgyűbb ecclesiák kedvéért, amelyek-ben a Graduálnak szerit nem tehetik...” (RMNy 1983).

66 SzT IV: 660.

67 DÁVID 1981. DÁVID 2000.

68 DÁVID 2001. ŐSZ 2004.

69 Megjelentek a konferencia előadásai (Földváry Miklós István, Zsigmond Benedek, Ősz Sándor Előd, Mihály Ferenc, Kovács László Attila) MEZ XV (2007/2008): 269–378.

vet⁷⁰ (graduál híján kancionálét). Sokáig úgy elfeledték a protestáns graduálokat és az énekes (graduálos) könyörgéseket, mint az éneklőszéket. Hibás, hozzáértetlen módon nyilatkoztak róluk. Ezért szükséges a kutatástörténet, idejét múlta és járatlan vélemények említése. A TESz *graduál* szócikke (mert például a Pallas lexikon cikkére is alapoz) elavult álláspontot tükröz.⁷¹ A *'protestáns könyvműfaj'* jelentést nem tartalmazza. Nem mondja ki azt a zenei és liturgiai evidenciát, hogy nem kapcsolódik közvetlenül a *'misetétel'* (*graduale*) jelentéshez a szó protestáns jelentése. Szertartási könyvtípusként *nem* a Missale Romanum folytatása, nincs egyetlen *graduale* tétel sem a protestáns (református, evangélikus, unitárius) graduálokban és énekes szerktartásokban. Elhagyták az iskolázott szólóénekest kívánó tételt (mint az anglikánok), 1574-ben Huszár Gál gyülekezeti éneket javasol helyére.⁷² A protestáns graduál *nem* a *missale*, nem a változó misetételek, hanem a zsolozsmás-könyv, a *breviarium* tételeit ültette át hazai nyelvre csaknem kivétel nélkül; visszanyúlva arra az időre, amikor még egyensúlyban volt zsolozsma és mise. A jelentés árnyalatainak pontos (liturgia és zenetörténet szempontjából is helytálló) elkülönítése a kutatásban ma tisztázott, de korábban még hiányos ismerettel magyarázható.⁷³ Pótlása és helyesbítése (csupán kutatástörténetileg vagy nyelvtörténetileg tekintve is) legalább két okból szükséges.

- 70 Protestáns egyházi nyelvben kizárólag *gyülekezeti ének* terminus technikus használatos, római katolikusoknál (a *Volksgefang* tükörszavaként) *népének*.
- 71 1. 1500 k.: 'a szentleckét követő zoltárrészlet a misében; kurzer Psalmgesang nach der Epistel in der Messe' 2. 1636: 'énekgyűjtemény; Gesangbuch'. TESz I: 1093.
- 72 „GRADVALE az az. à Köffegnec közönfeges aietatos könyörgefe à *šent* Lelekneç malaštyaert, mikor à *Lelki paštor* à *predikator šekibe fel megyen Predikalani. Ier mi kerüünc šent Lelket &c*” (BHA XIII: CCI₆).
- 73 Ferenczi Iona kiadványai és tanulmányai ezt vitathatatlanul tisztázták. FERENCZI 1988: 18–20; FERENCZI 1993: 21–30; FERENCZI 1997: 7; FERENCZI 2005: 111.

(1) Azonos jelentésben használatos protestáns forrásokban a *graduál* és *graduale* szóalak a 17–18. század folyamán. Értelme azonban nem kétséges a graduálok tartalma miatt. Például az eperjesi evangélikus (lutheránus) gyülekezet kéziratos szertartási könyvének címlapján is *graduale* olvasható.⁷⁴ Unitárius graduálok címlapján szintén, de a Ráday graduál is ezt a nevet viseli.⁷⁵ A szótörténeti adatok, amelyekben a kolozsvári sáfár *graduál* másolásáról, tintáról, hártýáról elszámol, másutt az éneklőszékhez való kulcs készítéséről, már 1600-ra rögzültek (szélesebb körben és már előbb, de nem ismerünk korábbi időből keltezett adatot); ugyanígy szólt Újfalvi Imre is a graduálról 1602-ben.⁷⁶ A liturgiai és zenei különbség az azonos szóalak ellenére kétségtelen. Ezt tükröznie kell a nyelvtörténeti definíciónak.

(2) A 17–18. században a szertartási felfogás változása a szó újabb jelentésbeli eltolódásával járt.

A nagyalakú kancionale (a 17–18. században még kis graduált, azaz kevés öröklött graduális tételt, de a 19. században már semmiféle graduális tételt nem tartalmazó gyülekezeti énekeskönyv) neve szintén *graduál* volt illetve maradt akkor is, amikor a 19. század folyamán végleg kiszorult a református szertartásból a gregorián (kivéve a Passió szórványos éneklését). Graduálnak mondták mérete miatt a negyedrért alakban (4° quarto formátumú) nyomtatott (*impressum*) református énekeskönyvet.⁷⁷ 1705-ben erre utalt a zsinat határozata Tar-

74 *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635...* STOLL 2002: 57. Vö. FERENCZI 1988.

75 *Graduale Sacrum*. STOLL 2002: 140. — *Liber Cantico[rum] qvi Graduale Radai Communi nomine vocatur...* STOLL 2002: 11. A 18. századi kötés gerincén is ez olvasható. Vö. FERENCZI 1997: 95 (a címlap hasonmása).

76 RMNy 886: ()₄a, ()₁a.

77 A nyomtatandó énekeskönyv az úgynevezett *öreg debreceni*. Típusa a 17. századitól alig különbözött tartalmában és szerkezetében. Először 1723-ban jelent meg.

pán, hisz nem határozhatták el a graduál (az Öreg graduál) újból való kinyomtatását, ha eltiltották a Passió éneklését; a kiadandó a 17. század végén tartalmilag rögzített gyülekezeti énekeskönyv volt ebben az Ivanyos Lajos (1901–1973) közreadta végzésben: „1. A’ Gradualt ujjonnan ki kell nyomattatni. 2. A’ Passio éneklése tolláltatik.”⁷⁸ Ennek a jelentésnek el kellett terjednie a 17. század második felére. Például Borberek (Nagyenyedi Egyházmegye, Vulpár) 1689. utáni jegyzőkönyvében „5. Vagyon ugyan ismét edgj Pulpitusra valo Lőcsei öreg Gradual. A mellyet Tekintetes Nemzetes Ecsedi Péter Uram Istenéhez valo kegyességéből conferalt a Borbereki Reformata Ecclesianak.”⁷⁹ 1704-ben Havadtó egyházközségi leltárában is föltűnt egy „öreg Lőcsei énekeskönyv”. A 18. század elején Mezőbándon használatban volt egy „Lőcsei Kottás Impressum”.⁸⁰ Ez vagy az 1654. évi 4° kiadás:⁸¹ *Keresztyéni Isteni Ditsiretek, Mellyek az Magyar Nemzetben reformáltatott Ecclesiákban szoktanak mondattatni*; vagy ennek későbbi kiadása, Lötse, Brewer Samuel által, 1675. (Zsoltárkönyv: 1682).⁸² Délvidéken is ez az értelme a leltári bejegyzésnek Nagydobszán.

A 18. században két 4° debreceni kiadás jelent meg 1736-ban és 1778-ban; majd még kettő a következő évszázad elején 1806-ban 1809-ban.⁸³ Kálmán Farkas is debreceni graduálnak nevezte ezt az úgynevezett öreg debreceni énekeskönyvet, 1736-os 4° kiadását vizsgálta.⁸⁴ Graduálként hivatkozik rá a

78 IVANYOS 1955: 249.

79 *Erdélyi könyvesházak. Adattár* 16/3. Szeged, 1994: 265.

80 *Marosi Traktus. Matrikula 1687-ből.* — A publikálatlan erdélyi adatokat Kurta Józsefnek köszönöm.

81 RMNY 2532; zsolttárrész: RMNY 2424.

82 RMKI. 1183.

83 Az énekeskönyv változatlan szerkezetű és szövegű kiadásai 1723 és 1817 között jelentek meg, mindig a szokásos 12° formátumban.

84 KÁLMÁN 1883.

nyomda elszámolása a 18–19. században.⁸⁵ Ez a megváltozott jelentés a TESz szócikkéből úgyszintén teljesen hiányzik.

JELLEMZI a kántor korábban általános szertartási feladatkörét egy 17. századi levél (lehetnek még más lappangó adatok). Csengeri Képiró István (1628–1671) kartéziánus esperes, Barcsay Ákos és Kemény János udvari papja, enyedi professzor 1667-ben Dadai János (1608–1668) esperes, majd enyedi gondnoknak javasolta, kezdje a szószéken, és végig onnan vezesse a prédikátor az istentiszteletet. Javasolnia kellett, nem ez volt a gyakorlat.⁸⁶ Sok helyen és sokáig később sem. Újfalvi Imre panasolta, hogy némelyik prédikátor csak prédikálni megy be a templomba, nem a szertartás elején,⁸⁷ mellőzi a szertartási éneklést.⁸⁸ A reformáció első másfél századában a szertartás elkezdése és vezetése az énekesek (a református iskola diákjai) és a kántor (mint liturgus) dolga volt.⁸⁹

Pécsett 1588-ban Válaszúti György feljegyezte: „*Ez keozben el vegeznek az eneklest es Mathe vram az <enekleo helire aluan> praedikallo helire aluan; szokasa szerint el kezde illen keppen...*”. Az önkéntelen tévesztés elárulja, volt Pécsett is *éneklő hely* az akkor unitárius kézen lévő templomban (emelvény pulpitussal), mikor ott Skarica Máté prédikált.⁹⁰ Lehet, a prédikátor némelyik templomban innen szólt a gyülekezethez. Az éneklőszék ellátta az *ambo* tisztét. Lehetséges ez, mert a lektor Jeromos idejétől szokásos tisztsége protestánsok között is tovább élt még a

85 BENDA – IRINYI 1961: 343, 355, 363–364, 367.

86 DADAI 1930.

87 „Az Tanitok-is vetkeznek az kik ezt el Benvedik [új és világi dallamra költött ének templomi használatát]: de talam ez innet esik, hogy (Bollunk azokrol az kik illyek) meg az vegere-is az Cantusnak alig ernek be menni.” RMNy 886: [()_{4b}].

88 Az éneklések jelentése Huszár Gál graduáljában és itt is ’szertartás, énekes könyörgés’, gyülekezeti énekek és recitált gregorián tételek.

89 *Liturgia Claudiopolitana*. FEKETE 2005: 48–52, 72–74.

90 VÁLASZÚTI 1588: 121.

17–18. században. A Biblia folyamatos felolvasása sok helyt a kántor dolga volt, vagy a helyettes és arra alkalmas diáké az énekes könyörgéseken (*prima* vagy *vesperás*).

Tanulmányok sora foglalkozott a prédikációkkal. Az egyházi énekköltészet virágkorának irodalmi feldolgozása is igen gazdag. Alig hagyott nyomot a nyelvészetben és irodalomtudományon a szertartás egyéb műfajainak hagyománya és hatásának vizsgálata, tehát a graduáloké; jóllehet igen ragaszkodtak a hallgatók a hagyományozott liturgikus formákhoz, például nagyhéten a *Lamentáció* és a *Passió* elkántálásához. A régi protestáns liturgia vélhető és felderíthető hatásának nyelvi, nyelvészeti kutatására eddig alig akadt vállalkozó. A feledésen túl a járatlanság ennek az oka. Ha néhol említik az énekes könyörgést a református himnológiai irodalom kezdeti évtizedeiben, az csupa merő elítélés. Felróják a kántorok maguktól gondolt cikornyáit, mert egyáltalán nem ismerik az énekelt liturgiát, közelebbről azt sem, hogy a magyar református örökségben milyen díszes formulák szerint hangzott el ez a szertartási tétel, hogyan énekelte a kántor hagyomány szerint. A jó kántorok képzsének elhanyagolása miatt volt rá példa, hogy nem sikerült illően a megszólaltatás. Ezt aligha tudta megítélni az, akinek fogalma sem volt az énekes örökségről, és annak megszólaltatásáról. Nem állja meg a helyét az a kevés, amit korábbi (köztörténeti) említésekben olvasunk. Ezért nem maradhatott el Délvidék graduáljainak tárgyalása során a kutatástörténet vázlatos áttekintése.

Az éneklőszék megemlítését és a graduálok vizsgálatához való kapcsolását követeli az, hogy a kéziratossá és nyomtatott szertartási segédletek tartalma nem felolvasott vagy hangtalanul olvasott szépirodalmi olvasmány, nem is szakirodalom, hanem az élő szertartáson kórusban imádkozott, tehát énekbeszédben elhangzó liturgikus tételekként hagyományozódott nemzedékről nemzedékre.

AZ KERESZTYENI

VDVŐZITŐ HIT- NEK EGY NYOMBAN JARO

IGAZSAGHOZ INTEZTETETT EKES RHYTH-
MUSU HYMNUSOKKAL, PROPHETAI LELEKTŐL
Izerefuztett szent Sólárokkal, üvendetes notaju Profakkal es több
fok nemű, szélegett nyelvünkre fordítottot lelki Dicsöretekkel
es éltendősizaka templumbeli kegyes Ceremoniakkal
tökellefesen m: g tölegett öreg

GRADVAL

MELLT MIND AZ ELSŐ FORDITASBAN VAGY

*nyomtan való szerezgetiben, s mind panig az egy exemplárból másban
való irattatásban efütt fogvat: az első szorgalmatoson meg tiszto-
gattatott, és sok hazai bév. antatott sz. köf. ges ref. székkel meg beregustott.*

KESERVI DAJKA JANOSNAK

E S

GELFI KATONA ISTVANNAK

ERDELY ORSZAGABAN LEVŐ MAGYAR

Keresztyén Reformata Ecclesiáknak Pöspökinek, es az GYÜLA-
FEIRVARINAK Lelki Pöfatorinak, fáradságos munkájok által.

Es elsőben az boldog emlékezetű Felféges BETHLEN GA-
BOR Fejedelem Urunknak gondviseléséből, ez itt való FEIRVARI
Ecclesiabéli szolgálatra, kézzel nagy öreg börtökkel le iratott.

S-mostan immár Isten kegyelméből, annak székiben ülő kegyel-
mes Urunknak, RAKOCI GYÖRGY Fejedelmünknek, keresztény-
ni szorgalmatoskodásból, az Istennek dicsőségre, es az Christu-
nak az Magyar nemzettségben levő Ecclesiáinak, közönse-
ges javokra, még az iratnál is sokkal tellyesebben es
tisztábban ki nyomtatattott.

GYÜLA FEIRVARATT
AZ IGENEK MEG TESTESŐLESE UTAN
MDC XXXVI. ESZTENDŐBEN.

Az Öreg graduál (1636) barokkos címlapja

Passio Domini nostri Iesu Christi secundum Mattheum Evangelistam. Ex cap. xxv.

Mi Urunk Iesus Christusnak ten ben-
uedeset, ettepen írta meg szent Mathe
Evangelista. Az időben mitoron el tö-
zelgetne az husveternek innepe napia, monda Iesus az ő ra-
menyinyinat: Tudgatók, hogy tet nap el mulvan. Az ő p-
rombol valo ti sabadulasnak emletozetinek innepe leszen, es
az embernek fia el arultatik, hogy meg fészittejset. Allon
fel guletozotnek az Sapi fejedelmek. es az fü fü Sydo nepet
az Sapi fejedelmek bababan, ti mondatk vala Chai phan

A Máté szerinti (csonka) Passió kezdete
a Nagydobszai graduálban

A N a g y d o b s z a i g r a d u á l

NAGYDOBSZA (Baranya-megye) református gyülekezetének egykori kéziratosszertartási könyvét a szakirodalom a 17. század elejére keltezi.⁹¹ Azaz 1600 táján írhatták a graduált; korábban legalább másfél, vagy inkább harmadfél évtizeddel, mint a Batthyány/Óvári/Ráday testvérgraduálokat.⁹² Az utolsó újrakötéskor emlékeztetőt jegyeztek a kötet fedelére;⁹³ ebből is 16. század végi vagy 17. század eleji leírás következik: „*A' Dobszai Ekklézsiának ezenn régi időkből való Énekes Könyvét, ebbe a' Formába, Weidinger Alajos Pétsi Könyvkötő kötötte be, az 1834-ik Eftendöb(en). Elébbi elfakadt boritékjánn elől ez a' Jegyzés állott: Sum per Johannem Dobsza renovatus Anno Domini 1643. Barla Szabó István a Nagy és Kisdobszai egyes. Egyház lelkesze*”. Papírtáblás kötése van a graduálnak, nem olyan erős, mint kapcsos és fatáblás. Nem is kophatott lassabban, mint a többi graduál. A 17. században még sűrű, a 18. században ritkuló használata miatt (bár javították) romlását a 19. században is orvosolták. A kötést 1643-ban azért újjáéltették, mert a mindennapi énekes szertartáson körülbelül egy emberöltőn át elhasználódott. Nagykorösről van összehasonlító adatunk, ott a sokkal testesebb Öreg graduált, tartós fatáblás-kapcsos és veretes kötésbe, először ugyancsak 1643-ban kötötték. 1677-ben javították. Négy évtizednél rövidebb használat úgy megviselte erős kötését, hogy ideje volt újjáéltetni.⁹⁴ Később is javították még, de hiányzó kapcsait és sarokveretét többé nem pótolták.

Leírását pontosabban nem határozhatjuk meg. A Nagydobszán vagy másutt működő másolóról nincs semmi adat.

91 STOLL 2002: 9. — A tételszám a 2. jav. bőv. kiadásban változatlan.

92 Az Óvári teljes Psalteriuma hiányzik megcsonkulása miatt.

93 Ez most az előzéken olvasható.

94 BOBROVSZKY 1980: 36.

Külső forrásunk sincs, amely segítene. A kötet második felébe 1690–1696 között, tehát nagyjából az első felének leírása után egy évszázaddal, kanciókat írtak a 17. század közepén bekötött üres levelekre; vagy másik kéziratot egyesítettek a korábbival. Kiszakadtak és eltévedtek egyes levelek. 1750 után évtizedekig nem szakadt még meg Nagydobszán az énekes szertartás, az újrakötés és az elhasználódás ezt tükrözi.⁹⁵ 1800 után kevés peremvidéki református gyülekezetben énekelt a kántor graduált. A *Passio* és *Lamentatio* éneklése néhol megérte a 20. századot. Nagydobszán a 17. század közepe utáni kétszeri-háromszori újrakötés, javítás ellenére megviselt állapotú a kézirat.

Kálmán Farkas a 19. század végén kölcsönözte az akkor még helyben őrzött graduált: „*E könyvet több heteken át vizsgáltam és a jelen korral megismertettem. Kálmán Farkas Baranya megyében a Sósvertikei ref. egyház ez idei lelkésze. — 1879. Sept. 17.*”⁹⁶ Jó fél évszázaddal későbbi a következő kutatási bejegyzése: „*NB. E nagydobszai nagybecsű graduálnak főforrása a gyulafehérvári Batthyányi-graduál volt, mert száznál több éneke abból, vagy annak másolati példányából van véve. Sárospatak, 1926. ápr. 13. Harsányi István theol. tanár.*” Téves Gyulafehérvár említése Harsányi soraiban. Nem ott írták, nem ott használták a Batthyány graduált, de ez csupán négy évtizeddel később tisztázódott. Valóban Gyulafehérvár volt az Öreg graduál kézirat oszlopjának szülőhelye Bethlen korában, ez aztán elpusztult. Még jó ideig nem volt egyedül véleményével Harsányi, a gyulafehérvári eredetet mások is vallották gyanútlanul. Végül Kanyaró Ferenc merészen ráfogta, hogy valójában unitárius, Dávid Ferenc meg lelkészársai gyulafehérvári működése nyomán keletkezett a Batthyány graduál.⁹⁷ Érvelése minden tekintetben alaptalan. Az a kényszer diktálta, hogy előzményt találjon Dávid Ferenc

95 1752-ben leltárt írtak bele; használták a régi réz gyertyatartókat. — A *Passiót* éneklő kántorok nevét 1681–1750. között jegyezték fel.

96 Vö. KÁLMÁN 1881; FEKETE 2010a.

97 KANYARÓ 1905.

1570 tájára keltezett gyülekezeti énekeskönyvéhez, amely az újabb szakirodalom egységes állásfoglalása szerint szintén soha nem létezett.⁹⁸

Tartalom és szerkezet

[HYMNI] 1–105

[In Adventu Domini] 1–10

- [1] [*Áldott kereftyének Ura*] ⁹⁹ RPHA 85 1
 Alius
- [2] [*Att'a Istennek igeie*] ¹⁰⁰ RPHA 108 2
 Mas
- [3] *Men'ből a3 ige le iöve* RPHA 888 3
 Alius
- [4] *A3 idvözitöt regenten* RPHA 145 4
 Alius
- [5] *Mindeneknek teremtoie es hiueknek meg ualtoia* RPHA 971 6
 Ad eandë
- [6] *Czillagoknak teremtoie* RPHA 227 8
 Ad eandë
- [7] *Mi kereft'enek teneked At'a Ur Isten könyörgvñk* RPHA 916 9
 Alius
- [8] *Jöuel nepeknek meg ualtoia* RPHA 695 10

Hymni De Nativitate Domini nostri 13–26

Nota: Jer diczeriówk

- [9] *A3 Att'ának orzagabol ez uilagra Isten iöue* RPHA 119 13

98 Vö. TARNÓCZ Márton összegzését — ő főként PIRNÁT Antal kutatási eredményeire támaszkodott — RMKT/XVII/14 (1967): 528–530.

99 Csonka. Több levél és a címlap kiszakadt.

100 Csak az eleje van meg. A folytatás egyik kiszakadt levélen volt. Tévédésből ide kötötték később a 114, 128 és 130 zsoltárt.

Invitatorium Natale 14–19

[10]	Christus z̄wletek nek̄wnk	14
------	---------------------------------	----

Hymnus

[11]	Jó kerezt'enek kic uag'unġ RPHA 682	19
------	---	----

[12]	Tellies e3 feles uilagon diczeretes RPHA 1371	20
------	---	----

Alius

[13]	Nap tamadaġtul fogua mind a3 földnek RPHA 1048	21
------	--	----

[14]	Jöuel nepeknek meg ualtoia RPHA	23
------	---------------------------------------	----

Alius

[15]	Iġtentöl uala3tott nepek RPHA 617	23
------	---	----

Hymnus in die Epiphaniarum 27–28

[16]	Gono3 keg'etlen Herodes RPHA 434	27
------	--	----

Hymnus post Epipha[niarum] 29

[17]	Teremptö At'a Ur Iġten ♪ RPHA 1374	29
------	--	----

[Dominica Septuagesima] 30

[18]	A3 bñök tavol legyenek ♪ RPHA 2	30
------	---------------------------------------	----

Litania major 31–38

[19]	Ur Iġten irgalma3 nekünġ ♪	31
------	----------------------------------	----

Hymni Quadragesimales ad Christianam pietatem & vigilantiam exhortã Ex Pauli 1.Cor.6. 39–45

[20]	Halgaġġuk fiġ'elmeġġen ♪ RPHA 509	39
------	---	----

Alius

[21]	Diczerük mindn'a'n a3 Ur Iġtent RPHA 278	41
------	--	----

Alius

[22]	Mennek feldnek teremptöiet, diczerietek RPHA 899	43
------	--	----

Alius

[23]	[I]ġtennek űent igeieböl RPHA 611	44
------	---	----

Alius

[24]	Jefus Christus mi megh valtonġ RPHA 663	46
------	---	----

Alius. Audi benigne Conditor &c

[25]	Halgas megh minket Ur Iġten RPHA 504	47
------	--	----

In die Palmarum Virag Vafarnapiara valo hymnus

Nota: Oh keg'elmes Jefus Chrifthus 48

- [26] *Orvendezzen mar ez uilagh* RPHA 1166..... 48
Hymni in maiorib⁹ Hebdamadis diebus
pro pace &c 51–57
- [27] *Oh keg'elmes Jefus Chn̄s* RPHA 1117 51
Alius. Pange lingua gloriosi
- [28] *Jer hirdeffük mi Urunkk nag' diczõ bai uiuasat* ♪ RPHA 648 52
Alius
- [29] *Orvendõzzenk kerezt'enek mert orzagol* RPHA 1167..... 54
Alius. Iam ter quaternis &c
- [30] *Mostan a3 idõk el üttenek* RPHA 1010..... 56
Alius
- [31] *Minden mi benvedésinknek idei* RPHA 962 57
Alius
- [32] *[J]efus Chr̄us mi megh ualtonk mindenek* RPHA 669..... 58
Hymni Festo Paschatis 58–62
- [33] *Fenlik a3 nap fen'effegel* RPHA 418..... 59
Alius
- [34] *E3 uilagnak fen'effege* RPHA 306..... 60
Alius
- [35] *Kereft'enekk ferege diczérje* RPHA 733..... 61
Alius
- [36] *Szentekk te vagy Chr̄us ekeffege* RPHA 1323..... 62
Hymni in die Ascensionis Domini 63–65
- [37] *Mostani ekes innep nap es lelki* RPHA 1022..... 64
Alius
- [38] *Jefus Chr̄us mi meg ualtonk beretetünk* RPHA 669..... 65
Hymni in Festo Pentecost: 66–67
- [39] *Jõuel vigaztalo bent Lelek Isten* RPHA 706..... 66
Alius
- [40] *Jõuel ß: Lelõk Ur Iñ banatinkban vigaztal'* RPHA 698..... 67
Alius. De Jnuocatione Spiritus Sancti &c
- [41] *Jõuel bent Lelõk Ur Iñ ki at'aua* RPHA 699..... 67

In Festo sanctae Trinitatis 68–71

- [41] *Jdvõ3 leg' irgalmas Jsten* RPHA 1396..... 69
 Alius. Ô Trinitatis indiuidua &c
 [42] *Oh dicõfegõs bent harõfagh* RPHA 1102..... 70
 Alius
 [43] *Oh teremtõ at'a Jsten* RPHA 1135..... 71

Hymni de operibus sex dieũ 71–79

Hymn₉ primi diei Lucis creator omnium: Beati Gregorii:

ad notam: Ut queant laxis &c, prima dies Chaos ex nihilo

hinc lucemque creavit &c

- [44] *Felfeges Jsten meñek földnek Ura es mindenekk* RPHA 412 71
 Hymnus secundi diei Altera bis qui nos Coelos ac aera vastum
 [45] *Mennek es földnek nemõs teremtõie* RPHA 897..... 73
 Hymnus tertij diei Tertia cum terris plantas pontumque profundum
 [46] *[A]3 beles földnek nag' bölc3 teremptõie* RPHA 301 74
 Quarti diei Cum stellis sed quanta locauit in æthere Phoebum
 [47] *[O]h magas mennek bentfeges Jstene* RPHA 1120..... 75
 Quinti diei
 [48] *[O]h nag' hatalmu felfegõs Ur Jsten* RPHA 1129..... 76
 Alius sexti diei
 [49] *Emberi nemnek teremtõ Istene* RPHA 347..... 77
 Hymnus septimi diei
 [50] *Felfeges Jñ, mennek földnek Ura, ... teremptõ* RPHA 413..... 78

Hymni Quotidiani ad matutinas preces 80–95

- [51] *Jmmaron a3 nap fel iõuen kõniõrõgũnk* RPHA 584 80
 Alius
 [52] *Jmmar mostan oh ß: Lelõk* RPHA 583 81
 Alius
 [53] *Jga3 biro nag' Ur Istene* RPHA 562..... 82
 Alius
 [54] *Allatõkk meg tartõia* RPHA 92..... 82
 Alius
 [55] *Latod Istene ßiueinket* RPHA 829 83
 Alius
 [56] *Mindenkor teged Ur Istene* RPHA 982..... 84

Alius	
[57] <i>Oh felfges aldot kiral' RPHA 1111</i>	85
Alius Ad eandem notam	
[58] <i>Oh meniei mi β: at'ank RPHA1122</i>	85
Alius	
[59] <i>Felfges at'a Ur Isten e3 napnak RPHA 406</i>	87
Alius	
[60] <i>Kõniörögüñk a3 Istennek RPHA 772</i>	88
Alius	
[61] <i>At'a Istennek eg' Fia RPHA 106</i>	89
Alius	
[62] <i>A3 etzakai fetefegh RPHA 123</i>	90
Alius	
[63] <i>Jdvõ3 leg' Christus, e3 uilagnak Ura RPHA 1400</i>	91
[64] <i>Jefus Chrüs mi meniei eg' meštörõnk RPHA 670</i>	93
Commendatio amoris Dei erga nos	
[65] <i>Jer diczerüik kereßt'enõk RPHA 642</i>	94
Hymnus ad vesperas in die Trinitatis 96	
[66] <i>Jdvõ3 leg' örõk at'a Jñ RPHA 1403</i>	96
Hymni sub vesperas in diebus Dominicis canendi 97–100	
[67] <i>Oh mi bent at'ank keg'es RPHA 1124</i>	97
[68] <i>Oh aldott at'a Ur Jñ RPHA 1096</i>	97
[69] <i>Sok n'auaI'ankban at'ankhoz kialtfunk RPHA 1262</i>	98
◆◎◆	
Responforia 101–102	
[70] <i>Jefus Christus elõ Istennek β: fia Ki mi erõtünk</i>	101
[71] <i>Tellies βiuel te ho33ad kÿaltunk</i>	102
[72] <i>G'og'ic3 meg minket Ur Jsten</i>	102
[Versiculus]	
[73] <i>Mi fegetfegünk vag' te Ur Jsten</i>	102
[Responsorium]	
[74] <i>Aldg'uk mindn'a'n a3 Ur Istent RPHA 3502</i>	102
◆◎◆	
[Versiculi] 103–105	
[75/1] <i>Kõniõñl' mi raitunk Ur Jsten</i>	103

[75/2]	<i>Fogadafod berint Ur Jsten</i>	103
[75/3]	<i>Töröld el Ur Jsten: a3 baluaniokat e3 földröl</i>	103
[75/4]	<i>Aldg'uk a3 at'at es a3 fiut</i>	103
[75/5]	<i>Halgasd meg Ur Jsten : a3 mi köniörgesűnket</i>	103
[75/6]	<i>Nem iüt a3 Jsten a3 iga3akert</i>	103

Pro tempore in aduentu Domini

[75/7]	<i>Boc3asd el Ur Jsten a3 te hatalmadat</i>	103
[75/8]	<i>Aldot a3 ki iüt</i>	103

Jn die Nativitatis

[75/9]	<i>G'ermök bületek nekünk : Es fiu adatek</i>	103
[75/10]	<i>Születek mi nekünk</i>	104
[75/11]	<i>G'ermök bületék nekünk :</i>	104
[75/12]	<i>A3 Jstennek igeie</i>	104
[75/13]	<i>A3 mi Jtenunk fia</i>	104

Jn ferijs Epiphaniarum

[75/14]	<i>A3 Persiabeli bolczek</i>	104
---------	------------------------------------	-----

Jn die Quadragesimales

[75/15]	<i>Christufnak igafsaga</i>	104
---------	-----------------------------------	-----

Jn maioribus hebdomadis

[75/16]	<i>A3 te hazadnak berelme</i>	104
[75/17]	<i>Bekefeggel el alu3om</i>	104

Jn die Paschatis

[75/18]	<i>Hatalra adatot vala a Christus Jesus</i>	104
[75/19]	<i>Mint megh prophetaltatot vala</i>	105

Jn die Ascensionis

[75/20]	<i>Fel mene a3 Chr̄s</i>	105
---------	--------------------------------	-----

Jn die Pentecostes

[75/21]	<i>A3 β: Leleknek aiandekat</i>	105
[75/22]	<i>Ur Jstennek bent Lelke be tölte</i>	105

Jn die Trinitatis

[75/23]	<i>Aldg'uk a3 at'at</i>	105
[75/24]	<i>Aldot leg'en a3 bent haromsagh</i>	105

Benedictiones seu conclusiones

Concentuum 105–108

[76/1]	<i>Órök mindenhato Istennek irgalmagsagarul</i>	105
[76/2]	<i>Jgafsagh beretō at'a mindenhato RPHA 565</i>	106

[76/3]	<i>Fel magasztalliuok a3 felseges mindenhato</i> RPHA 405	106
[76/4]	<i>Ónüllüink mi aldottak es ualasztottak</i> RPHA 1165	106
Jn Aduentum Domini		
[76/5]	<i>Jwjj mihozzank iduo3zito Jefus Christus</i> RPHA 3510	106
Jn die Nativuitatis		
[76/6]	<i>Adgyunk halat kereztiēnōk</i> RPHA 3501	106
[76/7]	<i>Jesus Christus ki ez napon a3 βep βüznek</i> RPHA 3508	107
[76/8]	<i>Aldgyuk kerez't'ēnōk a3 βületōtt Chrūft</i>	107
[76/9]	<i>Aldgyuk mindniaian a3 Jefust</i>	107
Jn ferijs Epiphaniarū		
[76/10]	<i>Jesus Christus ki ez napon a3 bolczekkel</i> RPHA 3507	107
Jn Paschatis die		
[76/11]	<i>Emlekō3zunk kereztiēnōk</i> RPHA 3504	107
Jn die Ascensionis		
[76/12]	<i>Jarjunk mi most kereztiēnōk</i> RPHA 3506	107
Jn die Pentecostes		
[76/13]	<i>Onüllüink mi kerez't'ēnōk</i> RPHA 3513	108
[76/14]	<i>Jwjj mi hozzank vigasztalo</i> RPHA 3510	108
Jn die Trinitatis		
[76/15]	<i>Teremptō at'a Jften</i> RPHA 3500	108
[76/16]	<i>Jesus Chrus kit az at'a valtsagunkra elerezte</i> RPHA 667	108
Peracta Coena		
[77]	<i>Mennietek el bekeffegel</i> RP HA 3511	108
❖ ❖ ❖		
Lamentationes Jeremiae Prophetae 109–116		
[78]	<i>Minekutana Sidofag Babiloniának fogfagaba vitetek</i> ♪	109
Oratio Jeremiae Prophetæ 117–119		
[79]	<i>Jeremias Prophetanak imadsagha</i> ♪	117
❖ ❖ ❖		
Cantio de Pafsione [responsorium] ¹⁰¹		
[80]	<i>Az olaj fanak nagy magas hegien</i>	120
[Hymnus]		
[81]	<i>Diczeretet mondgyunk Ur Iftennek</i> RPHA 263	121

101 Későbbi pótlás, vége (*responsorium tertium*) hiányzik.

ANTIPHONAE cum tonorum nonnullorum assignatione tam
festis quam profestis diebus canendi 122–140

[In Adventu Domini] 122–123

[82]	<i>A₃ Ur ug' ű ki mint Orias</i>	122
	<i>6. Tonus. Szentek jelentik Judicium tuum da Regi</i>	
[83]	<i>Regen el mult időkben</i>	122
	<i>1. Tonus diff. Canticū Zachariae vel Az Urmak irgal:</i>	
[84]	<i>Tudg'atok hog' közsel vag'on</i>	122
	<i>8 Tonus Fel magasztalunk &c Pfal. 54.</i>	
[85]	<i>Jwi el Ur Jñ minket meg segiteni</i>	122
	<i>7 To. Magnificat</i>	
[86]	<i>Jobiczatok meg életötököt</i>	123
	<i>8. T. Dixit Dñs Magnificat anima</i>	
[87]	<i>Im el űt a₃ at'a Jstennek fia</i>	123
	<i>4 T. Dixit Dñs Magcat Laudate pueri</i>	

In ferijs Nativitatis 123–125

[88]	<i>Szolla ennekem a₃ en bent at'am</i>	123
	<i>2 T. Quare fremuēt Dñi est terra</i>	
[89]	<i>Mint eg' vő legen'</i>	123
[90]	<i>Nag' büffeggel őntetek</i>	123
[91]	<i>A₃ te magzatodból tezők</i>	123
[92]	<i>Te ueled vag'ok en</i>	123
[93]	<i>E₃ napon Christus búletek</i>	124
	<i>Canticum Zach, Magn. Mind örökke</i>	
[94]	<i>Teged a₃ at'a Jsten</i>	124
	<i>7. T. Dixit Dñs Dño</i>	
[95]	<i>Hidg'etők mert im el űwt</i>	124
	<i>8. Tho. Cantate Dño Ur Jn mi Urunk</i>	
[96]	<i>Bekefegnek Ura e uilagra</i>	124
	<i>8. T. Beats vir Quare frem Dixit Dñ</i>	
[97]	<i>Valtsagot küldé</i>	124
	<i>7 Tho. Confitebor</i>	
[98]	<i>Diczőffegh magassagban</i>	124
	<i>8. T.</i>	
[99]	<i>Aldot Urunk Jefus Chrñs</i>	124
	<i>1. T.</i>	
[100]	<i>A₃ At'a Jñ e₃ uilágra boczata</i>	125
	<i>1 To Magcat Pf. 52</i>	
[101]	<i>Őrök mindenható Jstennek bölczefege</i>	125

[102]	<i>A₃ at'a Isten ualifagot küldé</i>	125
	1. T.	
[103]	<i>A₃ At'a Ur Isten monda a₃ ő bent fiának</i>	125
	2. T.	

Antiphonae E[piphaniarum] 125–126

[104]	<i>Bólczek latvan a₃ c₃illagot</i>	125
	1. T. <i>Dōne iudicium da Regi Szabadicz</i>	
[105]	<i>S₃ol' mi nekünk Ur Jsten</i>	125
[106]	<i>Oh c₃udalatos egyesüles</i>	126
[107]	<i>Mindön teremtetett állatoknak előtte</i>	126
[108]	<i>Harom c₃udakkal</i>	126
[109]	<i>S₃i₃ Máriának diczeretivel</i>	126

In diebus Quadragesimae &c 127

[110]	<i>Eljüttének nekünk</i>	127
	8 T. <i>Pfal 105 Beatus &c</i>	
[111]	<i>Könyönlj rajtunk, Ur Isten</i>	127
	8 T.	
[112]	<i>Vigyázatok, kereftyenők</i>	127
	2 T. <i>Confitebor tibi Dñe &c</i>	
[113]	<i>Elök en, ugymond a₃ Ur Isten</i>	127

In Ramis Palmarum 127–128

[114]	<i>Sidóknak serege vinek</i>	127
[115]	<i>Dicsőffegh Daudnak fiának</i>	128
[116]	<i>Sidoknak sereghi ruhaiokat teritik</i>	128

In diebus maioris hebdomadis 128–130

[117]	<i>Menc₃ meg minket Ur Isten</i>	128
[118]	<i>Aldot Ur Isten segel' meg minket</i>	128
[119]	<i>Ha embereknek es ang'aloknak nielvökön</i>	128
[120]	<i>Meg o₃tak ö köztök</i>	128
[121]	<i>Nag' fok hamis tanuk</i>	129
[122]	<i>Sidoknak Judas ill'en jeg'et ada</i>	129
[123]	<i>Megh fe₃itven at'a Istennek bent fiát</i>	129
[124]	<i>A₃ a₃z₃onyi allatok ülven</i>	129
[125]	<i>A₃ te híveidnek berelme</i>	129
[126]	<i>Urunk Jefus halalanak idein</i>	129
[127]	<i>Hatra terenek</i>	129
[128]	<i>Mi Istenünk <i>šabadicz</i> meg</i>	130
	<i>Te bened bízō</i>	

[129]	<i>Elö allanak a3 földi kiraliok</i>	130
[130]	<i>Nag' bekefeggel ki mulom</i>	130
	<i>Mikoro segedjegol h</i>	

In festo Paschatis 130–132

[131]	<i>Husvet napian hainalban indulvan</i>	130
[132]	<i>A3 Istennek ang'ala monda</i>	130
[133]	<i>A3 Istennek ang'ala le balla</i>	130
[134]	<i>A3 keg'elmes Jefus Chr̄us kõniõrñle</i>	130
[135]	<i>Fel tamaduan a3 Chr̄us, meg ielenek</i>	130
[136]	<i>Holual reggel</i>	131
[137]	<i>A3 ang'altul ualo feltõkben</i>	131
[138]	<i>A3 ang'alnak tekinteti</i>	131
[139]	<i>A3 mi Urunk Jefus Chr̄istus meg hala</i>	131
[140]	<i>G'õõdelmes Chr̄istus irgalma3</i>	131
[141]	<i>A3 idõ be tehuen kõzinkben iõve</i>	131
[142]	<i>Mondanak uala a3 a3zoni allatok</i>	132
[143]	<i>En el temettetem uala</i>	132
[144]	<i>Fel magasztaltatot a3 Jefus</i>	132
[145]	<i>En vag'ok ki vag'ok</i>	132
[146]	<i>Fel tamada a3 Chr̄us Jefus</i>	132
[147]	<i>Kerem a3 en ß. at'amtul</i>	132
[148]	<i>En aluttam es alomban voltam</i>	132

In die Ascensionis 133–134

[149]	<i>Fel menuen Chr̄us menniegben</i>	133
[150]	<i>Chtus Ur̄uk Jefus e3 mai napon</i>	133
[151]	<i>Ekeppen ù el</i>	133
[152]	<i>Galileabeli firfiak</i>	133
[153]	<i>Kezeit fel emeluen</i>	133
[154]	<i>Szemok lattara fel emelkedek</i>	133
[155]	<i>Ur Isten a3 mi kõniõrgefünket</i>	133
[156]	<i>Fel meg'ok at'ãho3</i>	133
[157]	<i>Vig' fel minket</i>	134

In festo Pentecostes 134

[158]	<i>Mikoron be tõltek volna</i>	134
[159]	<i>Szolnak uala külõmb külõmb</i>	134
[160]	<i>Monda Chr̄us a3 õTanytvanyinak</i>	134

[161]	<i>Ur Istennek β Lelke</i>	134
[162]	<i>Jme a3 Ur Istenek β Lelke</i>	134
[163]	<i>Jöuel β lelök Ur Jñ</i>	134

Sequuntur Antiphonae Quo &c 135–140

[164]	<i>Diczeret leg'en te neked bent haromsag</i>	135
[165]	<i>Diczeret es örök diczöfseg leg'en at'anak</i>	135
[166]	<i>Teged eg'nek allatban</i>	135
[167]	<i>Nag' diczeretös diczöfseget enekellünk</i>	135
[168]	<i>Eg' hatalmu leg'en velem</i>	135
[169]	<i>Segic3 meg minket mindenhato at'a</i>	136
[170]	<i>Mennek földnek nemes teremptöie</i>	136
[171]	<i>Diczerietek kereztiénök</i>	136
[172]	<i>Mutasd mi hozzánk Ur Jsten</i>	136
	<i>Pf. Magni.</i>	
[173]	<i>Enekelünk kerez'tenek</i>	137
[174]	<i>Űly nekem iob kezem felöl</i>	137
	<i>Diczerietek kerez'tenek</i>	
[175]	<i>Ualaki iga3 hitböl Chrüsrol vallaft tezen</i>	137
[176]	<i>Ur Jsten neueld bennünk a3 iga3 hitet</i>	137
[177]	<i>Ne emlekez3zel megh Ur Jñ</i>	137
[178]	<i>Aldot leg'en mindeneknek teremptöie</i>	137
	<i>Ps. Magnificat</i>	
[179]	<i>Szolgal'atok az URnak felelemben</i>	137
	<i>Ps. Boldog embör ki felö az Vrat</i>	
[180]	<i>Ha te meg nem tartaz</i>	137
[181]	<i>Meg fokasultanak a3 mi ellenségink</i>	138
[182]	<i>Uralkodo Ur Jñ</i>	138
[183]	<i>Aldg' meg minket at'a Ur Jsten</i>	138
[184]	<i>Jstennek bent fia</i>	138
[185]	<i>Meg tart'a a3 nag' Ur Jsten</i>	139
	<i>Ps. Diczerietok az Ur Jstent igön jo</i>	
[186]	<i>Szű3 Marianak diczeretiuel¹⁰²</i>	139
[187]	<i>Minden haborufag benuedesre</i>	139
	<i>El fogiatho Ps</i>	
[188]	<i>Hatalmas Jsten a3 te akaratodbol</i>	139

102 Későbbi kéz írásával szövegváltozat a margón: *olly szives hálá<a>dáfsal, min<t> a B. Szűz <Mária>*

[189]	<i>Ur Jsten a3 mi kõniörgefüinket</i>	140
[190]	<i>Te paranczolat</i> <i>Jol tettel</i>	140
[191]	<i>Czak az Ur Jsten nekünk minden oltalmunk</i>	140
[192]	<i>A3 hamis emberek tamadnak a3 iga3 kereztienekre</i>	140

Ps. Czudalatosak Ur

**Pfalmi Daudis Quorum quidem in cantu Ecclesiastico per
totius anni curriculum ufus efse folet 141–203**

	Pfalms I Beatus vir qui non abiit &c	
[193]	<i>Boldogh ember ki nem iar a3 Iftentül fakattak tanaczan</i>	141
	Pfal. II. Quare fremuerunt gentes &c	
[194]	<i>Miert dihöfködnek a3 poganiok</i>	142
	Pfal. III. Domini quid multiplicati sunt &c	
[195]	<i>Vram ki fokan vadnak</i>	143
	Pfal. IV Cum inuocarem audifti me &c	
[196]	[H] <i>algas meg engemet én idvözitö Iftenem</i>	144
	Pfal. VI. Dñe ne in furore tua arguasis [!] me &c	
[197]	[U] <i>ram a3 te haragodban ne feg' meg engemet</i>	145
	Pfalms VII Domine Deus in te speravi &c	
[198]	<i>En Uram es en Iftenem te benned bizom</i>	147
	Pfal. VIII Domine Deus quam admirabile nomen &c	
[199]	[U] <i>r Iften mi urunk mely igen czudalatos a3 te neved</i>	148
	[Psalmus XII Usque quo Domine obliuisceris me]	
[200]	<i>Miglen feleite3 el engemet Uram</i>	150
	Pfalms XIV. Domine quis habitat in Tabernaculo	
[201]	<i>Vr Iften kiczoda lakozik a3 ania bent eg' hazban</i>	151
	Pfal. XV Conserva me Deus quoniã	
[202]	[Ö] <i>riz3 meg engemet en Iftenem : mert te benned bizom</i>	153
	Pfal. XXI Deus meus Deus meus quare derelinquisti &c	
[203]	<i>En Iftenem en Iftenem oh miert hag'al ell engemet</i>	154
	Pfal. XXIII Jehova pascit me et nihil mihi &c	
[204]	<i>Az Ur legeltet engemet : es semmi fogyatkozásom nem lében</i> ...	156
	Pfal. XXX. In te speravi Domine &c	
[205]	<i>Te benned biztam Uram Iften es meg nem beg'önittetem</i>	156
	Pfal. XXXI [Exultate iusti in Domino]	
[206]	[Ö] <i>rüljetök iga3ak az Ur Iftēben</i>	157

	Pfal. XXXV. [Dixit injustus ut delinquant in semetipso]	
[207]	[E] <i>l tōkelle a3 hitōtlen ō magaban</i>	159
	Pfal. XLII. [Judica me Deus]	
[208]	<i>All' bō33ut erettem Uram</i>	161
	Pfal. XLV. [Eructavit cor meum]	
[209]	<i>A3 mi βivūnkk būsege enekle</i>	162
	Pfal. XLVII. [Omnes gentes plaudite manibus]	
[210]	<i>Minden nepek uigafsağho3 kezūljetōk</i>	165
	Pfal. XLVIII Audite hæc omnes gentes. &c	
[211]	<i>Megh halgařsatok e3ōket minden nēpek</i>	166
	Pfal. LI. [Miserere mei Deus secundum magnam]	
[212]	<i>Kōnyōnūly en raitam en řřtenem</i>	168
	Pfal. LV. [Quid gloriaris in malitia]	
[213]	<i>Oh gono3 ember miert dic3ekōdōl</i>	171
	Pfal. LV. [Exaudite Deus orationem meam]	
[214]	<i>Halgafđ meg Ur řřten a3 en imddřagomat</i>	172
	Pfal. LVII. [Miserere mei Deus, miserere mei]	
[215]	<i>Kōnyōrōly en raitam Ur řřten kōnyōrōly en raitā</i>	174
	Pfal. XVIII. [Coeli enarrant gloriam Dei]	
[216]	<i>Szentōk ielentik a3 Ur řřtennek dic3ōřfeget</i>	176
	Pfal. LIV. [Deus in nomine tuo salvum me fac]	
[217]	<i>Ur řřten a3 te nevedert řegic3 megh engemet</i>	177
	Pfal. LXVII. [Deus misereatur nostri]	
[218]	<i>Kōnyōnūlyōn mi raitunk a3 Ur řřten es megh alg'ō minket</i>	178
	Canticum Zachariæ Lucæ 1.	
[219]	<i>Aldott leg'en řřraelnek Ura řřtene</i>	179
	Canticum Mariæ Virginis Luc. 1.	
[220]	<i>Magařtall'a a3 en ełetem a3 Urat</i>	181
	Pfal. [110. Dixit Dominus Domino meo]	
[221]	<i>A3 at'a mindenhato řř monda a3 en Uramāk</i>	182
	Pfal. 96. [Cantate Domino canticum novum]	
[222]	<i>Enōkōllietōk a3 Urnak Uy enōkēt</i>	183
	Pfal CXLIV. [Benedictus Dominus Deus meus]	
[223]	<i>Aldot leg'en a3 en Urā řřtenem</i>	185
	Pfal. CXXXI. <i>Advēt</i> [Memento Domine David]	
[224]	<i>Megh emlekō33el Ur řř Dauidrol</i>	187

Pfal. CXI. [Confitebor tibi Domine... in consilio]	
[225] [D] <i>iczenĭnk tegedet Ur Isten tellies řĭvel</i>	189
Pfal. CXXI. [127! Nisi Dominus aedificaverit]	
[226] <i>Ha a3 Ur nem epitend mi nekĭnk hazat</i>	190
Pfal. CXXX. De profundis clamo tibi Domine	
[227] <i>A3 mi řĭveinknek melysegeböl kyaltunk</i>	191
Pfal. CI. [=114–115. In exitu Israel de Aegypto]	
[228] <i>Jřraelnek Aegyptombol valo ki iövefeben</i>	192
[Pfalmus LXXII. Deus iudicium tuum regi da]	
[229] <i>Ur Isten a3 te iteletedet adg'ad a3 kiral'nak</i>	195
Pfal CXLVII. [Laudate Dominum quoniam bonus est]	
[230] <i>Diczérjětök a3 Ur Iftent mert igen io a3 ö diczéreti</i>	197
Symbolum Athanasij	
[231] <i>Valaki akar iduöžĭlni</i>	198
Pfal. CXVII. Venite confitemini Dño	
[232] <i>Jövetök el teg'etök uallast</i>	201
Ex Pfalmo eodem CXVII. Confitebor tibi Dñe &c	
[233] <i>Uallast težök teneked</i>	203

Hi pfalmi ex versione Hyeronimi latina in ungaricum Jdioma translati sunt per Steph. Szentlazi: Rectorem Scholæ Lascovianæ, ad nonam illor quorum versiculi demonstrant : nimir Jovetok el teg'etok: Alius Vallast težunk (?)204
Az Dobšai ř. Ekklesianak ilyen řöbägi vadnak (1752 elött)204

Ufitatioes Profæ 205–224

[Profa Poenitentialis] 205–207

[234] <i>Nag' řiralommal fo hazkodg'un</i>	205
Canticum sanctorum Ambrosij & Augustinj	
Te Deum laudamus, te Dominum confitemur 208–211	
[235] [T] <i>eged Isten diczenĭnk</i>	208
Profa Sanctus Deus &c 211–212	
[236] <i>Szent a3 At'a Isten mindenekĭk teremptöie</i>	211
Hymnus ad Cœnam agni providi 212–213	
[237] [U] <i>mak vég vacsorájára RPHA 1448</i>	212
Altera de eadem	
[238] [O] <i>h iduöřsegös aldožat RPHA 1136</i>	213

Symbolum Apostolicum 214–216

- [239] [M]
i hižũnk mind eg' Iſtenben RPHA 910 214
 Profa Jn Adventu Domini 216–218
- [240] *Boczáta a3 Szũzhõ3 nem minden ang'alat*..... 216
 Profa Paſchalis 218–219
- [241] *Mi kerez't'enok áldozunk diczeretekel hufvèti baran'nak*..... 218
 Jnuitatorium Paſchale 219–220
- [242] *Fel tamadot kiraly Jefus Chriſtuft mi kerez't'enek*..... 219
 Profa in die Aſcenſionis &c 220–223
- [243] *A3 mindenhato kirali e3 mai napon*..... 220
 In feſto Pentecoſtes 223–225
- [244] *A3 Szent Leõk aiandeka leg'en velũnk*..... 223

Invitatorum Dominicale 225–226

- [245] *A3 eg' bizony Jftent haromsagban*..... 225
 In die Adventus Domini
 Rorate Coeli [Introitus] 227–228
- [246] *Szent Lelekk harmatt'at men'bõl Att'a Jn erez3zed* 227
 In die Epiphaniarũ Domini 228
- [247] *Jme el ùt az uralkodo Chrũs*..... 228
 Annuntiationis Mariae 228
- [248] *Kũldetek Gabriel ang'al Jntũl*..... 228

Paſſio Domini noſtri Jefu Chriſti 2dum Math.

Euangeliftam Ex cap. XXVI. 229–259

- [249] *A3 mi Urunk Jefus Chriſtusnak ken ſenvedeſet, ekkeppen*
irta megh ſent Mathe Euangelifta ♪ 229
 Kirie Puerorum 259–260
- [250] *Irgalma3 nekũnk, Ur Iſten*..... 259

[CANTIONES] 261–325

	Nota, mikor Jsten Adamot ki v3ete vel Jesus Christus mi kegielmes ¹⁰³	
[251]	<i>Sírj es ohaicz kerezttienfeg</i> RPHA 1238.....	261
	Vgian a3on notara	
[252]	<i>Boltsefegnek Attia bent fomeidel tekents reank</i> RPHA 192... 265	
	MAS. Nota Batorfagban elo	
[253]	<i>Szukfeg errol nekünk giakorta emlekoznünk</i> RPHA 1342.....	271
	Ex Augustino confacta per Matheum Scariceum	
[254]	<i>Szolljunk a3 szent Agostonnal</i> RPHA 1338.....	275
	Dog halalnak meg Bontetefeert ex I. Sam 24	
[255]	<i>Mi Vrunk Jesus Christusnak berelmes Attia</i> RPHA 921.....	282
	Nota Tsak te bened Vram Jsten etc.	
[256]	<i>Tsak te read Vr Isten kel magunkat Biznunk</i> RPHA 225....	285
	XCIII psalmus nota Megnyomorodván &c ¹⁰⁴	
[257]	<i>Mikor bent David az fu nepeknek gonoffagat lata</i> RPHA 941	
	290
	mas	
[258]	<i>Jer ditseriök a3 Istennek fiat</i> RPHA 639.....	295
	Mas	
[259]	<i>Gyarlo emborokel feddozik a3 Isten</i> RPHA 445.....	300
	Szep Diczeret az batron erted notaiara	
[260]	<i>O meli igon rovid volt lam e3 wilag</i> RPHA 1121.....	304
	Elegans Cantio, Nota Szukfeg kerezttieneknek tudako3ni etc. ¹⁰⁵	
[261]	<i>Halgafhacze Ember ilj 3ep dolgokra</i> RPHA 501.....	307
[262]	<i>Mikor Christus Betlehemben 3ületek</i> RPHA 938.....	311
	Anno 1690.....	315
	mas	
[263]	<i>Meney Kírali 3ületek</i> RMKT [*145] ¹⁰⁶	316

- 103 Kiadatlan. Bereki István (versfők: STEPHANVS BEREKINUS) 24 strófás éneke másutt nem fordul elő. Felirata: *Intés az utolsó ítéletre.*
- 104 Sztárai Mihály 10. zsoltára: *Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta*, RMDT I. 196.
- 105 Kiadatlan, 23 strófás, csak itt maradt meg. RMDT I. 751.

mas	
[264] <i>Mi diczerjők ez maj napon nagi tiβta βüvel</i>	
RMKT XVII/7: 125.....	317
<i>Finjs Anno Dominj 1690 22 Decemb.</i>	319
[265] <i>No földnek minden nepei</i> RMKT [*174] ¹⁰⁷	319
Esőről való ének	
[266] <i>Tekincs reank Ur Jsten nagi kegyelmessegeből</i>	
RPHA XVII/1: 107.....	323
<i>Finis 1696</i>	325
Szent Jstvan halalara valo ének	
[267] <i>Szent Jstvannak halalat jelöntem</i> RPHA 1315.....	325
✻	
<i>Anno Domjnj 1696 15 Decemb</i>	330
<i>Passiót éneklő kántorok 1681–1750</i>	331
<i>A Dobszai Ecclesia szántó földjei 1696</i>	331

A *Psalterium* rétegei (zsoltárszövegek hagyománya)

ÁTTEKINTÉSÜNK különösen a graduál *Psalterium*ára összpontosít, a bibliai prózazsoltárok szövegének hagyományozására. Az irodalmtudomány a strófikus énekek (himnuszok, dicséretetek, zsoltárparafrázisok) gazdag irodalmával büszkélkedhet. Csekély figyelmet (néha említést) kaptak a szertartáson recitált prózazsoltárok. A legutóbbi időkig sem a nyelvészet (egyházi nyelvhasználat), sem az egyházi (himnológiai, liturgiai) szakirodalom nem törekedett feltárásukra. Pedig a régi magyar szertartás, mint sok százados európai keresztyén

106 Ideiglenes sorszám. Kiadatlan. Megjelenik az RMKT/XVII. század 17. kötetében. Megköszönöm H. Hubert Gabriella és az RMKT szerkesztőség ismételt és készséges tájékoztatását.

107 Ideiglenes sorszám. Kiadatlan. Megjelenik az RMKT/XVII. század 17. kötetében.

múltja, az imaórákat a zsoltárok imádkozására alapozza. A graduálok is, mint az énekes könyörgés fő pilléré, tartalmazzák a válogatott zsoltárokat. Rámutat erre az egyik rangos konferencia-kötetünk előszava (Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*ának évfordulóján): „Létezik a Zsoltárok Könyvének számos prózai fordítása, amely számos imádság-szöveg megfogalmazásához is ihletet adott. A középkorban prózai zsoltározás-ként is jelen volt gregorián dallamokkal, ennek a hagyománynak a folytatását jelentik a protestáns graduálok. [...] Nem foglalkozom a prózai zsoltárfordítások kérdésével, ez ugyanis messze elvinne [...]. A zsoltár számos formában jelen volt a régi magyar kultúrában. Ha egy 17. századi református gyülekezetet veszünk alapul: ismerték a *Zsoltárok könyve* prózai fordítását, voltak zsoltárok alapján írt imádságaik, gregorián dallammal énekelték a graduálok prózai zsoltárait, jónéhány zsoltárparafrázist gyülekezeti énekként használtak, s nem utolsósorban igyekeztek megtanulni (ami a francia dallamok miatt eléggé nehezen ment) Szenci Molnár genfi zsoltárait” — írta a kötet (2007) előszavában Szabó András.¹⁰⁸

A zsoltárok mellett a hozzájuk tartozó dallamos keretversek, az antifónák műfaját találjuk legnagyobb számban valamennyi graduálban. Délvidék graduáljai ebben is kínálnak feltárássra méltó anyagot. Ez jórészt meg is történt már a zenei szakirodalomban, és hozzáférhető a hasonmásban, CD mellékleten, valamint átírásban és tanulmánnyal kísért kiadásban a Csurgai és Kálmáncsai graduál. Áttekintésünket kiegészíti néhány összegzés, és a Kálmáncsai graduál tárgyalásakor a zsoltároknak és antifónáknak a Nagydobszaival való sorrendi hasonlítása, mert a forrás eltérő ágára mutat.

A Nagydobszai graduál ma a Zsoltárok könyve mintegy negyedét tartalmazza. A meglévő zsoltárok a következők: 1, 2,

108 PETRŐCZI – SZABÓ 2011 7–8, 13. Ezért *Prózaszoltár és liturgia* című előadásom kakukktójás, függeléke e kötetnek (331–341.), lásd FEKETE 2011e.

3, 4, 6, 7, 8, 13, 15, 16, 19, 22, 23, 31, 33, 36, 43, 45, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 67, 72, 96, 110, 111, 114, 118(?),¹⁰⁹ 127, 130, 132, 144, 146. Összesen ez 37 zsoltár, valamint a Canticum Zachariae, Canticum Mariae, Symbolum Athanasii. Szövegük zömében hasonló forrásból ered, mint a Battyány/Ráday graduálé. Később másolt graduál nem forrása a korábbinak. A Nagydobszai forrása bővebb. Csonkultán is több tételből áll, mint a sokáig mérceként tekintett Batthyány. A valószínűleg nem befejezetlen kötetben eredetileg még bővebb lehetett a választék, antifónák utalásaiban (többek között) a hiányzó 119. zsoltár szakaszaira hivatkozik az egykori liturgus vagy kántor. A Batthyány/Ráday és Nagydobszai összehasonlított zsoltárszövegeiben azonosságok mellett apróbb és jelentősebb eltérések vannak. Feltételezzük, hogy felvidéki a testvérgraduálok,¹¹⁰ délvidéki a Nagydobszai másolási helye (Baranya vagy a Drávaszög).¹¹¹ Irnokok, vagy inkább nagydiákok és kántorok alkalmi munkája. Egyetlen prédikátor másolót a Bélyei graduálról emlegettek korábban. Érvek és megfigyelések ezt nem igazolják, erről e graduál tárgyalásánál olvashatunk.

A szövegek többségének azonos vagy igen hasonló volta szűkebb törzsanyagra mutat. Ennek körét Csomasz Tóth Kálmán próbálta körülhatárolni néhány évtizede.¹¹² Szinte minden graduálban megtalálhatók, vagy megvoltak egykor. Ezeknek a protestáns szertartásban elhangzó szövegei a 16. század második felétől fokozatosan keveredtek és némileg egységesültek. Nem volt egyetlen ősforrása a Zsoltárok könyve szövegének, ahogyan ezt eldöntött ténynek tekintették a föntebb

109 Parafrázis jellegű adaptáció. Helyenként oly mértékben eltér a bibliai szövegtől, hogy pontosabb azonosítása némileg kétséges.

110 „Nyitra, Hont vagy Nógrád megyei írásműhelyben készült, ott, ahol Huszár Gál 1574-es énekeskönyve vagy egy arról készült másolat, esetleg egy korábbi változat rendelkezésre állt” (FERENCZI 1997: 30).

111 Tolnai Borbély (Razoris) Gergely (c1610–post1677) éneke a Curgai és Bélyei graduálban maradt fenn, kiadása FEKETE 2011b: 188–190.

112 CSOMASZ TÓTH 2003: 323.

idézett vélekedések. Úgy látszik, a kevés példányban megjelent könyvek ismerete és használata szűk körre korlátozódott. Huszár Gál sem ismerte Székely és Heltai zsoltárait, talán az előbbi kéziratos változata jutott el hozzá Kálmáncsehi Márton zsoltárai mellett. Néhány zsoltárt nyomtatás közben szerzett, forrásáról nem szól. Az alább előtárt egyezések és eltérések ehhez a háttérhez igen hasonló állapotot szemléltetnek.

Két zsoltár szövege (132, 144) lényegileg azonos. Válogatott szemelvényekben látjuk a különbségeket; ezek részben a források eltérő ágára utalnak. Gyakran nem számolhatunk tudatossággal, szerkesztéssel, helyesbítéssel, inkább a forrás szoros követésével, gépies másolásával. Olyannyira, hogy a nyilvánvaló hibák korrigálása is elmaradt. A graduálokban ez általános. A szertartási könyvek mintegy iparos-írnoki előállításának a hagyomány örökítése nem célja volt, hanem akaratlan velejárója.¹¹³ A középkori írásműhelyek utódaitól ezt várhatni. Tudatos gyűjtés, hasonlítás, hiánypótlás, szerkesztés és válogatás, amelyet Huszár Gál vagy Keserői Dajka János elvégzett, igen ritka volt. Ehhez egynél több forrásnak kellett állandóan a leíró, másoló rendelkezésére állnia. Írnok, jegyző, szépíró nagydiák vagy kántor nem tarthatott több nyomtatott és írott graduált a tékájában, a helyi templom könyvei között is ritkán talált egynél több magyar liturgikus forrást; ezért általában az lehetett a helyzet, hogy ha akart volna, akkor sem volt miben válogatnia.¹¹⁴ Felhatalmazás csak tekintélyes prédikátoroknak járt. Közülük azokhoz köthető megrendelés, vagy a másolás irányítása, akik zeneileg is jártasak voltak (mint Szegedi Kis István).

Apróbb hibákat lássunk, majd a zsoltárszövegek eltéréseinek fokozatait. Hibás a Batthyány/Ráday graduál szövege néhol (első adat), helyes a Nagydobszai graduál (~ után második adat): *erőffegyet* ~ *örökfegőt* (8,3); *keresítetek* ~ *követítők* (4,3); *nag*'

113 FEKETE 2010b.

114 FEKETE 2009c.

zõngeffel ~ nag' bentseggel (33,3); *vigaffagnac elegfege ~ vigafagnak ekõfsege* (15,11). Hiba van Volf kiadásában (Nytár XIV): *Az Iftennel talaltatik fetetfeg* (3,9). Helyesen: *segétség (segítség)*. Nyelvi különbségekre néhány szemelvény elegendõ a jelentékeny módosítások kiemelésére. Elõl a Batthyány/Ráday adata, ~ után a Nagydobszaié. A versek számát Volf (Nytár XIV.) szerint adom meg. Többször cseréli a közelre és távolra mutató névmást: *Ennek ~ Annak* (1,5; 2,10); *Annac felette ~ Ennek felette* (16,9); *annak ~ ennek* (7,5); *Ackeppen ~ Ekkeppen* (49,15). A változtatás nem következetes. Lehet némelyik íráshiba. Eltérõ szóalakok: *pedig ~ kedigh* (6,6; 7,10), *kediglen ~ pe-niglen* (2,6); *pedig ~ penig* (55,17). A szöveg bõvül helyenként jelzõ, határozószó, vagy egyéb toldalék hozzáadásával: *vag'on bizodalma ~ vag'on minden bizodalma* (1,2); *szaggassuk el ~ Szag-gafsuk el vgmond* (2,3); *heg'erõl ~ heg'enül Syonrol* (3,5); *orozlanoc ~ eh orozlaniok* (22,14); *ez vilagon ~ ez belõs vilagon* (32,8); *szerete ~ kit valazta ferete* (47,5); *raitam ~ en raitam* (51,3). Rövidítésre kevesebb a példa (jelzõ, határozó, igekötõ elhagyása): *el bakattak ~ szakattak* (1,6); *vadnak mind örõcke ~ vadnak* (16,15); *fel kiáltunk õ hozzaia ~ föl kyaltok* (4,4); *minden fele ~ minden* (4,8). Módosult néhol a szórend: *szent hegemre Sionra ~ heg'emre bent Syonra* (2,6); *El tauozzatok ~ Tavozzatok el en tülem* (6,9); *Czak hog' ~ hog' csak* (32,21); *aldg'on meg ~ meg alg'õ* (67,2). Ritka szócsere: *minden nemzetsegi ~ minden magzati* (22,28); *egg'wt ~ eg'etemben* (49,11); *tifztelettel ~ tisztõfseggel* (95,9); *tekinteti elõt ~ õ elõtte* (95,9); *õ akaratt'a ~ õ hatalma* (147,10). Számbeli és személybeli eltérés: *tudoman'at ~ tudományokat, tudoman'oc ~ tudomania* (19,3–4); *fokafagat ~ fokafagokat* (147,4). Szószerkezet, vonzat, igekötõs szerkezet eltérése: *paisom en-nekem ~ pais en elöttem* (3,4); *nag'fagaban ~ nag' volta miat* (6,2); *neked vallaft ~ rolad vallaft* (6,6); *arn'ekaban fem felek ~ arnyikabannis nem felõk* (23,4); *Iftenhõz ~ Iftennek* (57,3); *fogatkozik el ~ fog'atkozik megh* (110, 3). Igealak (igemód vagy igeidõ) eltérése: *elegednek ~ elegõznek* (22,27); *bizom ~ biztam* (31,2); *maradnak ~ maradhatnak*

(49,12); *lakoznam ~ laknam* (55,8); *fogadg'a ~ fogada* [=fogadá] (canticum Mariae); *magasztaltatal ~ magasztaltatol* (110,6).

Egyes zsoltárok szövegéből versek maradtak el, vagy ezek összevonása, cseréje történt. Ezek a folyamatos újramásolás közben egyszer elkövetett, később javítatlan tévesztések, nem tudatos változtatások. A másolót egyben szerkesztőnek ezért nem tekinthetjük. Tévesztés van a 16/15. zsoltárban (*Conserva me Domine quoniam speravi in te*). A Nagydobszaiból a teljes 5. vers hiányzik. A 7–8. verset hiányosan, tipikus másolói tévesztés miatt összevonva találjuk:

Batthyány/Ráday graduál

(7) *Aldom az öröcke valo Istent az ki nekē tanaczot ad: Ennek felette ezaka is tanitnak engem az en veseim.*

(8) *Az öröcke valo Istent mindenkoron en előmben tamasztom: Mert iob kezē felől vag'on ennekem hog' meg ne indullac.*

Nagydobszai graduál

Aldom az öröcke ualo Istent
[— a vers fele hiányzik! —]

mindönkoron en elemben tama3tom: mert iob kezem felől vag'on ennekem hog' megh ne indull'ak.

Hasonló módon a 13/12. zsoltár (*Usquequo Domine obli-visceris me*) 2–3. versét másolási hiba csonkította meg:

Batthyány/Ráday graduál

(2) *Miglen forgatoc tanaczokat az en elmemben : Es miglen g'ötri fziuemet ez munka,*

(3) *es miglen hatalmaznac raitam az en ellensegim.*

Nagydobszai graduál

Miglen forgatok tanaczokat elmembe eyel es nappal :

Es miglen hatalma3nak raitam a3 en ellensegim.

Szövegromlások közé keveredve van néhány tartalmi, teológiai változtatás. A 45/44. zsoltár (*Eruclavit cor meum*) egyik verse eltér, krisztianizál:

Batthyány/Ráday graduál

(16) *Vitetnek nag örömmel es nag uigaffaggal : hozattatnac az kiralnac hailekaiglan.*

Nagydobszai graduál

Vitettetnek a3 hű lelkók a3 meniei kiralinak : Es a3okkal eg'etemben minden keresztienók.

Az 51/50. bűnbánati zsoltár (*Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam*) 9. versében nincs izsóp (*asperges me hyssopo*). Véletlen módosítás ez nem lehet. A zsoltár erőteljesen krisztianizál, és a protestáns dogmatikai felfogás szerint parafrázeál, nem fordít. Az áldozatot (*acceptibiles sacrificium iustitiae oblationes et holocausta*) és áldozati tulkot sem nevezi meg (*imponent super altare tuum vitulos*), hanem körülírja:¹¹⁵

Batthyány/Ráday graduál

(9) *Hincz meg engemet ifoppal
es meg tífztulok :
Mof's meg engemet az te vereddel
es feierb lef'zek az honal. ...*

(21) *Ackoron haladatoffagbol az te
oltarodon aldozatot tef'znek te neked :
Az ő igaf'sagoknak ieg'et
kűlf'ökeppennis
meg mutattak te neked.*

Nagydobszai graduál

*... Hinc3 megh engemet
a3 te vereddel es meg tífztulok :
mof's megh engemet
es feierb lezők az hōnal.*

*Akkoron halaadafo'kbol a3 te
oltarodon aldozatot te'znek :
az ő igaf'sagoknak ieg'et
kűlf'ökeppennis
megh mutatt'ak te neked.*

A 95/94. invitatorium-zsoltár (*Venite, exultemus Domino*) 11–12. verse szintén egyező a két graduálban, de a Nagydobszaiban (s korábbi forrásban) két vers felcserélődött.

LÁSSUNK PÉLDÁT a csaknem azonos, vagy csupán némileg eltérő szövegekre, illetve hibákra. A 132/131. zsoltár (*Memento Domine David*) szövegileg azonos. A Batthyány graduált mikrofilmről, betű szerint idézem, nem Volf kiadásából, mert az ő átírása csak látszólag betű szerinti. Egyes betűket átírt a 16. századi nyomtatványok módjára; erősítve azt a tévhitet, mintha eltérne ebben is a későbbiektől a Batthyány graduál. Ez alaptalan. A 132. zsoltár hiányzó másfél verse nem a krisztianizáló bővítmény elhagyása, a zsoltár többi részében mind megmaradt (az 5. és 13. versben), ez a hiány javítatlan

115 Keszéruí Dajka János nem módosította a Vizsolyi Biblia szerint. Vö. FEKETE 2003. 167–174. Ue. in: A. MOLNÁR – M. NAGY 2003. 139–147.

máso-lási hiba. Az egyező szövegben csupán szóhasználat és szóala-kok néhány cseréje, módosulása történt a nyelvjárási különbségek mellett.

Batthyány/Ráday graduál

*Meg emlekezzel Ur Isten Dávidrul :
Es ő neki minden engedelmeffegeről.
(2) Kí meg eskűvek az ő Uranak
Istenenek : Es fogadaft ton az ő
Uranak Istenenek ezt monduan.
(3) Be nem meg'ek az en hazamnak
hajlekaban :
es nem meg'ek az en ag'amra.
(4) Alomra fem boczatom szemeimet
es szö möldököt met szunadozafra :
(5) Es feiemet nyugodalomra.
Miglen helt nem zerzek az Ur
Istennek : Es hailekot az
kereztenek Istenenek
(6) Ime latok neki hel'et fidozagban :
Meg talaltuc neki hel'et
az pogan nepek között
(7) Be menwnc az ő hailakaban :
Hol immattatic mint bizon Isten
mint bizon ember.
(8) Kel' fel Ur Isten az örök
nyugodalomra : Az te igassagod
szerent es az te szentseges
emberseged szerent.
(9) Az te papid oltozzenek fel
igassagban : Es az te szentid
örüendezzenek.
(10) Az te szolgadnac Dávid
kiralnak tot fogadafodert :
Meg mutafd mi nekünk
az te szent fiadat.
(11) Igassagos eskűvest tön
az Ur Isten Dávid kiralnac
es meg nem czalatek ő benne
Az te magzatodbol tefzek feiedelmet
az te birodalmadra*

Nagydobszai graduál

*Megh emlekőzzel Ur Jñ Davidrol :
Es ő neki mindön engödelmeffegeről.
Kí meg eskűvek a3 ő Uranak
Istenenek : Es fogadaft tön a3 ő
Uranak Istenek ezt mondvā
[B]e nem meg'ök a3 en
hazamnak hailekaban :
Es nem meg'ök a3 en ag'amra.
Alomra fem boczatom szömeimet
es szö möldökimet sunn'idafra :
Es feiemet nyugodalomra.
Miglen helt nem szörzök az Ur
Istennek : Es hailekot a3
kereztienöknek Istenenek
(6) Ime latok neki heliet Sydogaban :
meg talaltok heliet
a3 pogany nepek között neki.
Be mennünk az ő hailekaban :
hol imattatik mint
bizony Isten s bizony embör.
Kely föl Ur Isten az örök
nyugodalomra : a3 te igassagod
berint es a3 te bentseges
embörseged berint.
A3 te papiaid öltözzenek föl
igassagban : Es a3 te szenteid
örvendőzzenek.
A3 te szolgadnac Dávid kiral'nak
tot fogadafodert :
meg mutafd nekünk
a3 te β. Fiadat.
Igassagos eskűvest tön
a3 Ur Isten Dávidnak
es meg nem czalatek ő benne :
a3 te magzatodbol tezők
feiedelmet birodalmadra.*

(12) *Ha őrizendik az te fiaid az en paranczolatimat kikre tanitom őket : Meg az fioknak fiais mind öröckön öröcke uralkodnac az te birodalmodbā*

(13) *Mert valazta az Úr Isten az kereszt'eneket : Es valazta őket hog' lakoznek ő bennec.*

(14) *Ez az en nyugodalmam öröckön öröcke. It lakozom mert magamnak valasztottam őtet.*

(15) *Oefzueg'eket köszöttetek meg aldua meg aldok : Es az fzege'eket ken'erne'k bőfsegeuel meg elegitőm.*

(16) *Az ő papiait iduefsegebe fel őltöztetem : Es az ő szenti őruendezeffel őruēdeznek.*

(17) *Ot en ki terieztem David kiral'nak hatalmat : Szerzek vilagofszagot az en Christufomnac.*

(18) *Minden ellensagit neki megfzeg'enitem : Es ő raita oltalmul lefzen az en segitfegem.*

Diczőf:

Ha őrizendik a3 te fiaid a3 en paranczolatimat kikre tanitom őket : megh az fioknak fiais mind örökkön örökke uralkodnak a3 te birodalmodban

Mert elvalazta a3 Ur Isten a3 keresztienőket : Es valazta őket hog' lakoznek ő bennök.

E3 a3 en nyugodalmam örökkön örökke : Jtt lakozom mert magamnak valasztottam őtet.

Őzueg'őket köszöttetők meg alduan meg aldok : Es a3 begeniőket keniernek bőfsegeuel

meg elegitőm. A3 ő papiait iduefsegeben fel őltöztetöm : a3 ő szenti őruendőzeffel őruendőznek.

Ott en ki terieztöm David kiralinak hatalmat : főrzők vilagofszagot a3 en Christufomnac.

Minden ellensagit neki megfzeg'őnitöm : Es ő raita oltalmul lezön a3 en segitfegem.

Dic3.

A 144/143 (*Benedictus Dominus Deus meus qui docet manus meas*) zsoltár az eltérés más módját mutatja. Az eltérések korábbi egyező forrás helyenkénti javítására utalhatnak. Ez valóban lehet szerkesztői beavatkozás.

Batthyány/Ráday graduál

Aldot legen az en Urā Istenem : ki igazgatta kemenyeges hadakban az en kezeimet.

(2) *Az ő irgalmassagabol vag'on nekem eletem : ő erőffit engemet es minden vezedelemből megfzabadit. Az Ur Istenben bizom mert ő ennekē oltalmam : w te3i az nepet engedelmeffe az en birodalmambā*

(3) *Uram Isten miczoda hafzon*

Nagydobszai graduál

Aldot leg'en a3 en Urā Istenem : ki igazgatt'a kemenyegős hadakbā a3 en kezeimet.

A3 ő irgalmassagabol vag'on ennekōm eletöm : ő erőfsit meg engemet es minden vezedelömbel megh fabadit. A3 Ur Istenben bizom mert ő ennekōm oltalmam : ő te3i a3 nepet engedelmeffe a3 en birodalmamban.

Uram Isten miczoda hafzon vag'on

vag'on az emberben hog' keduedbe
vezed ötet : Es il' zorgalmatos vag'
ő felöle.

(4) Az ember hasonlatos minden
hiufaghoz : Es az ő eletenek napia
mint az arn'ek hamarfaggal
el mulik.

(5) Uram Isten nisd meg az eget es
fzal' le ez földnek zinere : Roncz meg
kerefztenidnek ellensegit es ted
femmiue öket mint az tüznek füstit.

(6) Boczas men' wto köuet reaioc
es pufzticz el öket : Löd meg öket
az te niladdal hog' el veffzenek.

(7) Leg' segefeggel ennekem az te ma-
gos fzekedből : Szabadicz engemet il'
nag sok vezedeléből es ellenseginknec
töretöl.

(8) Kiknek az ő szaiok minden hit-
sagra nilatkozik : Es az ő hatalmok
minden gonofsagra vag'on.

(9) Ur Isten ha ig' teiendez en velem
uy diczeretet eneklek en te neked :
Minden vigaffaggal halakot adok en
te neked.

(10) Te adz minden kiral'oknac
erös gözedelmet : Te mentez meg
engemet te szolgadot
ellensegimnek töretöl.

(11) Szabadicz meg engemet
ellensegimnek kezekbol : kiknek
bezedek csak bwn es hatalmok
minden gonofsagra meg'en.

(12) Hog' az mi fiaink
neuekedheffenek iffiusagokban :
Mint emez uyonnán ültetet
fzölö veffszö.

Es az mi leanink ekeffek leg'enek :
Mint templomokban es kiral'oc
hazanal zokot lenni.

(13) Bwuecz meg az mi hazainkat
minden gazdagfagal : Es adgad hog'
nag' böufeggel minden
elefeginc zarmazzonac.

az embörben hog' kedvedben veződ
ötet : Es ily borgalmatos gondot
vijelfz ő rola.

Hasonlatos a3 ember minden
heüfaghoz : a3 eletenek napia
mint ime3 arnyik hamarfaggal
el mulik.

Uram Isten nisd meg a3 eget es fal
le a3 földnek finere : roncz meg
kereztienidnek ellensegit es tód
femmiue mint a3 füstöt.

Boczas meny ütö követ reaiok
es pu3titz el ket : Lüd meg öket
a3 te nyiladdal hog' el ve33zenek.

Leg' segefeggel ennekem a3 te ma-
gas beködből : sabadicz meg enge-
met ily nag' fok veződelömből es
ellensegimnek töretöl.

Kiknek a3 ő baiok minden heüfagra
nyilatkozik : Es a3 ő hatalmok
minden gonofsagra meg'on.

Ur Isten ha ig' teiendez en velem uy
diczeretöt enöklök en te neköd :
mindē vigafsaggal halakat adok en
te neköd.

Te adc3 minden kiralioknac
erös göződelmet : te mente3 meg
engemet te folgadot
ellensegimnek töretöl.

Szabadicz megh engemet
ellensegimnek kezőkből : kiknek
bezedök csak hamifsagh es hatalmok
mindön gonofsagra meg'on.

Hog' a3 mi fiaink
neueködheffenek iffiusagokban :
mint ime3 uyonnán ültetöt
föölö veffszö.

Es a3 mi Leanyink ekösüheffenek :
mint templomokban es kiraliok
hazanal fokot lönni.

Bövicz meg a3 mi hazainkat
minden kazdagfaggal : Es adg'ad
hog' mindön eledelink
büfseggel farmazzanak.

Sokafits meg az mi iuhainkat :
 (14) *Es kőuereicz meg mindē
 őkreinket. Erőffits meg hazainkat
 hog' el ne romoll'anac: Veg' ki
 minden haborufagos es siralmas
 bezedet az mi varraffinkbol.*
 (15) *Bodognak mong'ak az nepet
 kiknc ezec aduan vadnac :
 De bizon'ara boldog az a nep
 mellet az Űr Isten őriz es otalmaz.*
Diczőf: Mi:

Sokafic3 meg a3 mi juhainkat:
Es kőveric3 meg mindőn őkreinket.
Erőfsic3 meg hazainkat
hog' el ne romollianak : veg' ki
minden haborufagos es syalmas
bezedőt a3 mi Varafunkbol.
Bodogoknak mong'ak a3 nepet
kiknek ezők aduan vadnak : de
bizonyara boldogfagofb a3 nep a3
melliet az Ur Isten őriz es oltalma3.
Diczőfsegh.

ELTÉRŐ RÉSZLETEK ellenére fentebb csaknem azonos szövegű Zsoltárokat láttunk. Négy más forrásból eredő zsoltár is van a Nagydobszaiban, nem közösek a Batthyány/Ráday¹¹⁶ hagyományával: 52, 72, 111, 114. Van egy — eredetileg dividált (kettéosztott) — zsoltár (118). Nyomatott fordításokhoz hasonlítjuk, nincs meg a Batthyány/Ráday Psalteriumában. A 114. zsoltárnak a Bélyei graduálban¹¹⁷ részleteiben hasonló, egészében a Nagydobszaiétól is eltérő változata van. Elmozdult a 17. század elejéhez képest a norma a század közepe táján. Mikor a Nagydobszait írták, még nem létezett az Őreg graduál egységesítő törekvése. Református zsinataink nem fogadtak el központilag kötelező liturgiai normát, soká nem támaszkodhattak magyar Bibliára sem. A közösségek ragaszkodtak a kialakult (a késő középkorból örökölt) szertartáshoz, ha nem ellenkezett a (latin) Bibliával. Szakrális szövegek örökítése konzervatív, változatlan megőrzésre tör. Székely István, Huszár Gál, Melius Juhász Péter és társaik a hagyományos zsoltárok hebraizálását óhajtották. Ez a Vizsolyi Bibliában sem kizáróla-

116 Két testvérgraduálra támaszkodhatunk. Az Óvári graduál (STOLL 2002: 10.) megcsönkulása miatt egyetlen zsoltárt sem tartalmaz.

117 STOLL 2002: 64. — A hagyományostól eltérő értékelésre vö. FEKETE 2009c. A zsoltár szövegét lásd alább (185–190).

gos. Így vizsgáljuk az 52, 72, 111, 114, 115, 118. zsoltárok eltérő szövegeit.

Az 52/51. zsoltár (*Quid gloriaris in malitia qui potens es*) sorszámába hibás. Nem javították később sem a Nagydobszaiban: LV. A másoló félreolvasta az LII. számot. Ez a figyelmetlenség sem tudatos és ellenőrzött másolásra utal. Alább egyes szavak nem eredhetnek másolási pontatlanságból, csupán változtatásból, fordítási javításból, néhol szövegromlásból.

Batthyány/Ráday graduál

- (3) *Oh gonofz ember miért diczekedel az gonoffagban ki hatalmas vag' az hamiffagban : Nem tudode hog' az Istennek irgalmassaga meg all mind öröcke.*
- (4) *Az te nehued egefz napon hamiffagot szöllöt : Mint eg' eles borotua tettel alnokfagot.*
- (5) *Szeretted szollani az gonoffagot inkab hog' sem mint az iamborfagot : Es az hamiffagot inkab hog' sem mint az igaffagot.*
- (6) *Oh alnokfagnak nelue : Te szeretted szollani az vezedelmes bezedet.*
- (7) *Annak okaert meg ront teged az Úr Isten mindeneftol fogua : Meg tör teged es ki szakaszt az kereszt'enek közzwl, es az te magfzatidat el ueszt az előknek földeröl.*
- (8) *Ezt lattak az igazak es felik az Úr Istent : Es meg neuetik az gonofz embert ezt monduan*
- (9) *Ez az gonofz ember : Az ki nem bizot az Úr Istennek segifsegeben. De bizot az ő gazdagfaganak fokafagaban : Es hatalmassa löt az hamiffagban.*
- (10) *En kediglen mint eg' termő olai fa az Ur Istennek hazaban vagoc : Es bizom az Ur Istennek irgalmassagaban mind öröcke.*

Nagydobszai graduál

- Oh gon₀₃ ember miért diczekódól a₃ gonofsagban ki hatalmas vag' a₃ alnokfagban : nem tudode hog' a₃ Jfsteñek irgalmassaga meg_h marad mind öröcke.*
- A₃ te eletód ege₃ napon hamifsagot gondol : Es nielved mint a₃ elős borotva fol alnokfagot.*
- Szeretted bollani az gonofsagot inkab hog' nem mint az iamborfagot : Es a₃ hamifsagot inkab hog' nem mint a₃ igafsagot.*
- Oh undok förtelmes alnok nyelv : a₃ ki beretód bezelleni a₃ veződelmes bezedöket. Annakokaert meg ront tegöd az Úr Jñ mindeneftül fogvan : Es ki szakaszt tegöd az keresztienök közzül. A₃ te magzatidat el ve₃ti. a₃ iga₃aknak földeröl.*
- Ezt meg latt'ak a₃ iga₃ak f-felik a₃ Úr Jstent : Es meg nevetik a₃ gon₀₃ embert ezt monduan.*
- E₃ am ama₃ gon₀₃ embör : Ki nem bizot a₃ Ur Jstenben.*
- De bizot az ő gazdagfagaban : Es hatalmassa löt az ő hamifsagaban.*
- En penig vag'uk mint eg' termő olai fa a₃ Jfstennek hazaban : Es bizom az ő irgalmassagaban mind örökke.*

<p>(11) <i>Halakot adoc en te neked Uram Isten mind öröcke hog' ekeppen czelekedtel : Es varok segitfeget az te szent neuedtől mert igen io te benned bizni az kereft'eneknek teketeti elöt.</i></p>	<p><i>Halat adok en te neked Uram Isten hog' ekeppen czelekettel : Es varok segetsegöt a3 te bent nevedtül mert igazan io te benned bizni Ur Isten. Diczöfegh Éc</i></p>
<p><i>díjő: mi:</i></p>	

A 72/71. zsoltár (*Memento Domine David*) szövege legtöbb helyen teljesen azonos a két graduálban. Nyelvi és/vagy teológiai korrekciók a helyenkénti eltérések, nem másolás során keletkezett változatok vagy hibák. Tudós prédikátorok hebraizálása a latinból készült parafrázis jellegű részletekben szócserekre, másutt értelmező betoldásokra vezetett, a zárórész krisztianizáló függeléke elmaradt. Ez a két változat a datálás és viszonyítás gondjára mutat. Szövegromlás-e a Nagydobszai változata? A Batthyány graduálban állhatna a közben megjavított változat a régiesebb helyett. Nem így van. A hagyomány más-más ágához tartozik a két graduál. Erre mutat például a *gyapjú* szó hibás használata is a Batthyány/Rády graduálban, amely a Vulgata és a régi magyar kódexek szöveghagyományát folytatja.¹¹⁸ Bizonyos szövegi hasonlóság eltérő fordításokban is adódik abból, hogy alapjuk ugyanaz a bibliai szöveg, fordításának nyelvi hagyománya a reformáció kezdetén megformálódott.

Batthyány/Ráday graduál	Nagydobszai graduál
<p>(2) <i>Vr Isten az te iteledet adg'ad az kiral' Christufnac: Es az te igassagodat az David kiral' fianak Hog' itell'e az te nepedet igassagban : Es az te n'omorultidat igaz törünnel.</i></p> <p>(3) <i>Az heg'ek hozzonac bekefeget az te nepednek : Es az halmok igassagot.</i></p> <p>(4) <i>Had itell'e meg az nomorultakat</i></p>	<p><i>Ur Isten a3 te iteledet Adg'ad a3 kiral'nak: Es a3 te igassagodat a3 kiral' fianak. Hog' itellie a3 ő nepet igassagban : Es a3 begenióknek törvent tegőn iteletben. A3 heg'ek hozzanak az nepnek bekefeget : Es a3 halmok igassagot.</i></p> <p><i>Megh iteli a3 nep közöt a3</i></p>

az nepek között : Segítse meg az szegenyeket es ronczta meg az patuarkodokat.

(5) Tegetdet tisztelnek mig az nap es hold lefzen : Mind nemzetsegről nemzetsegre.

(6) Le szal mikeppen az harmat az g'apiura : Es mikeppen az szapor effő az földre.

(7) Az ő ideieiben viragfzik az igaz ember : Es nag' bekefeg lefzen miglen az hold meg szw'nik.

(8) Es uralkodik eggik tengertől fogua a mafik tengerig : Es az földő uiztől fogua mind az földnek hataraig.

(9) Meg haiolnak ő előtte az kic az puztában lakoznak : Es az ő ellenfegi mind az földig meg alaztatnac.

(10) Az kiraloc kic az tenger fizgeteben laknak aiandekokat hoznac : Az Arabiabeliek es az febabeliek adoman'okat be mutattak.

(11) Es imadgak őtet mind kiralok : Minden nepek szolgálnak ő neki.

(12) Mert meg szabaditt'a ő az szegent az ki ő hozza kialt : Es az n'omorultat kinek ninczen g'amola.

(13) Kőnőw' az szegenen es az n'omorulton : Es az n'aua'afoknac lelkeket idueziti.

(14) Alnok'fagtul es erőszaktul meg szabaditt'a az ő lelkeket : Es azoknac verek dragalatos lefzen az ő szemeinek előtte.

(15) Es ő'öcke el es az arabiabeli aranbol adnak ő neki : Es szw'ntelen efedeznek neki naprol napra fel magafztall'ak őtet.

(16) Es bö'w'feggel leszen az gabona ez földön es az hegeknek teteien wigadoz az ő gw'mölcze mint az Libanus hege :

nyomorultakat : meg tartia a3 begenyöket es a3 patuarkodokat meg rontia.

Felnek teged mind örökke : mig a3 nap es hold vilagofkodnak a3 eghón.

Le ball a3 Christus mint kies efső a3 leka3alt tarlora : Es mint a3 zapor efső a3 földnek megh syrofitasara.

Viragzik a3 ő ideieiben a3 igafsagh : Es migh a3 hold meg szūnik bevölkődik a3 bekefsegh

Es egg'ik tengörtul fogua mas tengerik uralkodik : Es a3 folio viztul foguan mind a3 földnek hataraigh.

Ő előtte le burulnak a3 puztában lakozok : Es a3 ő ellenfeghi a3 port nyallyak előtte.

A3 fizetőktől es Tharfifbol aiandekot hoznak neki : a3 Szerecin es Arabiabeliekis aiandeko3zak utet.

Le burulnak u előtte minden kiraliuk : Es minden pogany nepek ő neki szolgálnak. Mert a3 ő hozza kyalto szegent meg szabaditt'a : Es a3 niomorultat kinek ninczen segetsege.

A3 begenyhöz es bukólkódóhoz irgalmas lezön : Es a3 begeniöknek lelköket meg tart'a.

A3 c3alarad'fagtul es hamif'fagtul lelköket megh szabaditt'a : Es draga le3 a3oknac verök ő előtte.

[...?...]

[—hiányzik—]

Büfseggel lezzen akkor a3 gabona ez földön : Es ingado3 a3 ő gw'mölczök a3 heg'eknek teteien.

Virago3nak a3 nepek a3 Varafban :

*Es viragoznak az városban
mikeppén az fű az mezőben.*

(17) *Az ő neve öröcke való lefzen
miglē az nap meg marad : ő benne
meg aldatnak minnaian az poganok
kic fel magasztallak őtet.*

(18) *Aldot legen az Ur Isten
Izraelnek Istene : ki csak ő maga
nag' czudakat tefzē.*

(19) *Es aldot legen az ő felfeges neue
mūd öröcke : Es az ő diczöfegeuel
tell'ek be mind az egfz föld.
di:*

mint a3 mezőnek fuvei.

*A3 ő neve öröcke lezón es mind
addig hirdettetik mig a3 nap lezón :
Es mindón nemzetfegők ő benne meg
aldatnak es boldognak mong'ak
őtet. Az Jfraelnek Ura Jftene aldot
leg'en : ki csak maga czuda
dolgokat tezón.*

*A3 ő diczöfegős neve aldot leg'en
mind öröcke : Es mind az egez föld
a3 ő diczöfegeuel tellies leg'en.
Diczös.*

A 111/110. (*Confitebor tibi Domine in toto corde meo*) kezdete sem egyezik meg; egyes versek gyökeresen másak. Az emlékezetben rögzült zsoltárkezdéshez ragaszkodtak legtovább. Fejből tudták a liturgiát, a kórusnak a kántor megtanította a soron következő tételeket, a graduál emlékezetüket támogatta. A latinból készült fordítások helyesbítése folyamatában a zsoltárok kezdőverse változatlan maradt. Egységesülés közben átvett más szöveghagyományból eredő is megtartotta a szokásos kezdetet. Ez a zsoltár nem, a hagyománymás ágából ered. Keveredésre következethetünk a feltűnő ingadozásából. Az elején a Batthyány/Ráday; később meg a Nagydobszai graduál krisztianizál erősebben.

Batthyány/Ráday graduál

*Halakot adoc az en Uramnak
Istenemnek tell'es fziuemből :
Az igazaknak tanaczokba es
gülekezetekben.*

(2) *Nag'ok az Istennek czelekedeti :
Az ki rea fig'elmez
g'ön örködik azokba.*

(3) *Valamit ő czelekedet es szerzet:
azok csak tífztefegések es ekeffek
Es az ő igaffaga meg marad
mind öröcke.*

(4) *Emlekezetet zerze az ő czudairul*

Nagydobszai graduál

*[D]iczenink tegedet Ur Jften
tellies fíivel :*

*A3 igazaknak tanaczokban
es gülekezetőkben.*

*Nag'ok a3 Ur Jfstennek czelekedeti :
El vadnak tókelven mindenőknek
akaratt'a berint.*

*Diczeretőssek es nag'fagofsak
az ő czelekedeti :*

*Es a3 igafsaga meg marad
mind örökkön öröcke.*

Megh emleközik mind öröcke

az kegyelmes es irgalmas Ur Isten
 (5) Eledelt ad öt felőknek :
 Mert öröcke meg emlekezik
 az ő testamentomarul :
 (6) Es erős czelekedetit hirdeti
 az ő nepenek.
 (7) Hog' nekik ada
 az pogan nepeknek örökséget. Az ő
 tudoman'a igazság es minden
 parancsolati'a feghetetlen erősség.
 (8) Meg tartatik mind öröckön
 öröcke : Tízta eg' ig'ew
 es igaz szüw embereköl.
 (9) Szabadságot szerzet
 az ő nepenek : Es igerte nekik
 az örök bodogfagot.
 Szentfeges es rettenetes az ő neue :
 (10) Az Isteni felelem
 az bölcsésegnek kezdeti.
 Ez tudoman iduességes azoknak
 kic ebben g'akorol'ak magokat :
 Ezeknek diczeretek meg marad
 mind öröcke.
 Diczóf: Mikep:

a3 ó igeretiről :

[—hiányzik—]

Es a3 ó czelekódetinek hatalmat
 hirdeti az ő nepenek.
 Hüfegősek neki minden
 parancsolati : meg erőssítettének
 örökkön öröкке igazságból lóttének
 es igaz szeretetből.

[—hiányzik—]

Megh valtót küldte a3 Ur Isten
 az ő nepenek : meg hag'a mind
 öröкке a3 ó parancsolati'at.
 Szentfegős a3 hü kőró3tienőknek
 es rettenetős a3 gonó3oknak
 a3 ó neue: a3 bölcsésegnek eredeti
 a3 Isteni felelóm. Jó értőlmók vag'on
 minden Isten felőknek : a3 ó
 diczeretők meg marad
 mind örökkön öröкке.
 Diczófsegh

A vasárnapi vesperásba tartozó 114–115/113 zsoltárban
 (*In exitu Israel de Aegypto; Non nobis, Domine*) még szemlélete-
 sebb a szöveg kiáltó eltérése. Korai és egymástól függetlenül
 meggyökerezett fordítások egymás mellett élésének példája.

Batthyány/Ráday graduál

Izraelnek Aegyptomból ki jövefében :
 Jakobnak haza nepe ki iöve
 az idegen nép közzül.
 (2) Sidofag lon megfzentelefe :
 Es Izrael ő hatalma.

[— hiányzik —]

(4) Az hegek öruendzenek mint az
 kofoc : Es az halmok
 mint az baranok.

Nagydobszai graduál

Izraelnek Aegyptomból való ki
 iövefében: a3 Istennek nepe ki iöve
 a3 pogany nepek közzül.
 Lón Sydofagh az ő bentfegé:
 Es Izrael a3 ő hatalma. A3 tengör
 meg lata es hatra foliamek : az
 Jordan víze hatra tere.
 A3 heg'ek öruendözenek mint eg'
 kofoc : Es a3 halmok
 mint juhoknak baranyi.
 Mi lele teged tengör hog' hatra

(5) *Mi dolog te hozzád tenger
hog el futal : Es te Jordan vize
hog' hatra terel.*

(6) *Mi dolog ti hozzatok heg'ek
hog' öruendeztek mint az kofok : Es
ti halmok mint az iuhoknak baran'ï.*

(7) *Az Istennek orczaiaatul fel
indittatek az föld Jacobnac
Istenenek orczaiaatul.*

(8) *Ki az kö sziklakot allo vizzate for-
ditotta : Es nag' köueket fol'o
vizekke.*

(9) *Nem mi nek'wk ur Isten nem mi
nek'wnk : hanem csak az te
neuednek ad az diczeretet.*

(10) *Az te irgalmassagodert es igaf-
sagodert segits es otalmaz minket :
hog' valaha nem mondhattak az
poganok hol uag'on az
kereszt'eneknek Istenek.*

(11) *Mert az mi Istenwnk
menyorfzagban vag'on : Es valamit
akar mindent meg szerez.*

(12) *Az pogan'oknac pedig baluan
Istenek aran'bol es ezüstből
öntettének : Es emberektől
czinallattanak.*

(13) *Szaiok vag'on es nem szol-
hatnak : Szemek uag'on
es nem lathatnac.*

(14) *Fwłöc vagon es nem halhat
-nak : Orroc vagon es nem
illatozhatnac.*

(15) *Kefzek vag'on es nem foghat-
nac : Labok vag'on es nem
iarhatnak es az ő torkokkal
nē wuölthetnek.*

(16) *Oll'anak leg'enek azok is az kic
czinallak öket : Es mind azok is
az kic azokban bizakodnak.*

(17) *Israelnek nemzetsége bizek
az Ur Istenben : Es az Ur Isten lön ő
nekic segedelmek es otalmok.*

(18) *Aronnak nemzetsége bizek*

*foliamal : Es te iordan vize
hog' hatra terel.
Miert örvendeztök heg'ek
mint eg' kofok : Es ti halmok
mint eg' baranyok.
Az Ur Istennek előtte meg indula a3
föld : a3 kereszt'enőknek Istene előtt.
Ki az*

[... hiányzik! ...]

[Nem az] *mi erdömünkből Ur Isten
nem a3 mi erdömünkből : hanem
csak a3 te nevednek adgad
a3 tisztófségöt.
A3 te igazsagodert es irgalmassago-
dert segic3 es otalma3. Hog' valaha
ne mondg'ak a3 poganiok hol
vag'on a3 keresztienők Istene.
Mert a3 mi Istenünk menyorfzagban
vag'on : Es valamit akar
mindönt meg h söröz.
A3 poganioknak pedig baluan
Istenök aranybol es ezüstből öntettek:
Es emberökül czinallattak.
Szaiok vagon es nem folhatnak:*

[—hiányzik—]

*Orrok vagon es nem illatozhatnak.
Kézök vagon es nem foghatnak :
Labok vagon es nem iarhatnak
es a3 ő torkokkal
nem ivölthetnek.
Ollianok legenek a3ok kik czinallak
a3okat : Es mind a3ok kik
a3okban biznak.
Iraelnek nemzetsége bizek a3 Ur
Istenben : Es a3 Ur Isten lön ő nekik
segedelmök es otalmok.
Aronnak nemzetsége bizek a3 Ur*

az Ur Istenben : Es az Ur Isten lön
ő fejedelmek es othalmok.

(19) Az Ur Isten emlekezek mi ro-
lunk : Es minket meg alda.

(20) Meg alda Izraelnek nemzetse-
get : Meg alda Aronnac nemzetseget.

(21) Meg alda mindenket kik felik
ötet : kifdedeket

nag'okkal eg'etemben.

(22) Oeregbicze Isten az ő aiandekat
mi raitunk: Fiainkon es minden ő
benne hiuőkön.

(23) Aldg'on meg minket az Ur I-
sten : ki mennet es földet teremtette.

(24) Az menn'et az Ur Isten
maganac valasztotta : Az földet penig
ada az embereknek lako hel'wl.

Dicző.

Istenben: Es a3 Ur Isten lön ő nekik
segődelmők es othalmok.

A3 Ur Isten emlekezek mi rolunk:
Es minket meg alda

Meg alda Iraelnek nemzetseget
meg alda Aaronnak nemzetseget.

Meg alda mindeneket kik felik
ötet : kifdedőket

magokkal eg'etemben.

Oeregbicze Isten mi raitunk az ő
aiandekot: fiainkon es minden ő
benne bizokon.

Algion meg minket a3 Ur Isten :
ki mennyet földet teremttötte. A3

mennyet a3 Ur Isten maganak
tulaidonitotta : Es földet penig
a3 emberőknek.

[*]

Nem a3 holtak diczernek tegőd Uram
Isten : Sem, a3ok kik pokolra falnak.

De mi kik itt élünk aldunk tegedet

Uram Isten : matul fogvan

mind örökkül öröкке.

A 114 és 115. zsoltárra (Vulgata 113, *Non nobis, Domine*) így utal az Öreg graduál: *Vulgo superiori annecti solet*. Mindkét graduál egybefoglalva tartalmazza a zsoltárpárt. Egyezésük helyenként teljes, másutt eltérésük gyökeres. Erőteljesen krisztianizálnak. A Nagydobszai zsoltárának vége nem független (a reformáció korára való reflexióként volna érthető), megvan a záróverse, ez kihullott a Batthyány/ Rádayból. A toldalék sem önkényes. Liturgikus magyarázata van, bizonyos alkalommal az elmaradó antifóna szövege (*repetendaként*) beilleszthető a doxologia elé. Fenyegtetett és sokat szenvedett gyülekezetben jó oka volt ilyen könyörgés beillesztésének.

Vulgata

Non mortui laudabunt te,
Domine : * neque omnes,
qui descendunt in infernum.
Sed nos qui vivimus,

Káldi György (1626)

Nem a' halottak ditsérnek téged
Uram : sem minnyájan, a' kik
pokolra falnak.
Hanem mi, a' kik élünk,

benedicimus Domino, *
ex hoc nunc et usque
in saeculum.

áldguk az Urat,
mostantól–fogva, és örökké
(17–18).

A Batthyány/Ráday graduálból hiányzik a 118 (*Confitemini Domini quoniam bonus*) zsoltár. Két változatát őrzi a Nagydobszai. Egyik szövege sem teljes, nem is pontos folytatása egyik a másiknak. Sajátosan alakult így a szertartásban, vagy megcsonkult, és attól kezdve így másolták. Mintha eredetileg osztott (dividált volna), amelynek bevezető verse egykor ismétlődött a második szakasz elején. Ilyet az Öreg graduálban is találunk, ez a magyar protestáns szertartásos zsoltározás sajátossága.¹¹⁹ A zsoltár szövege nem hasonlít igazán a Huszár Gál (1574), Bencédi Székely (1548) vagy Heltai (1560) fordításához sem. A Heltaiét szinte modernebbnek érezzük a kéziratos 17. századihoz mérten. Bármilyen úton-módon jutott el az 1600-as évek elején (vagy korábban) a Nagydobszai, sokkal korábbi, Heltai korabeli nyelvállapot jellemzőit, fordítási gyakorlatát őrzi. Akarva-akaratlanul (nyomokban) másolásánál korábbi szokást tükröz helyesírásában is a legtöbb graduál. A Batthyány is csupán részben egyezik a másolása idei nyelvhasználatával és helyesírással, különösen a kézirat elején. Erre Czeglédy Sándor fél évszázada rámutatott.¹²⁰ A Nagydobszai mindkét zsoltárszakasz kezdetén a *confiteor* = *vallást tesz* fordulat áll. Ennek korábbi változata a Keszthelyi és a Kulcsár kódexben: *Valijatok vrnak*. Huszár Gálnál a zsoltár kezdete (a héber szerint): *Diczérietec az Vr Istent*; Székely Istvánnál: *Halat adgatoc az vrnak*. A 118/117. zsoltárban (*Venite, confitemini Domino*) a kétféle fordítás szövegileg szinte semmiben nem rokonítható.

119 Vö. FEKETE 2001.

120 Ld. CZEGLÉDY 1961: 253–258.

Heltai Gáspár (1560)

Halát adgyatoc az Wrnac,
mert ió: es óröcke valo
az ó irgalmalsága.
Mondgya most
Aaronnac háza :
es óröcke valo
az ó irgalmalsága.
Mondgyac most,
kic az Wrat félic :
es óröcke valo
az ó irgalmalsága.
A nyomorufágban
fegitfégül hiuám az Wrat:
es nagy kegyelméségel
az Wr meg-halgata engemet.
Velem vagon az Wr
nem félec : Mit miuelhetne
az ember raytam?
Velem vagon az Wr,
én fegitóm : es gyönyörűfége-
met látom azzokon,
kic engemet gyűlölnec.
Iob bízni az Wrba : hogy nem
mint bízni az emberbe.
Iob reménféget vetni az Wrba
hogy nem mint reménféget
vetni a feiedelmökbe.
Minnyáian a pogánoc
kórnyúl vóttéc engemet :
De az Wrnac neuébe
leuágom őket. Am bátor
kórnyúl vegyenec: De az Wrnac
neuébe levágom őket. Kórnyúl
vegyenec engemet mint a
mehec :
geriedgyenec mint a tűz
a tűiifsec kőze : De én az
Wrnac neuébe leuágom őket.
Taßbigálua taßigalánac,
hogy leefném :
De az Wr megfégite engemet

Nagydobszai graduál (c. 1600)

*Jövetök el teg'etök vallaft a3 Urnak
mely igón io : Mert órökke
megh marad a3 ó irgalmalsága.
[O]h te Jfrael mong'ad mostan
a3 Ur mely igón io : Mert órökke
megh marad a3 ũ kőnyörületősege.
Aaronnak ha3a mong'a mostan :
mert órökke megh marad a3 ó
kőnyörületőssege. No3a mong'atok
mostan kik felitök a3 Urat : mert
órökke megh marad a3 ó
kőnyörületősege.
En haboruságomban hytam a3 Urat:
Es megh halgatot engőmet
a3 magafsagbol.
Sőt ennekem fegitóm
csak a3 Ur : Nem felök
hogy ennekem arc3on a3 ember.
Királioknak kirallya
ennekem fegitóm : Ennek okaert
meg uetóm ellenfegimet.*

*A3 Urban iob remenleni es bizni :
Hog'fem mint a3 emberben.
Nekómis iob remenleni a3 Urban :
hog'fem mint a3 feiedelmekben.
De fok nepek
kórnyúl vettek engemet :
De az Urnak nevevel
megh g'őztem ũket.
Kórnyúl uettek
mint ßinten a3 mehek :
Es ugy megh ßara3tanak
mint a3 tűz tűvifseket
de a3 Urnak neveben
megh birtam ũket.*

*Oda ki uettetem hog'el efnem :
De a3 Ur ho33a vótt engemet.
Nag'erőfegóm es dic3őfegóm a3 Ur :*

Az Wr az én erősségem
és dichiretem : es ő
megbabaditot engemet.
Vigalágnak es
megbabadulásnak bauát
hallyác az igazaknac látóriba :
Az Wrnac iobia chelekőtte
eßt a hattalmáságot.

[... ...]

Aldot az, a ki iő az Wrnac
neuébe : Tűteket áldunc meg,
kic az Wrnac házábeliac
vattoc. Az Wr az Isten, ki meg
ielőnt minékűnc : Meg
ekőlsítétec az innepet zőld
ágockal, mind az óltárnac
baruáig. Te vagy én Istenem :
tegedet felmagasztallac: En
Istenem tégedet dűchőittlec.
Hálát adgyatoc az Wrnac,
Mert iő, és őrócké való
az ő irgalmasága.

*Es ő lőt ennekem babadulafomra.
Az őrómnek es iduőfsegnek
ott vag'on bava :
a3 igazaknak g'őlekezetőkben.
Kinek iob karia tőt engőmet erőfse :
Es az ő iobkaria magasztal föl
engemet. Az Ur iob kariaual tőt
engemet erőfse : Es megh [nem] halok
de elők : es hirdetóm az ő czelekődetit.
Mong'atok mindniaian : aldot a3 ki
iüt a3 Urnak neveben. Megh aldunk
titőket az Urnak hazabol : az Ur
Isten föl virradot minekűnc.*

*Kezűfetéők innepet
nag' sürőfseggel :
mind a3 oltarmak bavarvaiglan.*

*Teg'etők vallaft a3 Urnak :
mert őrókke vag'on
a3 ő irgalmasága.*

A föntebbi első szakasz (változat?) a zsoltár 1–16, 26–29. verse. Az elmaradó részt — toldalékolva — más(od)ik szakaszba iktatták. Az első szakasz invitorium jellegű kezdete jelzi a szertartási helyet. Korabeli rubrika nem magyarázza, így következtetésre kényszerülünk. A második szakaszhoz a zsoltár kezdőversére visszautaló incipit járul. A latin zsoltárkezdet megisméltése nyomatékosít (118/117): „Ex Pfalmo eodem. CXVII. *Confitebor tibi Domine &c.*”

Heltai Gáspár
(1560)

Nagydobszai graduál
(c. 1600)

Dorgálua dorgált vgyan
engemet az Wr :
De a halálnac nem adot.

Nífsatoc meg ennekem az
igalságnac kapuit : bemegyek

*Uallast tezők te neked Urã : Mert te
megh halgattal engemet. Jgen megh
faniargatuan megfaniargata
engemet : De a3 halalnak nem ada.
Diadalom ueuőnek nyífsatoc megh
a3 igalságnak kapuit: a3okon be*

azzokon, es felmagasztalom
 az Wrat. Ez az Wrnac kapuia :
 az igazac bemenne azzon.
 Tégedet dichirlec, Miert hogy
 meg alaßtál engemet:
 es ifmet meg Babaditottal.
 A kő, mellyet meg vetőttenec
 az építőc : Begelet kozo lőt.
 Az Wrtol lőt ez es chodálatos
 dolog a mi bómünknec előtte.
 Ez a nap, mellyet az Wr berzet :
 örüllyünc es
 őruendőzzünc azzon.
 O Wram, légy segitlégel :
 o Wram adgy előmentet.
 Te vagy én Istenem :
 tégedet felmagasztallac :
 En Istenem
 tégedet dűchöittlec.
 Hálát adgyatoc az Wrnac,
 mert ió, es őröcké valo
 az ő irgalmafsága.

*meg'ók es uallaft tezők az Urnak.
 Be mennek ezón a3 Urnak kapuian:
 Czak a3 Urnak hiuei.*

[— hiányzik! —]

*Es a3 mely kőuet a3 müefők megh
 vetőttek : a3 lőt a3 begeletnek feie.
 Ninczen ez eg'ebtül fenkitül :
 hanem, a3 Urtul lőt es cűdálatos
 a3 bόμεi előtt. Ez ama3 nap melliet
 a3 Ur bórzót : Jertók el őruendg'ünk
 es vigadg'unk e3 napon.
 Diczőfsegnek es iduőfsegnek feie
 Uram f3abadic3 megh engemet :
 Oh Uram fyes hamar en hozzam.
 Őruendő3efsel uallaft tezők
 te neked en Jstenem:
 En Jstenem uag' te azért őruendők
 te benned. Kereztieneknek Jstene
 uallaft tezők meghis te nekőd : Mert
 lőtlet enneköm f3abadulafomra.
 Diczőfsegh. Mikeppě.*

A zsoltár fõntebbi második szakasza (inkább változata) a 21, 18–20, 22–25. és még egy élükre helyezett vers, végén megtoldva az említett szertartási fohással. Ez szintén krisztianizál, sőt aktualizál (történelmi helyzetre utal), a zsoltár szövegétõl teljesen független. Miként a fõntebbi hasonló részlet, a zsolozsma hagyományához kapcsolódik a toldalék-könyörgés. A praecesen egyéni imádságot, protestánsoknál közösségi, közösségért mondott fohászt fűzhettek az elhangzott zsoltárhoz. Ez a hazai (esztergomi) hagyományban nem található, ám Huszár Gál csaknem minden zsoltárhoz fűzött mintaimádságot a járatlanabbak miatt.¹²¹ A továbbkutatás némi szerencsével arra

121 Imádságainak kiadása HUSZÁR & HUSZÁR 2000. Bornemisza imádságaihoz hasonlóan ezek főként Veit Dietrich elterjedt munkáiból készültek, vö. BOTTA 1991: 427–429, 445–447.

is fényt deríthet, hogy ez a jelenség egyedi-e Dél-vidéken, vagy másutt is megvolt, netalán szélesebb körben elterjedt? Most csak ezt a maradványát nevezhetjük meg. Még egy mozzanatot említsünk Heltai zsoltáiról.

LUTHER németjéből készült Heltai fordítása; ez is vitatott kérdés volt Kanyaró érvelése miatt egy évszázada, erről már volt szó. Horváth Cyrill szerint a Batthyány graduál átvette Heltai 72. és 90. zsoltárát. Állítását senki nem vizsgálta. Nem igazolható a 72. zsoltár szövegének közvetlen átvétele; a 90. zsoltár valóban egyezik a kéziratos graduálban, apró változtatásokkal.¹²² Csakhogy a zsoltár végén teljesen ellenkező nézet érvényesül, mint Huszár Gálé, amelyre Horváth hivatkozik; krisztianizál, nem pontosítja Heltai szövegét, hanem módosítja. Alább *dőlt betűsek* ezek a változtatott részletek. A hagyományozásban ez eddig az egyetlen bizonyított átvétel Heltaitól, és az anakron tendencia ezen is érvényesült.

Heltai Gáspár
(1560)

Vigaßtal meg minket à mi
hoßbu nyomurufagunc vtan :
es nyauallyánknac ennye foc
eßtendõ vtán. Had láfsác à te
Bolgaid à te chelekõdetedet :
es az õ fíaj à te
nagyfágos vóltodat.
Es à mi Wrunc Iftenũnkneç
ió kedue legyẽ miraytunc :
Es elõmentet adgy à mi
kezeinkneç chelekõdetineç :

Batthyány/Ráday graduál

[15] Vigaßtal' meg az mi
hoßzu n'omorufagunc utan :
Es *n'aua*l'ainknac enni *foc*
eßtendeie utan. [16] Had laßac
az te czelekedetedet *az*
kereßt'enek : *Es az õ fiok*
nag'fagos uollat.
[17] *Mi Urunk Iftenwnc az te io*
kedued leg'en mi raitunc :
Es elõ menetet adg' az mi
kefzeinknek czelekedetinek,

122 Lásd bővebben FEKETE 2012c.

es kezeünknek munkaiát
meg erősítfed.

es *kefzwnk munkait*
meg erőflliczed.

Szélesebb körben a *hallgatott* anyanyelvi szertartás hatott. Nyelvileg és lélektanilag. Hangsúlyozza ez a mellőzhetetlen tény egyfajta prédikátori fordítóstílus hasznát. Kevésbé méltatta a reformáció-korabeli társadalom a filológiai igényes, tudós fordítás értékeit, ez huzamosabb ideig még az írni-olvasni tudók vékony rétegéhez is nehezen jutott el. Nyelv, szertartás és társadalom egymásra hatásában az elhangzó, a hallásból ismert (meg is tanult) zsoltárszöveg érvényesült (széles körben kizárólag ez), jó ideig csak iskolázottak körében képzelhető el otthoni és egyénileg olvasott, énekelt zsoltár. Nyelvi és szertartási hatása a prédikátori magyarításnak volt, amely alkalmazta a mondanivalót a hallgatókra (applikálta), helyenként átértelmezte, parafrázálta; a formálódó tudós norma és a művelt értelmiségiek elvárása helyett ezt gyakorolta, nem a humanista filológiát művelte. A hebraizáló irányzatot egy évszázada a hivatkozott Horváth Cyrill hangsúlyozta.¹²³ Ez a prédikátorok körében korlátozottan érvényesült. Az iménti példa mutatja, hogy számolnunk kell ellentétével is. A latinos hagyomány és a prédikátori fordítóstílus soká, még a 18. században is jelen volt a szertartáson elhangzó zsoltárokból, amelyeket a graduálok őriztek meg korunkra.

Feltárult (míg áttekintettük egymás mellett a Nagydobozai és a Batthyány/Ráday graduál zsoltárait azonos szövegektől jobban, s végül teljesen eltérőig), hogy vannak gépies másolásból és tipikus tévesztésből eredő különbségek, és vannak olyanok, amelyeket a fordítás irányzata okoz. Tudniillik a humanista tudós fordítók elveinek követése, vagy e helyett a gyülekezet megnyerésére törekvő prédikátor gyakorlati magyarázatának módszere érvényesült. Máskor a szertartást hagyományosan, de már csak magyarul végző papi szokás döntött.

123 HORVÁTH 1905a.

Eltérő igényű fordítások és/vagy források egymás mellett élése sürgeti az aprólékos vizsgálatot; ezekből gyűlhetnek adalékaink, hogy az egykor széles körben gyakorolt szertartások szövegeinek hagyományozását vázolhassuk. A zsoltárok nyelve, fordítása szertartáson, szertartási célra alakult ki, maradt fenn. Önmagukban jelentéktelen későbbi (17–18. századi) kihúzássok, sorok közé írt változtatások módjára folyhatott évtizedekkel korábban a többféle (más más fordításból eredő) zsoltárszövegek egymásra hatása. Velük magyarázhatjuk, miként alakult ki az élő és napi szertartásban (amelyet az írásba foglalás részben rögzített) a kisebb-nagyobb mértékben egyező vagy némileg eltérő, néhol részletekben szeszélyesen változott zsoltárszöveg. Ezekhez mérve a tudós fordítók, szerkesztők munkásságát az eddiginél is többre becsülhetjük és sokkal árnyaltabban értékelhetjük.

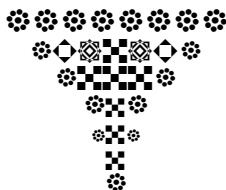
Antifónák és prosák

ANTIFÓNAKÉSZLETÉT tekintve majd' kétszerese a Batthyány-nak a Kálmáncsai és a Nagydobszai (lásd alább a felsorolást a Kálmáncsai tárgyalásánál).

Félreérthető elgondolás, hogy egy-egy műfajból (egyre) többet tartalmaznak a későbbi kéziratok, mint a korábbiak. Huszár Gál 1560/1561-es énekeskönyve ezt az elképzelést cáfolta; egyre gyarapodó forrás(ok) között eltérő szerkezetűek és típusúak kölcsönhatása is működött a hagyományozás folyamatában. A 20. század végére világosabban kirajzolódott, a graduálok hagyományozása nem egyenes vonalú fejlődés és gyarapodás. Nem fokozatosan nőtt a mennyiség az egymást követő másolatokban és szerkesztményekben. Nem korábbi és későbbi, avagy növekedési leképezés, hogy míg a Ráday graduálban 62 antifóna maradt, addig 109 a nagyjából egykorú Kál-

máncaiban, míg a mindkettőnél korábbi Nagydobszaiban 111. Eltér az is a korai elképzelésektől, hogy a 17. század elején másolt Patay graduál¹²⁴ hasonló menyinyiségű antifónáinak még a sorrendje is csaknem teljesen azonos a Nagydobszaival, és az Őreg graduál sorrendje szintén erősen ezekre hasonlít. Elképzelhető ennek nyomán, hogy a bővebb forrás nem felvidéki, hanem erdélyi vagy magyarországi volt. Délvidék graduáljai ennek változataiból táplálkoztak.

Típusát tekintve a Nagydobszai azokhoz a graduálokhoz tartozik, amelyek *prosa sorozatot* is tartalmaznak. Ebből a liturgikus műfajból Huszár Gálnál és a Kálmáncai graduálban egyet sem találunk (más minősítésű a *Grates nunc omnes*). Továbbá egyedüli jellemző, hogy ebben a sorozatban Gyümölcsoltó Boldogasszony (*Anuntiationis Mariae*) ünnepére is beiktattak *prosa* tételt, habár a protestánsoknál a Máriának szentelt ünnepek szüntek meg legelőször.¹²⁵

124 STOLL 2002: 12; PAPP 2012: függelék.

125 Pedig ez az egyik ünnep, „melyet még a katolikus hagyományokhoz legközelebb álló protestáns irányok is elsőnek iktattak ki” (DOBSZAY 1982: 111).

Teljes szívvel te hozzád kijáltunk
 Halgas meg minket Ur Isten.

Es keressük az te igazságodat. Halg
 Dicsőség atának es fiának es Szent Lelek Istennek.
 Ur Isten az mi bűneinket berim:
 Ne cselekedjél mi velünk.
 Es az mi gonoszainkat berim: Ne fizes minett.

Progisz meg minket Ur
 Isten, Meri vétkezünk ellened.

Kerünk teged Ur Isten: Segélj minett: Mert.
 Dicsőség atának es fiának es Szent Lelek Istennek: Go
 Mi segessünk vas te Ur Isten: Ne hagyd el minket.
 Meg ne utal minket az mi bűneinkert:
 Mi iduositó Istenünk.

Világos mindnán az Ur Isten
 Minden időben. Mindenkor.

Di cseret tibtellegh legyön, Atyanak es
ö Fianak, Es bent lelök Ur Mennek,
molt es öröckül öröcke. Egy legyön.

MAS HYMNU ^{5ep} ^{tim} ¹⁴⁶ ²³⁰ⁿ ^{Lotam.}

Mindönöknek terömtöie,
Es hiueknek megh valto
ia, Christus Atyanak
bent ia, bünöloknek bisodalma.

Halgald megh mi keresünket, neköd aut
uk mi küüünket, Atyadhos hogy vigy
mind minket, hossa igakgast ufunkat.

Es vilagnak vehedelmet, kanad es ö
nagy eletet, keduedet hossa ielönted,
á tettei küstül tel veded.

Büno

A Kálmáncsai graduál

TÖREDÉKEK rejtöztek a 16. században iskolája miatt is jelentős város graduáljának kötéstáblájában.¹²⁶ Restauráláskor 1985-ben ezeket kiemelték. A töredékek tartalma támogatja a graduál helyi keletkezésének, nyelvállapotának és másolásának elképzelését; az iskolai környezethez kapcsolódik. Részletei később következnek. Más graduálról nincs hasonló adalékunk. Előbb vázoljuk a kötet állapotát és a másolás egyes adalékait. A tüzetes leírás szükségtelen Ferenczi Ilona gondos mutatókkal kísért kiadása miatt.¹²⁷

Elveszett a graduál címlapja, a kötet vége is csonka. Csaknem végig van *custos*, így közben is csonkulást állapíthatunk meg.¹²⁸ Nincs meg a *Psalterium* vége sem. A 119. zsoltár (kevert rendben) másolt nyolcadaiból a III.-nak csak a latin címe és őrszava maradt: *Ur In magasz*,¹²⁹ a IV. szakaszból ennyi sem. A graduál írása viszonylag egységes, néhány hónap, legfeljebb egy év alatt leírták. 1626-ra¹³⁰ keltezve pótlást írt üres levelekre a harmadik kéz. Kezdbetűk vonalas kidolgozása a leírás után készült, nem közben. Egyikben *Ia. 13. A D 1623* rejlik. Ekkor lett készen az előző januártól folyó másolás.¹³¹ Elmaradt kifestése és a többi kezdbetű pótlása. Eltérő nagyságú betűk és különböző vastagságú toll miatt első pillantásra több (egymást váltó vagy egy időben dolgozó) leíróra gondolhatunk. Későbbi

126 STOLL 2002: 41.

127 FERENCZI 2005: 111 (a kísérő tanulmányra utalok).

128 FERENCZI 2005: 58. (A hasonmás nyomtatott lapszámára utalok); *custos*: *Emlekez* — egy levéllel egész füzetet kitéphettek, melyen több himnusz volt. A következő levél tetején más kéz írása látható.

129 FERENCZI 2005: 272.

130 A *Media vita* (*A3 mi életünknek közepötte*) antifóna után következik, FERENCZI 2005: 53.

131 FERENCZI 2005: 14. (Van korai paginálás a 21. lapig.)

jegyzeteket kivéve (1732-ből és 1845-ből) öreges és kezdetleges írással másoltak néhány kanciót 1700 táján az 53–54, 83–84, 141. lapra. Azonosságok tűnnek föl a betűk vonalvezetésében, egyszerű vagy díszesebb írásában és a szöveg alakításában.¹³² Ezeket árnyalja a változó tömörebb-lazább folyóírás vagy nyomtatott fraktúr típus, gondosan rajzolt, másutt sietős formálás. Első pillantásrara öt kéz; végül négy másoló írása látszik bizonyosnak.

Első kéz: Nagyméretű betűket ír vékony tollal az 1–15, 37–52, 55–60, 87–100, 103–112, 143–176, 273–278. lapon, két helyen 1622. évre keltez (január 30-a, február 9-e); adagját elvégezte két hónap alatt. Jellemzi az erőteljesen lehúzott vagy szögletesen hurkolt *g*, a kis *p* vonal fölötti (verzál *P*-szerű) írása, a betűk felső szárán oldalirányú hurok, farkas (aliótás) *ę*.

Ennek a kéznek az írása a zsoltárok szövegében *nem fordul elő*. Megtaláljuk a kötéstáblából kiemelt töredéken; a litania major egy kifejejtett kérését pótolja az egyik lap legalján. — Lásd az írás képét a 82. és a 140. lapon.

Második kéz: Tömörebb, álló, néhol enyhén balra dőlő írás a 15–34, 61–82, 112–141, 176–231, 278–296. lapon; lehet talán két (diák)kéz nagyon hasonló írása; mintaírást (mesterük vonásait?) utánozva.

Harmadik kéz: Apróbb betűs, dísztelenebb írás (részben 1626-ból) a 34–36, 53, 162, 232–267. lapon.

Negyedik kéz: Lendületes, enyhén jobbra dőlő folyóírás a 268–272. lapon, a zsoltárok végén. Nincs másutt a graduálban. Feliratoknál és a kezdőbetűk egyik típusánál gyanús.

„A szövegírás tekintetében a zsoltárok másolása érdemel külön figyelmet, mivel ennél a résznél legalább ötféle, különbö-

132 Csurgón a graduálokat 1999-ben tanulmányoztam, jegyzeteimet később az eredetiből kiegészítettem, majd a hasonmást használtam.

ző stílusú írás figyelhető meg” véli Ferenczi Ilona.¹³³ Több stílusréteg különül el, de nem öt kéz írása. Tömörebb, majd folyóírásszerű, hol kisebb, hol nagyobb és vastagabb betűs tollvonások váltakoznak ugyanazon kéz írásában. A lapok halvány liláspiros vonalazása, a kezdőbetűk helyének kijelölése is csak egyes helyeken készült el. A forrást a kópisták (tudatosan vagy akaratlanul) utánozták; néhol csak az újonnan készített tinta vagy a megkopott és újrafaragott toll lehet a magyarázat az írás jellegének lap közben való változására. Hol nagyobb, másutt meg csak néhány lapos adagot írt egy-egy kéz.

Nem Gergely-, Juliánus-naptár szerint keltezték a másolást, *calendas vetus*, azaz: *Finis 9. die Febru. secun: vetus A D 1622*. Évszám nincs a 23. zsoltár végén a lap alján: *30 dje May Meridie*. Ez bizonytalán 1622. A kezdőbetűk írása áttolódott 1623 elejére. *Scriptorium-féle* vállalkozásban készült. Készülhettek máskor is graduálok így. Egyszerre többen írtak, külön füzetet kezdtek egyes részeknek vagy műfajoknak. Saját adagját ki-ki többszörözte. Így másolták a diktátumokat is. Zeneértő kántor vagy rektor irányításával folyhatott munkájuk, a gyakorlott és viszonylag jó dallamjegyzés és a neumázás ezt bizonyítja.

Több példányos másolásra mutatnak a 17. század óta a 20. század végéig a kötéstáblában lapuló töredékek. Lehúzással javítottak, van néhány betoldott szó, és vannak észrevétlen hibák. Alább a zsoltárok verseinek hiányát vagy fordítási illetve másolási vétségeit látjuk. Előbb tekintsük át egymás mellett két graduál zsoltárainak és antifónáinak sorrendjét. Az eltérések sokban hasonló hagyományágra is rámutatnak, de *nem lehetett ugyanaz a példány* a minta. Közvetlen forrása e két graduálnak más ághoz, vagy a típusok között más altípushoz tartozik. Ezt erősíti, hogy a Kálmáncaiban nincs egyetlen *prosa* sem; de sorozatot találunk a Nagydobszaiban.

133 FERENCZI 2005: 113.

A zsoltárok sorrendje a Nagydobszai és a Kálmáncai graduálban

NAGYON HASONLÓ az első ötvenben a két graduál zsoltárainak rendje. Később megállapítható ok nélkül alakult. A kantikumok helye viszonylag állandó a reggeli és esti szertartáson recitált zsoltárok határán. Athanasius hitvallása kedvelt volt, de hitvitázó felekezeti vagy történeti okból Huszár Gáltól *a Niceai Hitvallást nem vették át* a kéziratot graduálok. Délvidéken sem. † jel figyelmeztet a megcsonkult Nagydobszai graduál azon zsoltáira, melyek a Kálmáncaiban megvannak, de máshová sorolva.

A Bélyei graduál zsoltárai ismét más rendet követnek, ezt később látjuk. A Csurgai graduál zsoltárkönyve oly mértékben csonkult, hogy összehasonlítása félrevezetne. Elemzése a maga helyén következik.

Nagydobszai graduál	Kálmáncai graduál
1 <i>Boldog ember ki nem jár</i>	1 <i>Bódog ember ki nem jár</i>
2 <i>Miért dühösködnek</i>	2 <i>De miért zúgódának</i>
3 <i>Uram ki sokan vadnak</i>	3 <i>Uram ki sokan vadnak</i>
4 <i>Hallgass meg engemet</i>	4 <i>Hallgas meg engemet</i>
6 <i>Uram az te haragodban</i>	7 <i>Én Uram és én Istenem</i>
7 <i>Én Uram és én Istenem</i>	6 <i>Uram az te haragodban</i>
8 <i>Úr Isten, mi Urunk</i>	8 <i>Úr Isten, mi Urunk</i>
†13 <i>Miglen felejtesz el engemet, Uram</i>	—
15 <i>Úr Isten, kicsoda</i>	15 <i>Úr Isten kicsoda</i>
16 <i>Őrizz meg engemet</i>	16 <i>Őrizz meg engemet</i>

—	13 ¹³⁴	<i>Míglen felejtess el engemet, Uram</i>
—	19	<i>Szentök jelentik</i>
22	22	<i>Én Istenem</i>
23	23	<i>Az Úr legeltet</i>
31	31	<i>Tebenned bíztam</i>
33	33	<i>Örüljetök igazak</i>
36	36	<i>Eltökéllé az hitőtlen</i>
43	43	<i>Állj bosszút értem</i>
45	45	<i>Az mi szívünknek bűssége</i>
47	47	<i>Minden népek</i>
49	49	<i>Meghallgassátok ezöket</i>
—	45	<i>Úr Isten, az én szívem</i>
51	51	<i>Könyörülj énrajtam</i>
52	—	<i>Ó, gonosz ember</i>
—	54	<i>Úr Isten, az te nevedért</i>
‡55	—	<i>Hallgasd meg Úr Isten</i>
‡57	—	<i>Könyörülj énrajtam</i>
‡19	—	<i>Szentök jelentik</i>
‡54	—	<i>Úr Isten, az te nevedért</i>
67	67	<i>Könyörüljön mirajtunk</i>
—	69	<i>Szabadíts meg Úr Isten</i>
—	57	<i>Könyörülj énrajtam</i>
—	110	<i>Az Atya mindönható</i>
—	118	<i>Dicséjjetök az Úr Istent</i>
—	119 ₁₋₈	<i>Bódogok azok kik</i>
—	119 ₉₋₁₆	<i>Vajon s miben jobbítja</i>
—	113	<i>Dicséjjetök keresztyénök</i>
—	96	<i>Éneköljetök az Úrnak</i>
—	97	<i>Az Úristen uralkodik</i>

134 Hibás: 18; a mutatóban helyesbítette FERENCZI 2005.

—	—	147	<i>Dicséjétek az Úristent</i>
—	—	145	<i>Fölmagasztalunk tégödet</i>
—	—	127	<i>Ha az Úristen nem épít</i>
—	—	114–115	<i>Izráelnek Egyiptomból + Nem nekünk, Uram</i>
—	—	144	<i>Áldott légyön a mi Urunk Istenünk</i>
—	—	110	<i>Mondá az Atya Isten</i>
—	—	130	<i>Az mi bűneinknek mélységéből</i>
—	—	146	<i>Dicséjétek én lelköm</i>
—	—	148	<i>Dicséjétek hű keresztyének</i>
—	—	117	<i>Dicséjétek tü pogányok</i>
—	—	132	<i>Megemlékőzél Úristen</i>
—	—	134	<i>No, Istennek mindön szolgái</i>
—	—	111	<i>Dicsérünk tégödet</i>
Canticum Zachariae	<i>Áldott légyen Izráelnek Ura Istene</i>	Canticum Zachariae	<i>Áldott légyön Izráelnek Ura, Istene</i>
Canticum Mariae	<i>Magasztalja az én életem az Urat</i>	Canticum Mariae	<i>Magasztalja az én életöm az Urat</i>
—	—	Canticum Simeonis	<i>Uram Isten, mostan bocsátod el</i>
—	—	112	<i>Bódog embör, ki féli</i>
—	—	103	<i>Áldjad én lelköm</i>
‡110	<i>Az Atya mindenható</i>	—	—
95	<i>Éneköljétek az Úrnak</i>	—	—
‡144	<i>Áldott légyen az én</i>	—	—
‡132	<i>Megemlékezzél Úristen</i>	—	—
72	<i>Úristen, az te ítéletedet</i>	72	<i>Uram Isten, adjad</i>
‡111	<i>Dicsérünk tégedet Úristen</i>	—	—
‡147	<i>Dicséjétek az Úristent</i>	—	—
‡127	<i>Ha az Úr nem építend</i>	—	—

Symbolum	<i>Valaki akar idvözülni</i>	—
Athanasii		
‡118	<i>Jövetök el, tegyetök vallást</i>	—
118	<i>Vallást tészök tenéked</i>	—
‡114-115	<i>Izráelnek Egyiptomból való kijövéseben + Nem nekünk, Uram</i>	—
‡130	<i>Az mi szíveinknek mélységéből</i>	—
—		119,81-88 <i>Elfogyatkozott</i>
—		119,89-96 <i>Az te szent igéd</i>
—		119,129-136 <i>Csudálatosak Úristen</i>
—		119,137-152 <i>Igaz vagy te, Úristen</i>
—		119,161-168 <i>Az fejedelmek büntelen</i>
—		119,169-176 <i>Az mi kéremésünk</i>
—		55 <i>Hallgasd meg, Úristen</i>
—		119,33-40 <i>Úristen, adjad</i>
—		119,41-48 <i>És jöjjön mieraánk</i>
—		119,17-24 <i>Úristen [csonka]</i>

Az antifónák sorrendje a Nagydobszai és a Kálmáncsai graduálban

Nagydobszai graduál

Kálmáncsai graduál

ANTIPHONAE cum tonorum
nonnullorum assignatione
tam festis quam profestis
diebus canendi

[In Adventu Domini]

Antiphonae in Adventu
Domini

*Az Úr úgy jó ki mint óriás
Régen elmúlt időkben Ab antiquis
Tudjátok, hogy közel vagyon*

*Régen elmúlt időben
Tudjátok, mert közel vagyon
Jobbítsátok meg*

*Jőj el, Úr Isten, minket megsegíteni
Jobbítások meg életitőket
Ímé eljött az Atya Istennek fia*

In feriis Nativitatis

*Szóla énnékem
Mint egy vőlegény
Nagy bőséggel önteték
Az te magzatodból tészek
Teveled vagyok én
Ez napon Krisztus születék
Téged az Atya Isten
Higgyetök, mert ím eljűtt
Békességnek Ura
Váltságot küldé
Dicsőség magasságban
Áldott Urunk Jézus Krisztus
Az Atya Isten ez világra bocsátá
Örök mindenható Istennek
Az Atya Isten váltságot küldé
Az Atya Úr Isten mondá az ő szent*

—
—
—

**Antiphonae
Epiphaniarum**

*Bölcsek látván az csillagot
Szól minékünk Úr Isten
Ó, csudálatos egyesülés
Mindön teremptett állatoknak előtte
Három csudákkal megékesítettött
Szűz Máriának dícséretivel*

In diebus

Quadragesimae

*Eljűttének nekünk
Könyörülj rajtunk, Úr Isten
Vigyázzatok, keresztyének*

*Jőjj el, Úr Isten, minket megsegíteni
Az te magzatodból tészek*

—

Antiphonae Natales

*Szóla énnékem
Békességnek Ura
Ímé, eljött az Atya Istennek Fia
Ez napon Krisztus születék
Teveled vagyok én
Dicsőség magasságban Istennek
Téged az Atya Isten
Váltságot küldé
Meváltót küldé
Csak az Úr Isten nekünk
Mint egy vőlegény
Az Úr Istennál az irgalmasság
Nagy bűséggel önteték*

—
—
—

In Die Circumcisionis

*Az Atya Isten ez világra bocsátá
Mikor születék nekünk*

**Antiphonae
Epiphaniarum**

*Bölcsek látván az csillagot
Három csodákkal megékesítettött
Dicsérjük az Úr Istent
Az békességnek királya
Minden időben áldjad az Úr Istent
Vallást tegyenek mindönféle népek*

Antiphonae

Quadragesimales

*Eljűttének nekünk
Vigyázzatok, keresztyének
Ha embereknek vagy angyaloknak*

Élök én, úgymond az Úr Isten

—

—

—

In Ramis Palmarum

Zsidóknak serege vének

Dicsőség Dávidnak Fiának

Zsidóknak seregi ruháikat terítik

**In diebus maioris
hebdomadis**

Ments meg minket

Áldott Úr Isten, segélj meg minket

Ha embereknek és angyaloknak

Megoszták köztök

Nagy sok hamis tanuk

Zsidóknak Júdás ilyen jegyet ada

Megfeszítvén Atya Istennek szent

Az asszonyiálatok ülven

Az te híveidnek szerelme

Urunk Jézus halálának idein

Hátra térének

Mis Istenünk, szabadíts meg

Előállanak az földi királyok

Nagy békességgel kimúlom

In festo Paschatis

Húsvét napján hajnalban

Az Istennek angyala mondá

Az Istennek angyala leszálla

*Az kegyelmes Jézus Krisztus
könyörüle*

Feltámadván az Krisztus, megjelenék

Holval reggel

Az angyaltól való féltökben

Az angyalnak tekinteti

Az mi Urunk Jézus Krisztus meghala

Győződelmes Krisztusom irgalmaz

Könyörülj rajtunk, Úr Isten

Áldott Úr Isten, segélj meg

Az mi bűneinkről

Az mi bűneink, Uram Isten

—

—

—

—

**Antiphonae in
magnis Feriis**

Az te híveidnek szerelme

Hátra térjenek

Én Istenem, szabadíts ki

Az én testem feltmadásnak

Előállanak az földi királyok

Nagy sok hamis tanuk

Megoszták köztök az én ruháimat

Ments meg minke, Úr Isten

Zsidóknak Júdás ilyen jegyet ada

Megfeszítvén Atya Istennek

Urunk Jézus halálának idején

Nagy békességgel kimúlom

—

—

Antiphonae Paschales

Húsvét napján hajnalban

Az Istennek angyala

Az Úr Istennek angyala

*Mondnak vala az asszonyi
álatok*

Föltámadván az Kristus

Én vagyok az Úr Isten

Én eltemettem vala

Az Angyaltól való féltökben

Te győző király

Azt kegyelmes Jézus Kristus

*Az idő bételvén, közinkben jöve
Mondának vala az asszonyi állatok
Én eletemtettem
Felmagasztaltatott az Jézus
Én vagyok, ki vagyok
Feltámada az Krisztus Jézus
Kérem az én atyámat
Én aludtam és álomban voltam*

In die Ascensionis

*Felmenvén Krisztus mennyégben
Krisztus Urunk Jézus ez máni nap
Eképpen jű el
Galilabéli férfiak
Kezeit felemelvén
Szemek láttára felemelkedék
Úr Isten, az mi könyörgésünket
Felmegyök atyámhoz
Vigy fel minket*

In festo Pentecostes

*Mikoron bétöltek volna
Szólnak vala külöm-külömb
Mondá Krisztus az ő tanítványinak
Úr Istennek szent Lelke
Ímé, az Úr Istennek szent Lelke
Jövel, szent Lélök Úr Isten*

Sequuntur Antiphonae Quotidianae

*Dicséret légyen néked Szent
Háromság
Dicséret és örök dicsőség légyen
Téged egynek állatban
Nagy dicséretes dicsőséget énekeljünk
Egy hatalmú légy énvélem
Segíts meg minket, mindenható atya*

*Az mi Urunk Jézus
Az asszonyi állatok ülven
Föltámada az Jézus
Holval reggel Húsvét napján
Felevén kedig az Angyal
Hamar menjetök*

In Die Ascensionis Domini

*Galileabeli férfiak
Krisztus urunk Jézus ez máni
Eképpen jű el, miképpen
Felmenvén Krisztus mennyégben
Ólásokra mennyben felemelteték
Felmegyök Atyámhoz
Menjetök el ez széles világra
Kezeit fölemelvén égben viteték
Szömök láttára fölemelkődék*

Antiphonae In die Pentecostis

*Mikoron bétöltenek volna
Jövel szent Lélök Úr Isten
Zúgás lön az égből
Szólnak vala külömb külömb
Úr Istennek szent Lelke bétölté
Mondá Krisztus az ű
tanítványinak*

Antiphonae communes

*Téged egynek állatban
Áldj meg minket Atya Úr Isten
Dicséret és örök dicsőség légyen
Dicsőség légyön tenéköd
Nagy dicséretes dicsőséget énekeljünk
Megtartja az nagy Úr Isten*

*Menynek földnek nemes teremtője
Dicsérjétek, keresztyének
Mutasd mihozzánk, Úr Isten
Énekeljünk keresztyének
Ülj nékem jobbkezem felől
Valaki igaz hitből Krisztusról
vallást tészon
Úr Isten, neveld bennünk az
Ne emlékezzél meg, Úr Isten
Áldott légyen mindeneknek teremtője
Szolgáljatok az Úrnak félelemben
Ha te meg nem tartasz
Mogsokasultanak az mi ellenségink
Uralkodó Úr Isten
Áldj meg minket Atya Úr Isten
Istennek szent Fia
Megtartá az nagy Úr Isten
Szűz Máriának dicséretivel
Minden háborúság szenvedésre
Hatalmas Isten, az te akaratodból
Úr Isten, az mi könyörgésünket
Te parancsolád, Úr Isten
Csak az Úr Isten nekünk minden
oltalmunk
Az hamis emberek támadnak az igaz
keresztyénekre
Dicséretet mondjunk Úr Istennek*

*Mogsokasultanak az mi ellenségink
Szolgáljatok az Úrnak félelemben
Úr Isten, neveld bennünk
Ha te meg nem tartasz, Uram Isten
Segíts meg minket mindönható Atya
Valaki igaz hitből Krisztusról
vallást tészon
Szűz Máriának dicséretivel
Istennek Szent Fia
Egy hatalmú légy énvélem
Énekeljünk keresztyének
Áldott légyön mindönöknek teremtője
Dicsérjétek keresztyének
Könyörülj rajtunk nagy Úr Isten
Uralkodó Úr Isten, királyoknak
Mutasd mihozzánk, Úr Isten
Ne emlékezzél meg, Úr Isten
Valaki engemet vallánd
Nem mindön, ki mondja
Mindön háborúság szenvedésre
Úr Isten az mi könyörgésünket
Te parancsolád, Úr Isten
Áldott légyön az Úr Istennek neve
Az ú parancsolatjában vagyon
Szólj minékünk, Úr Isten
Irgalmazz minékünk, Úr Isten*

Bizonygatni szükségtelen, áttekintve a zsoltárok és anti-fónák sorrendjét egymás mellett, hogy ez a két kéziratoss graduál nem támaszkodhat azonos forrásra vagy példányra. Szintén eltérnek tartalmilag a *prosa (sequentia)* műfaj föntebb már említett meglétében illetve hiányában.

A *Psalterium* rétegei

[É] *N Istenöm én Istenem...* — így kezdődik a Kálmáncsai graduál 22. zsoltára (*Deus meus quare me derelinquisti*). Hasonló az 1–2. lapon a himnuszok kezdete: *Mindőneknek terem-tőie* || *Mindönöknek terömtőie*. Az ö-ző és e(ë)-ző szóalakoknak a bevezetőben említett »véletlenszerű« váltakozása szinte tömeges a zsoltárok és más liturgikus műfajok szövegében. A 6. zsoltárban: (*Domine, ne in furore tuo*): *Elbegyönüljenek... Megbegenüljenek* A zsoltárszöveg hagyományozása és anyanyelvünk szempontjából (igen erőteljes ö-zése miatt) feltűnő e graduál szóalakjainak vegyülése, keverék írásmódja. Ez nem meglepő. Nem is jár magában. Keverék a fordítói stílus és módszer is. A hagyományozás eme nyelvileg és fordítási rétegek szerint is vegyes állapota (Geleji Katonával szólván) az „egygyik exemplárból másokban való sokszori által s-meg által irat-tatások miatt” alakult így.¹³⁵ Hozzájárult az egységes norma hiánya.

MA 53 ZSOLTÁR vagy zsoltárszakasz van a graduálban. Sorrendben követik egymást eleinte, de kihagyásokkal; azután véletlenszerű ugrásokkal. Két zsoltárt kétféle fordításban másoltak (45 és 110).

Az első ötvenből a következők vannak meg: 1, 2, 3, 4, 7, 6, 8, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 31, 33, 36, 43, 45, 47, 49. Ezek sorában egyszer cserélődött meg két zsoltár, a 6. és 7. számú.

E sorozat után még egyszer a 45. zsoltár következik, de ez más fordítás; majd 51, 54, 67, 69, 57. Ettől fogva még kevésbé érvényesül a sorrend. A 60 és 100 közötti zsoltárokból csupán később találunk hármát, a többi zsoltár közé vegyítve.

135 *Öreg graduál* [RMNy 1643: ((1)); előszavának kritikai kiadása: H. HUBERT 2004: 417–446. STOLL 2002: 41. szerint 1622–1623 a keltezése; valóban, a tételek zömét 1622-ben másolták.

A 100–150 közöttiekből megvan, szeszélyesen ugrándozó sorrendben: 110, 118, 119 (I–II), 113, 96, 97, 147, 145, 127, 114[–115], 144, 110 (a korábbtól eltér fordítás), 130, 146, 148 [recte: 147], 117, 132, 134, 111, *Benedictus*, *Magnificat*, *Nunc dimittis*, 112, 103, 72, 119 (XI–XII), 119 (XVII–XVIII), 119 (XXI–XXII), 102 [recte: 55], 119 (V–VI), 119 (III–IV). A legutóbbi kettős szakasz szövege elveszett, a folytatás kiszakad lapokon (teljes füzetben) következett. Tükrözi a zsoltárok keverék sorrendje, hogy nem tudatos szerkesztők, hanem másolók írták. Irányítójuk követte mintáját, amilyen állapotban találta. Nem lehetett több forrása, egyetlen korábbi vagy helyben őrzött (környékbeli) graduál csupán. Nem többletmunka a 119. zsoltár szakaszainak egy helyre, növekvő sorrendbe illesztése. A másoló erre nem volt felhatalmazva, sem felvértezve. Ezeket megfontolva nincs okunk, hogy egységesítést tulajdonítsunk felügyelőjének, vagy másolóinak, sem tudatos helyesírási álláspont képviselőjét vagy a pontos fordítás szövegi ellenőrzését, helyesbítését. A minta követésére valakinek gondja volt, mutatják a töredék javításai.

Kivételeket (ünnepre, más imaórára beosztott zsoltárokat) nem számítva és sorolva a reggeli (hajnali) istentiszteletre tartozott az 1–109., és a délestire a 110–148. zsoltár. Ezért helyezkedett el a két tömb között a két vagy három *canticum*. Kódexeinkben is így volt szokás. A 119. zsoltár eredetileg (ma is) a napközi imaórákhoz (kishórákhoz) tartozott, ezért volt külön helye. Némelyik graduálban akkor is van rájuk utalás az anitfónák végén, amikor egyet sem találunk belőlük. Eldöntetlen, volt-e a Nagydobszaiban valahány nyolcad a 119/118. zsoltárból. A látszólag rapszódikus szerkezet főleg a liturgikus használathoz igazodott, a másolások során keletkezett szóródást nem helyesbítették. A sorrend a csonkulások és hibás másolatok révén módosult, míg a ránk maradt példányok létrejöttek. Ha a másolónak nem volt több vagy ép mintája, akkor módja sem lehetett hiány pótlására, elvételére helyesbítésére. A zsoltárok első felének (kihagyásos) sorrendje azt is sugallja,

hogy igazodtak a számsorrendhez. Ha mégsem, annak oka, hogy például másik gyűjteményből eltérő fordításban is beiktatták valamelyik zsoltárt. Ilyen és hasonló megfigyelések nyomán állapította meg azon zsoltárok körét Csomasz Tóth Kálmán, amelyek egykor feltehetően megvoltak a legtöbb graduálban.¹³⁶

A Kálmáncsai graduál legalább néhány évvel előbb készült el a Batthyány/Óvári/ Ráday testvérgraduálknál. Ma már sem mércének, sem legkorábbinak nem tekintjük, de hasonlításra alkalmas (sokáig egyetlen kiadott lévén) a Batthyány graduál, tartalmazza a zsoltárok törzsanyagának többségét. A Kálmáncsai zsoltárai között eltérők, a szöveg hagyomány más ágából valók: 2, 45, 57, 102, 111, 113, 144. Többség, amely nincs meg a Batthyány/Ráday graduálban: a 118. és 147[7–20]. zsoltár (az utóbbi számozása és latin incipitje téves). Alább egy zsoltár és egy szakasz hasonlítása feltárja a hagyományozás néhány vonását. Előbb látnunk kell egyes feltűnőbb nyelvi jellemzőket.

NEM LEHETETT *ö-ző* nyelvjárású a Kálmáncsai végső forrása, tehát az évtizedekkel korábbi és ismételten lemásolt, mintául szolgáló graduál, illetve Psalterium. Ezt mutatják a szóalakok (ragalakok) példái, amelyeket a zsoltárok szövegében és a többi énekelt műfajban találunk szórványosan. Ezek mai szokásunk szerint sem használatosak *e(ë)-zőként*. Előbb a *Psalterium* példái következnek, zárójelben a zsoltár és zsoltárvers számaival:

nag' bevön (22,15), *bevölködik* (144,15), *beusegős* (145,6), *földen* (4,9), *fölette* (47,10), *Anyamnak emlőien függettem* (22,10), *gyenyörűségdnek* (36,9), *megkernyekeztetött* (45,10), *megpekedtetem* (69,8), *öremmel* (45,16), *Eönrüljenek és ervendőzzenek* (67,5), stb.

136 CSOMASZ TÓTH 2003: 323.

A graduál többi részének példái (zárójelben a hasonmás lapszáma):

bevelekedgyek (92), *lattok ki megh kernyekez* (274), *mennynek feldnek* (87), *ſzeles feldnek* (91), *Mind a3 tervený, es a3 Prophetak eſzt ielőntek* (58), stb. Igen szemléletes tévedés lehúzással való javítása. A 67. zsol-tárban a másodsor tévesen leírt szó nem *e-ző*: *Eőrüll'enek es erven-dő₃₃enek <a3 őruendo₃₃enek> a3 idegen nepek* (224).

Előfordul néha kétes írásmód. Árnyal, bonyolítja jelölés, mert a legáltalánosabb *ő* és a ritkább *ó* mellett *ö*, *eö*, *eő* és *ëö* is fölbukkan az *ö* és *ó* hang jeleként. Gyakran nincs különbség ékező pont és vonás között: *meg'eön*, *teczeöt* (49), *emlekeőſzeöm*, *keön'eöreögnek* (45). Zavaró a szükségtelen ékezet, például: *a3 eö hafzők* [házok] *nepe* (49), *mint a3 barmők* [barmok] (49). Ebben a graduálban szórványos a hibás ékezés. A Csurgai graduálban viszont tömegesen előfordul.

ELLENPONTOZZÁK a graduál szinte minden lapján sűrűn fölbukkanó *ö-ző* alakokat az előző példák. Elég bizonyosággal a zoltárokból mutatványokat sorolnunk a nagy többségben lévő alakokra (gyors tájékozódás könnyítésére a számozatlan versek mai sorszámát pótoltam):

bőségős (51,4), *cselekődi* (15,5), *cselekődjél* (45,5), *dicsőſsegős* (1, doxologia), *diczekődnek* (49,7), *Dicheretős* (Magnificat), *egyetőmben* (2,2), *ellővettetőtt nyil* (127,4), *emelkődg'el* (7,7), *embőrőknek* (33,10), *reank tőő embeőrők* (49,6), *engedőd* (16,10), *éneköt* (13,7), *énöklők* (57,10), *Eneköll'etők a3 mi Jstenünknek eneköll'etők : Enekell'etők a3 kiral'nak eneköll'etők*, *Enököll'etők bölcseſgőſſen* (47,7), *erjön* (36,12), *eſsetők* (2,11), *Eßők* [= ezeket] (2,10), *eſzötőkben vegyetők* (2,10), *fell'etők* (22,24), *Gyermőkőket őregőkkel egyetőmben* (115,13), *g'önyörűſegők*, *gön'örűſegöm* (16,11), *g'wlekőzetnek kőſepőtte* (22,23), *Hehlyőzteté* (19,6), *hiſelkődik* (36,3), *hitőtlen* (36,2), *iduőſſegről*, *iduőſſegnek*, *iduőſſegwnk*, *Iduőſſegwnk*, (118,14–15; 23–24), *iduőſiteſödnek* (13,6), *ieloncseok* (2,11), *keg'ötlenſegők'völ* (118,7), *migh keſöl* (6,4), *hitőtlenſegh kőrn'e-kőſi megh a3 thi ſiveitőketh* (127,2), *kőreſtyénők* (49,15), *követitők* (4,3), *Lelőc*, *Lelőckel* (45,2), *megjelöntötte* (118,26), *mindőnök* (2,12),

nemős iofagok (45,9), *öruendözefel öruendöznek* (132,16), *öruendözéfmnek* (43,4), *feregőknek* (33,17), *βegenöket* (69,34), *βelős uilagon* (33,8), *βömeink* (118,23), *fözmök* (69,24), *Tengör* (114,3), [S]*zentők* (19,2), *gonozfaggal ejet teröhben* (7,15), *terömtött* (8,10), *dicheretöt es tiztössgöth*, *szenifegős tiztössfeggel* (96,7–8), *Te emelz tiztösssegre engömet* (3,4), *terömtven* (33,9), *tiztösssegőkben* (49,12), *Vefekedöm* (6,7), *Vette-tött* (2,3), *ne vetközsetök* (4,5), *wlttetöt* (1,3), *Zengjön a3 tengör* (96,11), stb.

Van néhol ellenpéldánk: *gyenyönűfegödnek* (36,9), vagy az általánosabb *ü*-vel hangzó alakok *ös* változatára, mint *g'öyettek* (47,10), *keölömb* (45,13), *fzeölettetnek* (45,17), *fzöntelen* (45,18), stb. Jóval kisebb számban, de egyéb szóalakok is színesítik a palettát. A harmadik személyű személyes névmás *ű*, *űk*, *űket*, változata is gyakori. Az első zsoltár kivételével szokás szerint mindig csak rövidítve jelzett doxológiában végig ismétlődő *Miképpen* helyett egyszer *Mikjppē kez*[detben dicsőséges vala] bukkan föl (4). Előfordul még: *Ne sillyedjek el* (69,15); valamint kétszer található az *Innepet illöttünk*(118,27) illetve *ilj* (110,1). Egyszer-egyszer találunk példát a *ti* névmás *tü* alakváltozatára is: *tü nektők* (49,5), *tü poganyok* (117,1), *tü hitötöket* (147,13). Elég gyakori a *mast*, *mastan*. Előfordul a *hint* igének a kódexek korában még használatos *himt* alakja: *himti az ködöt mint egy hamvat* (147,16). Néhány zsoltárban egyes mássalhangzók hosszan (kettőzve) írtak:

iaygatafomnak befedetüll (22,2), *cseleködetökett* (33,15) *ielentik a3 UR Iftennek diczőssegett* (19,1), *Nincsen ki ell reytene magat* (19,7), *ell titkolt bwneikből* (19,13), *nem gondol a3 gonofzokkall* (15,4), *megh uijttia iffiu-fagodat* (103,5), *igen hirtelen irr* (45,2), *Anyafzentegyha3nak kebeleöll* (19,6), *Szent Lelekkell* (19,3), *Mencze megh ha igen βereti ütett* (22,9), *magas Menyorszagboll* (19,6), *nem vött nyerefegött* (15,5), *uilago3itnak lelki f3emekett* (19,9), *iga3at f3oll a3 w f3ueböll* (15,2), *bwneinknek nag' voltaboll* (19,14). Ez néhány zsoltárra korlátozódik, tehát szűkebb körben használatos korábbi forrásból, illetve rétegeből eredhet.

Jellegzetes szóalak ismétlődik, főként doxológiában, a Kálmáncsai és a Nagydobszai graduálban: *öröckwl valo* (118) és van *eöreökke* (45), valamint *öröcke* (119, XII. szakasz, lamed) is, de ismételten, a himnuszok, verzikulumok, stb. egyik részében szintén csaknem következetesen találjuk a szokásos *sicut erat in aeternum* záró formulát így: *öröckül, örökkül* vagy *öröckwl örökke* (a 110, 111, 119,90 után; 145, zoltárookban, — és ezen kívül még a hasonló 56, 82, 106. lapján más tételekben). Ennél is gyakoribb az *örökkün, öröckün, örökkün* vagy *örökkwn örökke, öröcke* alak (1, doxologia; 19, 45, 111, 146. zoltár; és még más tételekben a hasonló 18, 27, 36, 60, 67, 78, 79, 105, 122, 128, 137, 138, 139, 140. lapján).

V EGYÜNK SZEMÜGYRE egy hosszabbat és a leghosszabb zoltár egyik szakaszát (a 119/118 egy nyolcadát), hogy az említett és még más tekintetben is tárgyalt jelenségeket a szöveg összefüggésébe ágyazva szemlélhessük.

A „102.” zoltár

Kodály Zoltán világhírű *Psalmus Hungaricus*a révén vált széles körben ismertté az 55. zoltár Kecskeméti Vég (Végkecskeméti) Mihály-féle 16. századi parafrázisa.¹³⁷ E zoltár prózaváltozatát találjuk „CII” számozással, és latin incipittel a csonka *Psalterium* majdnem legvégén. Díszes (fraktur) L és V római számot hibázott el valamelyik (korábbi) másoló. Nem helyesbítették, a fáradtan másoló írnoknak ritkán volt korrekora. Öröklődött az elvettett jelölés.

Érdekes a zoltár magyarítása összehasonlítva a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál változatával. Kivonatosságnak tűnik a Kálmáncsai graduálé, körülményesebbnek hat az Öreg graduálé. A zoltár végén a Kálmáncsai szövegében a fordító nem ál-

137 RPHA 944.

talában szól, így fordul hozzánk: *de te, keresztyén embőr!* Ezt a krisztianizáló fordítói stílust többször érintjük. Az Öreg graduál változata végén föltűnik az érzelemmel telített vocativus: *Te azért, oh Isten,...* Szintúgy kéziratosságban öröklődött változatokra alapult a Keserői Dajka által megállapított szöveg, amelyet helyesbített a Vizsolyi Bibliából, ha szükségét látta. Az Öreg graduál zsoltárainak közel kétharmadában megfigyelhetők a Vizsolyi Bibliától való apróbb vagy jelentősebb eltérések, ezek a kéziratosságból öröklődtek, korábban meggyökerestek az egyházi nyelvben és a liturgiában, hisz Kálmáncsehi Márton, Szegedi Lajos (és bizonyos más kortársaik) zsoltárai valamikor 1540 és 1560 között keletkeztek.

Ünnepi és mindennapi szertartások végzése során alakulhattak ki fokozatosan a magyar zsoltárok szertartáskönyvekben összevonva. Nem is nélkülözhatték ezeket, amint Melius Juhász Péter és Huszár Gál korában végleg és teljesen magyar nyelvű lett a protestáns istentisztelet, idegen nyelv használatát (a liturgia hivatalos latinját) egyenesen tilalmazták. A kéziratban terjedő változatokat Székely István (1538) vagy Heltai Gáspár (1560) fordítása sem szoríthatta ki. Főként azért nem, mert két-háromszáz megjelent példányát csak kevesen ismerhették. Szenci Molnár Albertnek is alig sikerült magyar Bibliát szereznie pártfogóitól. Huszár Gál csupán a szerkesztés folyamán jutott hozzá egyes zsoltárokhoz.

Kálmáncsai graduál	Vulgata	Öreg graduál
Pfalmus CII	Psalmus 54	Pfal. LV.
<i>Jehova audi orationem meam</i>	Exaudi, Deus, orationem meam,	Halgafđ meg Isten az én imádfágomat :
<i>Halgafđ meg Vr Isten a3 en Jmalfagomat :</i>		

*Es a3 en könyörgésemet
meg ne utald.
Hajoly hozzam es
halgas megh engőmet :
Mert en igőn megh
remültem es kefergek.
Mert a3 en ellenfegem
reiam kialt es a3
Jstentelen kegyetlenke-
dik raytam. Akarnak
nekem artanj mert igen
gyűlölnék.*

*A3 en szívem rettegh en
bennem : Es a3
halálnak felelme
reiam ballott.
Felelőm es retteges va-
gyon en raytam : Es
igőn megh
n őmorottam.
Felelőm es retteges
vagyon en raytam :
A3 halálnak felelme
ballott en rejam.*

*Es ezt mondam vajha
szárnym volna mint
a3 Galambnak : Hogy
bator helyre
repülhetnek.
Nijlvan meşze el
futnek innet : Es
kietlenben laknam.
Sietnek megh
szabadulnj sel veştüł :
Es haborutul
megh menekődnj.*

et ne despexeris
deprecationem
meam : * intende
mihi, et exaudi me.
Contristatus sum
in exercitatione
mea : * et contur-
batus sum a voce
inimici, et a
tribulatione
peccatoris. Quoniam
declinaverunt in me
iniquitates: * et in ira
molesti erant mihi.
Cor meum
conturbatum est
in me : * et formido
mortis cecidit
super me.
Timor et tremor
venerunt super me :
* et contexerunt me
tenebrae.

Et dixi: Quis dabit
mihi pennas sicut
columbae, et volabo,
et requiescam?
Ecce, elongavi
fugiens : * et mansi
in solitudine.
Exspectabam eum,
quia salvum me fecit
a pusillanimitate
spiritus et
tempestate.

Es ne reitsd el
magadat az én
könyörgésem előtt.
Figyelmezzél reám
és halgas meg
engemet : Mert firok
az én gondolatim-
ban, és igen hábor-
gok. Mert az ellenfeg
reám kialt, és az
hitetlenek nyomor-
gatnak engemet :
Es akarnak énnékem
ártani, mert igen
gyűlölnék.†¹
Hazugságot őltőnek
azok én reám : Es
nagy dühősséggel
ellenkeznek én
velem. Az én szívem
rettegh én bennem :
Es az halálnak felel-
mi környül vőttének
engemet. Felelem és
retteghés vagyon én
rajtam : Es meg kör-
nyékezett engemet
az ifzonyodás.†²
Es ezt mondom;
vajha szárnym volna
nékem mint a
galambnak : Hogy
bátorlágos, és
nyugodalmas helyre
repülhetnék.†³
Nyilva meşzle el
mennék.†⁴ és az
pufztában lakoznám
Sietnék meg szába-
dulni ez sebes és
forgó széltől.

*Ur Isten ualoztasd el
nyelvöket es vefesd el
üket : Mert latok a3
Varosban haborusagot
es vifha-vonast.
E3 fele gonozsagok
vannak a3 Varosban :
Es eijel nappal ü kö-
sötük infegh es kesenü-
fegh. Hamiffagh Ural-
kodik ott : Es a3 ü
Uczaiokrol el nem
taufzik a3 hafugsagh
es csalardsfagh.*

*Ha a3 en ellenfegem
szidalma3na engömet
könyebben szenved-
nem : Es ha a3 ä ki en-
gömet nijluan gyölöl
en rejam keueyen sol-
na el reyto3nem elötte.*

*De ember the miuelöd
raytam : Ki tarfom
tanacs-adom valal es
ifmeröm valal.*

*Hirtelen halal szallyon
rejaok es elevenen
nyellye el a3 Pokoll :
Mert csak gonozsagh
uagyon a3 w
gyülefekben.
En kedigh a3 Istenhö3
kialtok : Es megh tart
engömeth.*

Praecipite, Domine,
divide linguas
eorum : * quoniam
vidi iniquitatem, et
contradictionem in
civitate.
Die ac nocte
circumdabit eam
super muros ejus
iniquitas : * et labor
in medio ejus, et
injustitia.
Et non defecit de
plateis ejus usura, et
dolos.

Quoniam si inimicus
meus maledixisset
mihi, sustinuissem
utique. Et si is, qui
oderat me, super me
magna locutus
fuisse, abcondissem
me forsitan ab eo.

Tu vero, homo
unanimus : * dux
meus, et notus meus.
Quo simul mecum
dulces capiebas
cibos : * in domo Dei
ambulavimus cum
consensu.

Veniat mors super
illos : * et descendant
in infernum viventes:
Quoniam nequitiae
in habitaculis eorum:
in medio eorum.
Ego autem ad Deum
clamavi : * et
Dominus salvabit me.

Vefezsd el, Vram,
és ofzlasd el az ő
nyelveket : Mert
látok nagy bolzszu-
lág tételt, és hábor-
gást a városban.
Nappal és éjjel
környül véfzik az
vároft az köfalokon
vigyá3ván : Es hamif-
lág fártalom vagyom
abban. Nyomorusá-
gok vadnak abban :
Es el nem távoznak
az ő utzájáról az ra-
valzság és álnokság.
Mert nem az ellen-
feg illetett engemet
szidalommal, melyet
könyebben szenved-
nék : Nem az én gyü-
lölöm emelte fel ma-
gát én ellenem, mert
el rejtettem volna
magamat az előt.
Hanem te én hoz-
zám hasonló halan-
dó ember : En vezé-
rem, és én barátom.
Kik együt gyönyörü-
fegellen tanácsko-
zunk vala : Es az Vr-
nak házában me-
gyünk vala ugy mint
tárfok.
Környékezze meg az
halál és szallyanak
elevenen az pokol-
ra : Mert azoknak
tárfaságokban csak
gonoffágok vad-
nak.†⁵
En penig az Istenhez
kialtok : Es az Vr

*Mind eftue reggel
panaszolkodom neki :
Hozza kiáltok es megh
halgattya a3 en
ßomath.
Megh szabadit engömet
azoktul kik ram törnek
bekeuel : Jollehet
ellenfegik vannak.*

*Megh halgat engömet
a3 erös Jsten es megh
g'ala33a üketh : Mert
megh nem ternek es
nem felnek a3 Jstentül.
Mert nyomorgatt'ak a3
Jsten emberit kik
bekefegöt bereznek :
Es a3 Jsten berzefit
el ronttyak.*

*Nyeluöckel
hißködnek,¹³⁸
ßiuökben gonofst
gondolnak, ßemben
ßepet ßolnak :
De a3 beßedök
eles feg'uer.*

*De the Kereztyen embör
a3 te gondodat hadd a3
Wr Jstentre : Es
gondodat vífeli es nem
engedij hog' a3 iga3
embör midönkor
haboruba leg'en.
Vr Jsten vesesd el a3
Jstentelenöket a3
veronto es alnok*

Vespere, et mane, et
meridie narrabo et
anuntiabo : * et
exaudiet vocem
meam.

Redimet in pace
animam meam ab
his, qui appropin-
quant mihi : *
quoniam inter
multos erant mecum.

Exaudiet Deus, et
humiliabit illos, qui
est ante saecula.

Non enim est illis
commutatio, et non
timuerunt Deum : *
extendit manum
suam in retribuendo.

Contaminaverunt
testamentum ejus,
divisi sunt ab ira
vultus ejus : * et
appropinquavit cor
illius.

Molliti sunt sermones
ejus super oleum : *
et ipsi sunt jacula.

Jacta super Domi-
num curam tuam, et
ipse te anutriet : *
non dabit in aeter-
num fluctuationem
justo.

Tu vero, Deus,
deduces eos, in
puteum interitus.
Viri sanguinum, et

meg szabadit enge-
met. Eftve, délbe, és
reggel imádkozom
és panaszkodom :
Miglen meg nem
halgatándgya az én
fzómat.†⁶ Meg
szabadítottya az én éle-
temet az én ellenem
valoktul nagy béké-
vel : Oh mely fokan
vadnak az én ellen-
fegim.†⁷ Meg halgat
az Isten engemet és
meg bünteti azokat :
Mivel hogy nem
akarnak meg térni,
és nem félük az
Istent.†⁸ Mert
kezeket azok ellen
emelték fel, kik ő
vélek békeflegeflek :
Meg rontották az ő
fzövetlegeket.

Az vajnál lágyabbak
valának az ő fázjok-
nak befzédi : De az ő
fzivekben háboru-
ság vala. Lágyabbak
valának az ő befzédik
az olajnál : Noha
mind azáltal ollya-
nok valának mint az
éles szablyák.

Vesséd az Vrra az te
terhedet, oh Isten
felő ember, és ő gon-
dot vífel te rolad : Es
nem engedi hogy az
igaz ember mind
örökké háborgat-
tassék. Te azért, oh
Isten, az verembe
tafzitod ezeket.†⁹ :

<i>emberek megh nem elhetik a3 ű életöket: En kedigh a3 Ur Jstenben bizom.</i>	dolosi non dimidiabunt dies suos : * ego autem sperabo in te, Domine.	Mert az vér szópók, és álnokok az ő életeknek félét-is nem élík meg ; de én te benned bizom. Dicsőfég, &c.
	<i>Dicső &</i>	

A Vizsolyi Biblia szövegi eltérései az Öreg graduáltól:

- ‡1 Az ellenfegnec Bauaiért, és az hitetlenec nyomorgatáfáiért (3a).
‡2 Az félelem és röttegés efett én reiam, és környül vött engemet az röttegés (5).
‡3 Mondéc: Kiczoda miuelhetné azt hogy nékem Bányaim lehetnénc mint az galambnac: el repülnéc és nyugonnám (6).
‡4 Imé meßBe el mennéc (7).
‡5 Az halál vegye környül öket, eleuenen Bállyanac az koporfóba, mert azoknac tárfáfágokban gonofságoc vadnac ő közöttöc (15).
‡6 Eftue, reggel és dëlbe imátkozom és bóloc, míg nem meg halgandgva az én bómat (17).
‡7 Meg Babaditotta az én életemet az én ellenem való hadtól, helheztetuén engemet békefégben, mert fokban valánac én ellenem (18).
‡8 Meg hallya ay Iften, és meg bünteti öket, miuel hogy ő mind öröcké meg marad : Kic nem akarnac el változni, és nem félic az Iftent (19).
‡9 Te azért Iften az verembe taßitod ezeket : (23a).

Székely István fordításával (1538) egyezik a zsoltár első verse a Vizsolyi Bibliában és az Öreg graduálban. Köztudottan a Vizsolyi fordítóinak köre használta ezt a héber alapján készült humanista fordítást. Szövegét ritkán fogadta el szó szerint, javította magyarságát. Az imént idézett 55/54 zsoltár nem szűkszavú, nem mindig pontosabb az Öreg graduálban, mint a Kálmáncaiban. A következő zsoltárnál ez fordítva van. Ebben az Öreg graduál nem követi a kéziratot hagyományt, a Vizsolyi Bibliából a zsoltár pontosabb szövegét fogadta el.

~~*

Polemikus parafrázis

Kálmáncsai graduál	Vulgata	Öreg graduál
<p>Pfalmsus C19 Defecit anima mea Domine</p> <p>[E]l fog'atkošot a3 mi šivw'nk kiuanuan a3 te Szabadítafodat Ur Jsten : De a3 te beše- dődben igön biztunk. El fog'atkoštanak a3 mj s3d meink kiuan- uan latni a3 te igeretöd : Menišör mondottuk hog' val- lion-f mikor uigaštalš megh minketh. Mert megh ašot a mi bšw'rnk mint a3 šwštre vettetöt teómlé : De a3ert el nem felettük a3 Parancholatidat. Mennj napiok vag'on meg a3 the hiueidnek : Mikoron bwntetöd megh a3okat kik haborgatnak minketh. A3 hamis Predikatorok alom bešedöket hir- dettek minekünk : De nem a3 Sz. Igedet Ur Jsten. Iga3ak te-neköd mindön bešedit : Segec3 megh minket mert hamišak haborgatnak minketh. Meg alažtanak minket mind a3 foldigh : De a3ert el nem hattuk</p>	<p>Psalmus 118 XI.</p> <p>Defecit in salutare tuum anima mea : * et in verbum tuum supersperavi.</p> <p>Defecerunt oculi mei in eloquium tuum, dicentes : * Quando consolaberis me?</p> <p>Quia factus sum sicut uter in pruina : * justificationes tuas non sum oblitus.</p> <p>Quot sunt dies servi tui? * quando facies de persequentibus me iudicium? Narraverunt mihi iniqui fabulationes : * sed non ut lex tua.</p> <p>Omnia mandata tua verias : * inique persecuti sunt me, adjuva me.</p> <p>Paulo minus consummaverunt me in terra : * ego autem</p>	<p>Psalmus 119,81–88 Caph</p> <p>Az te űzabadítá- fodnak kívánlága miatt, el fogyatko- zott az én lelkem : Az te bešzédedet várom. Az te bešzédednek kívánlága miatt el fogyatkoztak az én űzemeim, ezt mond- ván : Mikor vigafš- talš meg engemet? Ollyanná löttem mint az űšftön meg űzáradott tómló : De az te parantsola- tidrol el nem feletkeztem. Menyik léšznek az te űzólgádnak napjai? Mikor itéled meg az én háborgatoimat? Vermet áltanak énnékem az kevé- lyek : Kik nem élnek az te tórvényed űzerént.</p> <p>Minden te parantso- latid igazak : Ok nélkül háborgat- nak engemet, fešilly meg engemet. Tsak nē meg eméšz- tettek engemet e' földön : Mind az ál-</p>

<i>a3 te Parācholatidath.</i>	non dereliqui mandata tua.	tal én el nem hagy- tam az te parantso- latidat.
<i>A3 te irgalmasságod βerent uigasztaly megh minketh : Hog' őriz- 3vkh a3 te bezedődeth.</i>	Secundum misericordiam tuam vivifica me : * et custodiam testimonia oris tui.	Az te jóvöltodból elevenits meg enge- met : Es meg őrizem az te fzádnak bizony- lág tételét.

A Vizsolyitól annyi az eltérés az Öreg graduálban, hogy a 84. vers egyes számú szerkezete helyén többes számú áll (mint a kéziratban): *Meni léβen azt te βolgádnac napia ~ Menyik léβznek az te βzolgádnac napjai?* — A 85. versben egy magánhangzócsere történt: *βerint ~ βzerént.*

A 119. zsoltár XI. (héber \beth *kaf* betűszámmal jelölt) nyolcada megérdemli figyelmünket a többes számú igealakok és a szakasz végén két vers hiánya, ennek lapalji betoldása miatt. A zsoltárok korai protestáns fordításának egyik rétege tudatosan, a szertartásban való részvételnek a teljes gyülekezetre való kiterjesztése miatt, kiemelte a zsoltárimádság közösségi vonását, a latin és héber egyes számú igealakjait többes számúval fordította.¹³⁹ Ez a vonás föltűnik az Öreg graduál egyes zsoltáiraiban is. Ha 1636-ban erre bukkanunk, ott a zsoltár, vagy egyes versei a szöveghagyományozás kéziratosa ágából őrződtek meg, amelyek ezt a *fordítási manírt* elvként a filológiai pontosság fölé helyezték. A Kálmáncai graduál zsoltárai közül ide tartozik néhány, így a 19. zsoltár: *Tevelygefőnket...* A bibliai szöveg egyes száma helyett többes számú fordítást találunk még a 111, 119, 130, 144 és 145. zsoltárban.

Rejtett polemiaként tekinthető a | | közé foglalt hiányzó két vers; ezt az irnok más hagyományból is másolhatta. Hiányzó verseket sehol nem pótolta, így valószínűbb, hogy észrevette a kihagyást, és ugyanazon forrásból írt le két verset a lap alján apró folyóírással. Protestáns vád volt, hogy a miséző papok

139 Vö. BOROS 1903: 188–190.

nem prédikálták Jézus Krisztust és evangéliumát, nem tudtak prédikálni. Ellenük irányulhat a parafrázis éle. Nem lehetetlen az sem, hogy a reformáció lutheri és svájci (kálvini) ága meg az unitáriusok közötti vitatott prédikálási, teológiai (szervezeti) gyakorlat megokolását vitatta és ítélte álombeszédnek a fordító. Erre a feltételezésre az bátorít bennünket, hogy mást is megnevez helytelenítőleg prédikátorokat eme réteg fordítója. (144,5–8).

Kálmáncsai graduál

*Vr Iften bochafd el a3 the hw
Prædicatoridat
es iwy mi ho33ank :*

*Jfd megh a3 magokban bizakodo
kep mutalokat es femmive leßnek.
Mutafd megh a3 the chodalatos
hatalmadat es el rontod wket :
Bochafd ki a3 the szent Igedet
es megh haboritod wket.
Bochafd ki a3 the hatalmadat
a3 magas men'-Orßagbol :
Es szabadich megh mindon
haborusagokbol es a3 te
idegon fiaidnak keßokbol.
Kik hevßagokat bezelnek :
Es hamiffan chelekoßnek.*

*A3 Ur Iftennek [igéje] mell'et
hatra vettenek
a3 hamis Prædicatorok :
Ö3ve giüjte a3 nepeket.*

Vulgata

Domine inclina coelos tuos,
et descende : * tange montes,
et fumigabunt.

Fulgura coruscationem,
et dissipabis eos : *
emitte sagittas tuas,
et conturbabis eos.
Emitte manum tuam de alto,
eripe me,
et libera me de aquis multis : *
de manu filiorum alienorum.
Quorum os locutum est
vanitatem : *
et dextera eroum
dextera iniquitatis.

Lapidem,
quem reprobaverunt
ædificantes : *
hic factus est in caput anguli.

Ezen változat teljesen szabad, hitvány, erőszakos prédikátorok elleni átértelmezés (118,21), nem valódi fordítás filológiai értelemben. Hasonlókra a zsoltárok »*prédikátori*« rétegében többször bukkanunk. Például: A3ki e3öket cseleködi: A3 Iften orßagabol ki nem rekeßtetik — Qui facit haec, * non movebitur in aeternum (15,5). Néhány (főntebb említett) szö-

veghibát vegyünk sorra ezután. Ilyenek az időről-időre másolás során keletkezett vegyes állapot tartozékai.

Szöveghibák, hiányok

E^(ë)-ZÓ SZÓALAK elírásából ered az első zsoltár variánsnak tűnő sora: *De a3 Jftentwł fakattak nem elnek*. Héber és latin alapján ('*al qēn, non sic*) kétségtelen, hibás az olvasat; *Nem ilyenek/ élyenek* vagy *el'enek* volt a szövegben. Másolás során kiesett az ipszilon, vagy az *l'* és az *e* betű. Megváltozott a vers visszautaló állítása, hogy nem ilyen, nem víz mellett viruló, hanem másmilyen a gonosz, Isten ellen fordult, tőle elszakadt ember sorsa, életútja. Összetévesztette a másoló a zsoltárokból még öt helyen található (42,8, 69,3.16; 88,7; 140,11) *örvény* (*t³hōmōt, abyssus*) szóval az *ösvény* szót (8,9): *Kik a3 tengernek örvenin iarnak*. Recte: *ösvényin*. Ez a Spáczai graduálban (1619)¹⁴⁰ szintén hiba, így Felvidéken és Délvidéken másolt graduálban is előforduló, jóval korábban keletkezett elírás. Itt a 8. zsoltár héber és latin szövegében egyaránt 'ösvény' jelentésű szó van ('*orhōt, semita*). Ez a szó a magyar fordításokban az *örvény* szónál gyakrabban található az *út* (*derek, via*) fordításként is; másutt *út* és *ösvény* együtt bukkan föl.¹⁴¹ Ezért gondolhatta jónak, vagy nem vette észre a lapsust a kevésbé verzátus másoló. — *A3 te βarn'aidnak arn'ekaban biznac* (36,8) nem hiba, *sperabunt* (héber *y³hesayūn*) szó szerinti fordítása. Székely Istvánnál szintén: *a3 embereknek fiai biznac a3 te Barnáidnac arnekaba*; az Öreg graduálban és a Spáczai graduálban és Vizsolyi Bibliában is, de a Batthyány/Ráday *βarn'aidnak arn'ekaban n'ugoβnac* fordítást közöl.

140 STOLL 2002: 38.

141 *Via* illetve 16,11; 17,4–5; 25,4; 27,11; 44,19; 77,20; 84,6 (itt csak a héberben); 119,15. 101. 104. 128; 142,4. — *Semita*: 23,3; 27,11; 119,105; — *iter*: 140,6

Egyes zsoltárrészek fordítása összevont, tömörítve fogalmaz meg egy vagy több verset. Láttuk fentebb példáját, az 55/54. zsoltárt. Ebben a Kálmáncai graduál a helyenként részletesebb vagy körülményesebb Öreg graduálnál szűkszavúbban összegzi a tartalmat. Vannak olyan helyek is, ahol teljes zsoltárversek elmaradtak. Nem pótolták, mint a már idézett helyen a 119. zsoltárban.

Hiányzik például a Kálmáncai graduálból a 23,2 zsoltár (Super aquam refectionis educavit me : * animam meam convertit — *Gyönyörűséges és füves helyeken legeltet engemet, és kies vízec mellé vízzen engemet*); hiányzik a 67,6. 8b (Confiteantur tibi populi, Deus, confietantur tibi populi omnes: * ... et metuant eum omnes fines terrae — *Tisztelnecz tégedet az népec Isten, tisztelnecz téged minden népec... és félic tet az földnec minden határi*); aztán hiányzik a 145,6 (Et virtutem terribilium tuorum dicent: * et magnitudinem tuam narrabunt — *Es az te rettenetes dolgaidnac hatalmassagat hirdetic : és az te nagyfagodat beszéllic*); valamint a már fentebb idézett túlfordítás mellett nincs meg a 118. zsoltár 18. verse sem (Castigans castigavit me Dominus: * et morti non tradidit me — *Keményen meg ostorozta engemet az Vr Isten : De nem öle meg engemet*). A hiányzó versek magyar szövege Szenci Molnár Albert kiadásából (Hanau, 1608), illetve az Öreg graduálból (1636) való.

Nem ritka a kéziratos graduálok szöveghagyományozásában, hogy ugyanazt a szót némelykor egyazon strófában vagy sorban eltérő alakban írták, mint például:

*Aß tißta Szüßnek meheben,
Jftennek Lelke be ßalla,
ßüßnek meheben lakofek (29).*

Hasonló példák tömegesen találhatók a Kálmáncaiban. A mai írásmóddal igen gyakran teljesen egyező szóalakok közben bukkanunk az alábbiakra. Például *nēs₃* (118) = *nész*. Hasonlóan felemás a *tizßtöli* írása (76). A 3. laptól ilyen példákat találunk: *ho_{33a} igafgasd Utunkat*. Vannak ellenpéldák (az *sz z*

vel való írása), de jóval kisebb arányban, éppen ez a meggon-
dolkodtató. Csalóka ligatúra: *Zsüßnek mehe neueködek* (31),
valójában *Szüßnek*, de itt nem a verzál S, hanem a verzál Z bel-
sejébe helyezte a kis méretű s betűt az írnok, nem kétséges,
hogy melyik kétjegyű betűről van szó. A háttérben lappang az
sz-nek megfelelő z használata. Ilyen példa másutt is akad: a
Zabadics megh (40) kérésben is van a verzál Z belsejében egy
kis s, ennek olvasata is *Sza-badics*; vagy az *oregbülefet* (45) o
betűjében is van kicsiny e betű az ö (ø) jelölésére. *Zugas* szóval
kezdődik az egyik pünkösdi antifóna, a kezdőbetűbe az írnok
egy kicsiny s betűt illesztett, mintegy 'szúgás' szóalakot sugal-
mazva. Két sorral alább ugyanebben az antifónában azt olvas-
suk, hogy *sebõssen iõvõ nagy felnek bugafsa* (166). Hasonló az
egyik évközi (communes) antifóna Z kezdőbetűje, holott a
kezdőszó *Szol* (177). Szemléletes, hogy az egyik *Responsoria* so-
roszatban közvetlenül egymás után olvasunk *Jrgalma3* és *Jrgal-
maß* alakot (131); a 33. zsoltárban pedig *nemzetsegrõl nemsetsegre*
(202). Nem tartozik ezekhez a 'javak, jótétemény' jelentésű és
jóság alakban írt jóság (*nemõs iofagok þarmaßnak az the hiueid-
nek þiuõkbõl* 207). Van példa a mássalhangzó megnyújtására:
Kefß preda leßþünk ördögnek (110).

A z hang sz-szel való írásának fontosabb előfordulásai:

Abraßattya (118), *aiandekoßak* [ajándékozák] (135), *alaßatofsa-
gal* (25), *aldoßattal* (22), *aldoßattya* (139), *Aldoßattyat* (135), *aldoßom*
(222), *aldoßot* (67), *aranoßþa* [arányozza] (186), *aß* (32, 193), *Aß*
(29, 72), *aßert* (22, 64, 66, 71, 114, 127, 128), *aßertan* (129), *aßok*
(127), *aßokert* (127), *aßoktul* (154); **B***aluanyoßokat* (134), *bißhafsunk*
(63), *bißik* (230), *bißony* (121, 128, 137), *Bißony Jñ bißony ember* (135),
bißonyitad (127), *bißuan* (32), *bußgofagoockal* (31); **E***mlekoßþünk* (139),
emlekoßþeõm (218), *eõrißik* (194), *Eõrißködgyünk* (57), *eõrvendõß*
(191), *Eõruendõß* (192), *Eõruendõße* (193), *eß* (202), *eßer* (182), *eßek-
nek* (194), *eßkößit* (201), *eßök* [ezek] (26, 74), *eßöket* [ezeket] (65, 78,
116, 190), *Eßöket* (181), *eßöknek* (31, 120), *Eßökre* [ezekre] (57), *eßt*
(67, 128), *Eßt* (68, 128); **F***og'atkoßafom* (199), *fog'atkoßik* (125),
fogyatkoßtunk (114), *fõrtõßtetne* (35); **G***aßdagh* (169), *gyõße* (76), *gyõß-*

neie (69), *győződelmes* (160), *győződelmet* (76), *győződelőmben* (79, 81),
győzőtök [győztük] (233); **H***aβadnak* [házadnak] (136), *haβók* [!há-
 zuk] (211), *haβokban* (228), *haβudanak* (156), *hifelkődik* (203), *hof-
 bank* [hosszánk] (16, 58, 60, 63, 117, 119, 138), *el hatalmaβom* (192);
I*dvőβics* (200, 235), *idvőβité* [idvözítő] (183), *idvőβitene* (151),
idvőβitened [idvözítenéd] (149), *idvőβitefődnek* (192), *idvőβiti* (229),
idvőβítő (174, 220), *Idvőβítő* (20, 23, 70), *idvőβítőnk* (69), *Idvőβítőn-
 kent* [! Idvözítőnket] (35), *Idvőβítőnketh* (35), *idvőβítőt* (18), *idvőβle*
 [üdvözlé] (18), *idvőβülnek* (145), *idvőβültünk* (75), *Idvőβich* (35), *id-
 uőβicsd* (134), *igaβ* (115, 119, 120, 125, 138), *igaβak* (193), *Igaβak*
 (194), *igaβaβsa* (151), *igaβgasd* (3), *igaβnak* (125), *igaβics* [igazítsd]
 (102), *igaβit* (19), *Igaβackal* (17), *igaβgasd* (3), *igaβaβson* (117),
igaβics megh (102, 115), *igaβit* (19), *igaβittattak* (194), *igaβaβagat* (198),
igaβulaβok (194), *igaβulaβunkert* (73), *igaβultunk* (75), *igyekőβszűnk*
 (57), *ig'ekőβszűnk* (137), *imatkoβom* (226), *ioβanfaβh* (117), *Istenhőβ*
 (19. 55), **J***βraelnek* (198); **K***arhoβatos* (117), *kegyelmefszőz* (117),
keβdetben (180), *keβe* (234, 2), *keβedben* (191), *keβeben* (56, 173), *keβed*
 (217), *keβeben* (227), *keβei* (24), *keβeinek* (193), *keβehőz* (215), *keβekből*
 (155, 197), *keβem* (191), *keβőkben* (118), *kihőβ* (19), *koporfohoβ* (157),
kőrmyekőβ (135), *kőβ nepek* (211), *kőβben* (69), *kőβel* (196), *kőβelget*
 (144), *kőβelgetet* (154), *kőβelítefere* (192), *kőβepőtte* (197, 232), *kőβiben*
 (225), *kőβinkben* (126), *kőβlőm* (159), *kőβőt* (195, 231, 235), *kőβőtők*
 (225), *kőβőtünk* (124), *kőβben* (75), *kőβőt* (18), *kőβtők* (156), *kőβtünk*
 (64), *kőβtük* (126), *kőβülünk* (126, 130); **L***akofβal* (138), *lakofβek* (29),
Lakofβek (139), *Lakofβsek* (139), *lakofβik* (135), *lakofβnak* (55, 202),
lakofβtok (201); **M***ariahoβ* (8), *meβeienek* [mezejének] (25); **N***aβaretbe*
 (135), *nemβetfeget* (150), *nemβetfeghi* (198), *nemβetfegők* (231), *nemβet-
 fegre* (202), *nemβetfegül* (26), *neβhefsűnk* (79), *neβtők* [néztők] (162),
neβven (20), *neveβtetek* (21), *Neveβed* [nevezéd] (18), *nyilatkoβtatvã*
 (77); **O***talmaβ* (116), *otalmaβ* (122), *Otalmaβ* (38), *otalmaβon* (117),
otalmaβonk (203), *otalmaβuk* (55); **Ö***ltőβek* (31, 113), *öltőβetben*
 (217), *örifβenek* (118), *örifβetben* (58), *örifβik* (229), *örvendőβ* (167),
Örvendőβ [örvendőz(ik)] (112), *örvendőβ* [örvendezz] (69), *Orven-
 dőβünk* (68), *örvendőβünk* (113) *örvendőβfűnk* (23), *őβettessek* [üzet-
 tessék] (120); **R***epedőβenek* [repedőzének] (157), *reytőβek* (113);

Szarmaftek (148), *ßarmaftek* (207), *ßarmafteni* (80), *ßegeftetek* (68), *ßerbefsektül* (55), *szerez* (74), *Szaßlonk* (68), *ßüß* (29), *Szüß* (119), *ßüßnek* (29, 32), *Szüßnek* (30); *Tartoßtafs* (116), *tauoßtafsd* (115), *Tauoßtafsunk* (58), *Tauoßtafsuk* (180), *tizßtöli* [!] (76), *tobßodaftul* (116), *tüß* (80), *tüßes* (193), *tüßre* (55, 78); *Ueßerünk* (58); *Valtoßata* (34), *valtoßik* (36), *vegeßefere* (193), *vegeßik* (18), *veßer* [vezér] (33), *veßerle* (150), *veßerlyed* (116), *veßerlefödböl* (80, 174), *veßerünk* (120, 139), *vetkößtünk* (133), *vigadaßunk* [! *vigadozzunk*] (81), *vigadoßuan* (73), *Vigadoßszunk* (72), *vigyaßnak* (171), *viragoßek* (31), *viß* [víz] (35, 36, 150, 196), *vißeben* (33), *vißel* [vízzel] (68), *vißet* (34), *Viteßektül* (72).

A *z* hang *sz(ß)*-szel való jelölése elég egyenletes az egész kéziratot kötetenben *mindegyik* másolónál; ez a közvetlen forrást (mintát) is szükségszerűen jellemezte. Fölbukkan ez például a Batthyány graduálban is, de jóval kisebb arányban. Az ellentétére (*z* hang *sz* betűvel való jelölésére) kevés a példa, holott ezen a vidéken — például a baranyai Beythe István nyomtatott munkáiban helyesírása jellemzőjeként ez gyakori. A további kutatás az effajta apró vonásokhoz feltárhat levéltári adalékokat, amelyek a jövőben megoldják a források alfajainak elkülönítését, előtörténetük vázolását.

Kétszer előfordul az *alkutó* szóalak is a graduálban, ezt a református gyülekezeti énekeskönyvek hagyománya a 19. századig megőrizte: *A magas egnek ßepen alkutoia* (98) ... *mindönöknek nagy bölts alkutoia* (87).¹⁴²

Á t í r á s

PONTOSABB elméleti és gyakorlati szabályozás nélküli, így nem a kiadók és sajtó alá rendezők vétke, hogy vegyes és

142 FEKETE 2003.

esetleges megoldásoktól sem mentes a közhasználatra szánt kiadások átírása. Felemás megoldásra kínálkozó példa egy mai kiadvány¹⁴³ pünkösdi tétele (*responorium prolixum*).

Öreg graduál (144)

Jelenének Apostaloknak,
el oszlott nyelvek
miként az tűz, alleluja :
És szálla egyenként réájok
az Szent Lélek,
alleluja, alleluja.
Szólják *vala*
Külömb külömb, nyelveken
az Apostalok
Istennek nagyságos dolgait.

Átírás (2007 GyLK 280)

Megjelentek az apostoloknak
szétoszló nyelvek,
miként a tűz, alleluja,
s leszállott egyenként reájuk
a Szentlélek,
alleluja, alleluja.
Szólták *vala*
különféle nyelveken
az apostolok
Istennek nagyságos dolgait.

A kezdő dallamformulára (kvártra föllépő porrectus) jobb énekelni azt, hogy *jelenének*, mint azt, hogy *megjelentek*. Közömbös a *miként/miként*, *apostal/apostol* és *réájok/reájuk* átírása. Kérdés a *külömb-külömb/különféle* módosításnál: vajon mi volt érhetetlen? Kell-e mai szójárásúnak lennie 16–17. századi liturgikus tételnek? A *vala* rejtélyes okból nem régies. Énekelni nehezebb *és szálla* helyett azt, hogy *s leszállott*. Megakadás nélkül lehetetlen (*s* [szünet], *leszállott*...) *És* kötőszó kívánatos, ha kell; ha meg nem, vessző. „S” nem. Közömbös hallgatónak és éneklőnek az, hogy *szállott* vagy *szálla*. Réginek érzi régi kontextusában. Módosított az átírás: *szólták vala*. A Kálmáncsai graduál *Keresztýenöknek serege*¹⁴⁴ kezdetű húsvéti himnusza példázza az igeidők használatát:

Pokolnak kegyetlen torka
azmely foglyokat elnyelt *vala*

143 *Gyülekezeti liturgikus könyv*. Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, Budapest, 2007. — Szokásos rövidítése GyLK.

144 37a–37b (a kötet resturálásakor készült föliálást adom meg, ez más hivatkozásoktól eltér) [35]; RPHA 733.

Krisztus halála megváltá
ezök ötet követik.

Antifónaként is megvan ebben a graduálban a responso-
rium szövege, ahol nem *szóltak* vala, hanem *Szólnak vala külömb
külömb nyelveken az Apostolok Istennek nagyságos dolgairól, alleluja,
alleluja* (83b).¹⁴⁵ E pünkösdi tételt félig modernizáló átszöve-
gezés nem sikeres. A határozott névelő betoldása is föltűnő.
Mai nyelvünkben sokszor használjuk ott, ahol atyáink nem tet-
ték. *Láthatja, mondhatja ember* és efféle szószervezetekben nem
hiányolták századokig. Doxológiában névelőtlen a *Dicsőség
légyen Atyának...* szószervezet. Ma névelős *az Atya; de Fiú és
Szentlélek* névelőtlenül következik utána. A protestáns gradu-
álok és gyülekezeti énekeskönyvek igen jellemző 16. századi
ádventi himnusza világosan érthető »átdolgozatlanul«, ma is
így van mind a református, mind az evangélikus énekes-
könyvben.¹⁴⁶

Új világosság jelenék,
Ó tévelygés csendesedék,
Isten igéje jelenék,
Újonnan nekünk adaték.

Félresikerült »igazítás« tűnik föl a graduálok antifónáinak
közhasználatra szánt kiadásában.¹⁴⁷ Még legalább annyian ol-
vassák a revideált Károlyi Bibliát (1908), mint az 1975-ös for-
dítás javított változatát (1990). Nem ismeretlen tehát a *Mit
állotok az egész nap hivalkodva?* kérdés Jézus példázatából. En-
nek *Mit állotok egész nap tétlenkedvén* módosítása¹⁴⁸ nem sikeres.
A pászamosok *ajánlkoztak*, megfogadásra *vártak* az emberpia-

145 Az Öreg graduálban is így van (169-170).

146 Tartalmilag független a hivatkozott *Novum sidus emicuit* himnuszról,
RPHA 1415.

147 PAPP 2011.

148 Eperjesi graduál [147] nyomán PAPP 2011: 401.

con. Kétes példák miatt szükséges volna a kérdés egyezményes szabályozása.¹⁴⁹ Ugyanakkor a 19. századi helyesírást a Biblia kiadója a 21. században is reprodukálja, ennek nyomán az olvasók is írnak *melylyel, sülyed* [!], *aczél*, stb. alakokat. De *Szenci* helyett *Szenczit* írnak.

Graduális tételek átírásában a hiteles dallamjegyzés mellé a kiejtés hitelességére is szükség van, és ezt tanácsos segítenie a kiadónak a hiányzó ékezetek pótlásával, a hosszú szóalakok megőrzésével. Hajlamos a kevésbé jártas énekes betűejtésre, tárgy- és alanyi alakok egybemosására. Vajon elég-e pótolnunk a hosszú *i* magánhangzó ékezetét? Nem kellene-e például az *á*-hangot jelölő *a* betűt is *á*-val írjunk? Mutassa e könyv címéül választott *Vexilla regis* (*Örvendözzünk kereszténynek*)¹⁵⁰ himnusz egy strófája az ékezetek kívánatos pótlását:

*Vérét rayta ki bocsata,
víßzel elegy ki araßta,
minket azzal megh tißtita,
es Lelkünknet megh orfoßla*

Vérét rajta kibocsátá,
vízzel elegy kiárasztá,
minket azzal megtisztíta,
és Lelkünket megorvoslá.

H u s z á r G á l r u b r i k á j a

LEMÁSOLTÁK, majd lehúzgálta valaki a második hetedszaki Lhymnus előtt (*Hétfőre való hymnus az Istennec másod napi teremteferől, azon Notara*) Huszár Gál graduálját követve: *Második napon az ég es föld között valo ürefseget erőffite, s-az éltető hig éget te-*

149 Szükségtelen szócserek (vö. 147., 148. lábjegyzet): *vég* ~ *végezet*, *mennyországba* ~ *mennyeknek országába*, *mennyekbe* ~ *mennyégben*, *nem hagylak titeket árván* ~ *nem hagylak el titeket árvájul*, *kezdetől fogva* ~ *eleitől fogván*, *mikor beteltek* ~ *mikoron bé-töltenek volna*, *betegnek* ~ *sebesnek*, *mindezekre szükségetek van* ~ *mindezek nélkül szűkölködtek*, *örök életet nyerhet* ~ *örök élete lészen*, *azok előtt*, *akik veled együtt ülnek* ~ *mind egyetemben letelepedtek előtt*, stb.

150 Kálmáncsai graduál [32] RPHA 1167.

remté Iften: es el válaftá az vizeket egy mastol, hogy feiünk felött az egen-is víz lenne a fölyhökben, f-a földönnis. A dallamutalás megmaradt: *Immenfe Coeli Conditor. &c.*¹⁵¹ Nem nevezi meg a hét napjait a kézirat os graduál, számozza a hetedszaki himnusokat (*I – septimus*); a reggelieket szintén (*I–XIII*). A 4. számúnál odaírja, hogy *szerdára való*; a vasárnapiakat nem számozza.

A Komjáti graduál ismeretének és használatának ez apró, de kétségtelen bizonyosága. Hozzá járul a Csurgai graduálba átvett zsoltárszövegek ténye. Ferenczi Ilona megfigyelését erősíti, hogy a himnuszok felirata és a hangjegyek alakja a Huszár Gálnál találhatóval egyezik.

A Huszár Gálétól eltérő sorrend mellett érdekes a hetedszaki himnuszok naponta ismétlődő záró strófájának módosítása. Megváltásunk révén fogadott fiak vagyunk, az erre való utalást másították *Urunk* helyett *Bátyánkra*. Itt szóisméltéses tévesztés van, amely a strófa értelmét eltorzította. Tévesztés helyeshítéseként van a strófában az »értelmes« *Urunk*.

Huszár Gál (LXII_b)

Kálmáncai [42]

Add meg ezeket
nekünc kegyes Atyanc,
Te Bent fiadert
ki minekünc batyanc,
Es Bent Lelkedert
legy kegyelmes hozzanc,
Tekents mi reanc.

Add megh ezöket
nekünk kegyes Atyank,
Te Szent fiadert
ki minekünk Atyank,
Es β. Lelkedert
legy kegyelmes hozzank,
Tekints mi reank.

151 [42] FERENCZI 2005: 112. utal a Huszár Gálhoz való kapcsolódásra. A kitörölt rubrikát nem közli.

Töredékek a kötésből

EGYKORÚAK a graduállal és kötésével, vagy még korábbiak azok a kéziratos foszlányok, melyeket restauráláskor 1985-ben emeltek ki a hátsó kötéstáblából.¹⁵² Összefüggenek a graduállal. Az első és legtöbbet író kéz igen jellegzetes betűalakítását találjuk az egyik levél alján, a *Litania major* kimaradt kérését pótolta [15_b]. Az 1620-as évek elején, vagy azelőtt készült másik kézirat is volt Kálmáncsán, maradványait összeragasztva a kötés hátsó papírtáblájául használták. Ismereteinket szerény adalékokkal kiegészítik a töredékek. Fontosabb, hogy támogatják az adódó elképzeléseket a hagyományozás mikéntjéről, a graduál leírásáról.

Tartalom

- [1_a–3_a] *ORATIO IEREMIAE PROPHETAE LAMENTABILIS* [!]
[3_a–5_a] *SEQVUNTUR PRIMA LAMENTATIO PRIMA DIEI* [az eleje megvan, hiányzik a *Lamentatio secunda*, a *tertia* vége van meg].
[5_a–6_a] *SECUNDA PARS I. DIEI* [=Lamentatio quarta].
[6_a–7_a] [Lamentatio quinta].
[7_a–8_a] [Lamentatio sexta].
[8_a–9_b] *TERTIA PARS Lamentatio tertia Diei* [=Lamentatio septima].
[9_b–11_b] [Lamentatio octava, részben csak foszlányok].
[11_b–17_a] *Lethania in ieiunio*.
[17_b] [Kyrie puerorum et Passio secundum Mattheum. Csak szövegkezdet, 4 sor, dallam nélkül].
[18_a–19_a] [A]z *olaj fanak nagy magos hegyen*.
[19_b] *CANTIO NOVA. Bátran indulván, az Urat áldván*

152 FERENCZI 2005: 111 (13. lábjegyzet). STOLL 2000: 1007. csupán a *Bátran indulván* létezését és lehető keltezését regisztrálja.

[20_{ab}] Miatyánk, Hiszekegy, Tízparancsolat magyar–latin,
Oratio matutina (csak latin).

Hárman írtak egy feltehetően teljes (annak szánt) *Passionalis* füzetet, nagyhétre való kántori segédletet, ebből maradtak töredékek. Az első kéz a *Lamentatio*, a *Litania major*, a *Kyrie puerorum* és a *Passio* kezdetét, a második a strófikus rezponzórium–kanciót írta. Lehet független a harmadik kéz írásával a *Bátran indulván, az Urat áldván* kezdetű versének BETHLEN GÁBOR versfőkkel. A *Passionalis* használója (tulajdonosa) is pótolhatta. A nagyon sietősen írt versének esetleg rögtönzés. Éneklésre szánta (szerzője, másolója), a sorok fölött neumákkal jelzi a dallam mozgását. A negyedik kéz szintén független, iskolai célra imádságokat írt latinul és magyarul. Egyikük írása sem azonos a graduálírókéval, kivéve a pótlást.

A strófikus rezponzórium a Kálmáncai graduál [281]–[286]. tétéle, *Az olajfának nagy magas hegyén*. A graduálban legtöbbet másoló első kéz írta. (Alapszövege erősen *ező*, mint a *Litániáé*.) A töredékben ugyenezt a tételt találjuk, két kisebb eltéréssel; egyik sem eredhet rossz olvasatból. Azaz nem ugyanarról, hanem másík példányról másolták a töredéket (illetve az egész *Passionalis* füzetet), mint a graduál megfelelő tétéleit.

graduál

töredék

Az mi bűnünk ű rea rakatek
Büntetefek es örök romlafok

Az mi bűnünk ű rea uettetek
Büntetesők es botrankozasok

A graduál inkább követi mintáját. Gyakoribb az *ező* szóalakok megtartása. A töredék erősebben *özik*. Oka lehet, hogy közvetlen forrásában ez a tendencia jobban érvényesült, mint a graduál mintájában. A graduál alapszövege inkább *ező*. A graduálban sem hiányzik a saját nyelvjárás érvényesítése (*öző* alakok szintén vannak benne, még gyakrabban is, mint az

alább idézett, a töredéssel összevetett részben).

graduál	töredék
<i>Kezen megyē minden nyavalyara</i>	<i>Keßön mengiön mindön</i>
<i>Gyarlo testem,</i>	<i>nyavaliara gyarlo testöm</i>
<i>de ßernyü kinokra</i>	<i>de szörnyü kenokra</i>
<i>Almatokbol mar felferkennyetek</i>	<i>Almatokbol mar föl förkennietök</i>
<i>Ki safarom,</i>	<i>Ki safarom</i>
<i>hiw emberem vala</i>	<i>Hü emböröm uala</i>
<i>Kegyetlenül</i>	<i>Kegyötlenül</i>
<i>engem vernek uala</i>	<i>engem uernek uala</i>
<i>Es ecsettel ük itatnak vala</i>	<i>Es eczöttel ük itatnak uala</i>
<i>büne ßerent</i>	<i>Büne szerönt [recte: szörent]</i>
<i>fel tetetöt vala</i>	<i>föl tetetöt uala</i>
<i>Mind öröcké kegyes</i>	<i>Mindörökke kegyös</i>
<i>Atya Isten</i>	<i>Attya Isten</i>
<i>Fiu Isten, ßent Lelök Ur Isten</i>	<i>Fyü Isten, ßent lelök Ur Isten</i>

Hasonló mértékű az eltérés a *Litania major* két szövegében. Más-más mértékben. *Litania* van a graduálban, a *Lamentatio* hiányzik. *Passió* van a töredékben, de csupán hangjegyek nélkül az első négy sor. Nem állapítható meg, elkészült-e teljesen? Fölötte szintén csak a kezdete van meg a *Kyrie puerorum* tételnek. A másoló kimérte, hogyan fér el, azzal hozzálátott a *Passió* másolásához.

A *Lamentatio* szövegében több apró hiba és utólagos javítása található sor közben, vagy a szavak fölött a töredékben: *ada^{tik}*, *az^{en} ellenfegöm*, *bocs^{ata}*, *hall^{gat}oknak*, *meg vonja seget^{seget}* az *ü ellenfegetül*, *eröf szar^{uj}*, *f^orof*, stb.

A *Litania major* hiányos kéziratának [15_b] levele alján találjuk a graduált leíró első kéz vonásaival ennek az elmaradt kérésnek a pótlását: *Hogy a₃ magtalanokat te megh latogassad*

*magzattal beressed.*¹⁵³ Az alábbi eltérések is arra mutatnak, nem ugyanazon példány állt a graduál és a töredék leírója előtt:

graduál	töredék
<i>βületéfednek altala</i>	<i>βületefödnek altala</i>
<i>eretleneket</i>	<i>erötlenöketh</i>
<i>gyömölsönknek</i>	<i>gyömülczünknek</i>
<i>Keö effetül meny itö köuektül</i>	<i>Kw efötül mennjötö küvektül</i>
<i>Hogy az ördöget labunk alat, erefsen</i>	<i>Hogy az ördögöt labunk alat eröffsen</i>
<i>megh roncsad</i>	<i>megh ronczad</i>
<i>A3 felden, es a3 vizeön iarokat,</i>	<i>Földön ef a3 vizön iarokat Mindön</i>
<i>mindön vezededelemtül</i>	<i>veßödelömtül</i>
<i>megh öri33ed</i>	<i>megh örizd</i>

Hagyományozás miatt nem közömbös, hogy a töredék ugyanazokat a nyelvi sajátosságokat mutatja, mint a graduál. Kulcsár György és Beythe István 16. századi postilláit szintén ezek jellemzik, azaz a baranyai nyelvben gyökereznek,¹⁵⁴ annak sajátosságait őrzik, más nyelvi sajátosságokat mutató forrásokkal szemben is érvényesítik.

Halvány nyomokban kirajzolódik az az iskolai környezet, amelyben a graduálok egyik része született és fennmaradt. Rektóriára, gyülekezetekbe igyekvő diákoknak készülniük kellett arra, hogy ellássák a kántori szolgálatot abban a helységben, ahová meghívják őket. Ennek kisebb terjedelmű és nagyobb munka nélkül leírható, másoknak is áruba bocsátható segédlete a *Passionalis*, a nagyheti magyar nyelvű gregorián szertartási tételek hangjegyes gyűjteménye. Alkalmas kántor és rektor felügyeletével ennek leírására, a romlott példányok újra való lemásolására eszményi környezet az iskola. Jelentősebb iskolákban az énekes szolgálat ellátására volt liturgikus kórus

153 Lásd a 140. lapot!

154 ABAFFY 1953. ABAFFY 1954.

és heti két alkalommal előre megtanulták (fejben őrizték) a szertartási éneklés tételeit. Később ők alkották a gyülekezet énekelni tudó részét, illetve a következő nemzedékeknek ők tanították meg az éneklés tudományát, az éneklések (szertartás, énekes könyörgés) elemeit, készségét. Együttal ők állították elő kézírással, mert más módjuk sem volt, a fontosabb segédleteket. Minél rangosabb volt egy iskola, annál inkább lehetett arra számítani, hogy a szertartási éneklést ismerik, a segédletek többszörözését megoldják. Kálmánca 16. századi és korábbi múltja a 17. században is érvényesült. Alkalmanként itt *Passionálisok* és *Graduálok* írását, újraírását, akár szerkesztését is elképzelhetjük. Meggondolva ezt, talán gyakorló másolat lehetett a töredék. Hiányosságai miatt elvetették. Vagy korábbi időből maradt, később jobbal és szebbel pótolták; a selejt példány papírját pedig bekötésre hasznosították.

Iskolához, iskolázáshoz kapcsolódik az imádságok másolása. Részben a katekézis anyaga, a kátétanulás, a hitvallási minimum hagyományozása ez; részben tanúja a hagyományozás folyamatának. A 17. század húszas éveitől is az örökölt forma élt a szóbeli hagyományban, nem pontos idézet a magyar Bibliából. Ez igaz a Tízparancsolatra és a Miatyánkra is. A század végéig, Tótfalusi Kis Miklós koráig latin Bibliához könyvebben juthattak, mint magyarhoz. Korábbi-későbbi hasonló példaink vannak, így a rövidített Tízparancsolatra a magyar kódexek korától (latinul és magyarul).¹⁵⁵ A kétféle szöveg örökítését a protestáns iskolázásban (ábécékben, kátétanításban) megtaláljuk a 17. század második feléig.¹⁵⁶ A szertartás, a graduálok éneklése és másolása, örökítése miatt erre a kapcsolatra hívja fel a figyelmet ez a közlés. Nincs hasonló, graduálhoz (graduálíráshoz) kapcsolódó példánk. A sérülés szöveg-hiányait mindenütt kiegészíthetjük, szokás szerint ezeket < > zárja közre.

155 MELICH 1912: 45; A. MOLNÁR 2011.

156 FEKETE 2011.

Mi Attyanc ki vagy a3 Menyben. Szentöltessek te neued. iöiön te orfagod. Legyön te akaratod. Amikeppen menyben, azonkeppen itt e3 földönis. mi kenyérünket mindön-nap adgyad minekünk ma. es bocsafd meg mi vetkeinket, mikeppen mi-is megh bocsatunk nekünk ellenünk [!] vetetöknek. Es be ne vidgy minket a3 kefertetben. De lszabadíts megh minket a3 gonosztul mert tied a3 orfagh, a3 hatalom es a3 dicsössegh, mind örökün örökké ugy legyön.

<(1.)>

<Hisze>k egy istenben mindönható <atyában,> mönnek es földnek teremptő<jében>.

(2.)

<Es az> Jefus Christusban, w fiaban, mi <urunk>ban, (ki fogan)¹⁵⁷

(3.)

<Ki> fogantatek szent Lelőktül, szület<ék> szű3 Mariatul.

(4.)

kinzatek Pontius Pilatusnac alatta, <m>egh feztettek megh hala es el temettetek.

(5.)

Zalla Pokolra, harmad napon halottajbol föl tamada.

(6.)

<Fel m>ene Mennyegben, üle a3 Atya Iftennek iobiara.

(7.)

Onnet le3ön el jüvendő itelni, elevenöket es holtakat.

(8.)

Hizök szent Lelekben.

157 Javítás, a következő szakaszhoz tartozó szavak zárójelesek.

(9.)

Hiszöm a3 közönsegös köröztyen Anya szent=egyházat,
szentöknek eggyesseget

(10.)

Bününcnec bocsanattyat.

(11.)

Teftnec föl tamadafat.

(12.)

Es az örök életöt, Amen.

I. Parantsolat

Hald megh J3rael. En vagyoc a3 te Vrad istenöd, kik kihoztalak
tegödet Aegyptombol, a3 rabfagnak hazabol. Ne legyenek te-
neköd en hellöttem idegen Jfthenid.

II. Parantsolat.

Ne c3inaly te magadnak faragot kepet, es lömmi nemw hason-
latossagot a3oknak abra3attyokra, mellyek oda föl a3 eghben
vadnak, fe a3oknak formaiokra kik itt alat a3 földön vadnak, f
a3oknak mellyek a3 föld alatt a3 vizekben vadnak. Ne imadgyad
fe ne tisztöllyed te J3raél a3okat, mert en vagyok erös bo33u allo
iga3 Jsten, ki megh latogatom a3 Atyaknak alnokfagokat a3 Fi-
akban, mind harmad es negyed iziglen azokban kik engömet
gyülölnek es a3 en Parancsolatimat megh nem tarttyak. Vizon-
tak irgalmassagot cseleközöm ezör iziglen en a3okkal a3 kik en-
gemet f3eretnek, es a3 en Parantsolatimat megh tarttyak.

III. Parantsolatt.

A3 te Uradnak Jstenödnek nevet héaban föl ne vegyed ne-is
emlitsed, mert nem hadgya a3t a3 Ur büntetes nélkül, valaki a3
w nevet heaban föl veendi, említendi.

IV. Parantsolat.

Megh emleközzel a3 szombatrol hogy megh szentöllyed a3t, hat napon munkalkodgyal es mindön dolgaidat el szerezd, mert a3 hetedik nap a3 te Vradnak Jstenödnek innepe napia lezön. Ne tegy te annak okaert akkor femmi nemü dolgot, fe te, fe a3 te Fiad, fe a te Leanyod, fe szolgad, fe szolgalo leanyod. fe ökröd és fömmi munkalkodo barmod, és a3 te fellyeröd, mely az te kapudon vagyon. Mert a3 Földet es a3 Tengört, minden benne valo állatokkal egyetömben [terömté] de a3 hetedik napon annak okaert megh alda a3 Ur a hetedik napot es megh szentöle a3t.

V. Parantsolatt.

Tiztöllyed a3 te Attyadot és a3 te Anyadat, hogy ho3zu eletü lehes e3 földön mellyet ad teneköd a3 Jsten.

VI. Hatodik. Ne oly

VII. Hetedik, ne Paraznalkodgyal.

VIII. Nyolczadik, ne orofs, ne loply.

IX. Kilenczedik, ne szoly hamis tanúfagot
a3 te felebaratod Atyafia ellen.

X.

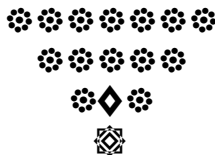
Ne kiuannyad a3 te felebaratodnak fe hazat, fe hazas tarfat,
fe ökret, fe szamarat es fömmi marhat, valamelylyek
a3 te fele-baratode, gonofzul. Amen.

KEVERÉK a zsoltárok adaptációja, mint a egyes szóalakoké. A Kálmáncai graduál *Psalterium*ában is több réteg rakódott egymásra. Krisztianizáló, dogmatizáló, filológiaiag szabad túlfordítások mellett találunk jellegzetes protestáns (szinte hitvitázó), a közösség gyülekezeti imádságát többes számú fordítással hangsúlyozó réteget is. A kiterjedt krisztológiai (át)értel-

mezés (a messiási zsoltárok középkori örökségén túl) a szövegbe olvasztva, a fordításba épül. Nem a feliratokba, mint bibliafordításokban (*argumentum, summa*). Lazán parafrazeáló fordítások sorában is kirívó filológiai szabadosság ez. Korlátozott a graduálok szöveghagyományában és a magyar nyelvű szertartásokban a humanista eruditiot, a filológiailag pontos fordítást reprezentáló zsoltártípus. Ezt képviseli Bencédi Székely István, Huszár Gál, Heltai Gáspár és társai fordítása, valamint ezek nyomán a Vizsolyi Biblia. Az esztergomi liturgikus örökséget magyarul folytató protestáns szertartásban és a graduálokban az egységes norma felé haladva ennek a Vizsolyi Bibliához hasonló szintű megvalósítására igyekezett Keserői Dajka János és Geleji Katona István Öreg graduálja.

Helytörténetileg megváltozó háttérben képviseli–folytatja a Kálmáncai graduál hiányos, és később valamely mértékben meg is csonkult *Psalteriuma* a 16. századból örökölt nyelvi és fordítási normát, tehát a prédikatori és liturgikus megszokást, vele a legalább félévszázados, néhol még sokkal idősebb hagyományozást.

LITANIA MAIOR

Domine Isten irgalmas nekünk.

Christus kegyelmes ne-

künk. **V**r Isten köntörül raytunk. Te:

rempő menőei Atya Isten: Irgalmas mine-

künk. Vigasztalo szent Lelek Isten. Irgal.

Leg, kegyelmes mi hozzanc, kegyelmes

Vr Isten. Botsasd még nekünk bűnösöknek.

Litánia, Csurgai graduál (7a, [13])

A C s u r g a i graduál

DÉLVIDÉK graduáljai közül ez a csonka példány kevésbé mutatja a másik három nyelvi jellemzőit és a lehető források hasonlóságát. Nyelvjárása kevesbé ö-ző, mint a másik három graduálé. A csonkaság esetleg a példány befejezetlenségét jelenti, erre nincs döntő bizonyíték. Ezért szerkezetéről is kevesebb határozott vélekedést kockáztathatunk meg. Van a graduálnak több sajátos vonása, mely a többiekben nem ismétlődik.

Félreérthető keltezés

MÁSUTT NEM HASZNÁLATOS módon keltezi a graduált a leíró két ízben. Hiányzik az évszám utolsó jegye. Újabb értelmezés szerint ez 1639.¹⁵⁸ Nem bizonyítható: *Año 163. 9 Xbris* (45^a). Mondhatnók, évszám és nap azonossága miatt nem ismételte a 9-es számot a másoló. Másodszor ez az értelmezés lehetetlen: *Anno Dñi 163. Die 9 Xbris* (44^a), noha ugyanazt a napot, december 9-ét jelöli. Az sem bizonyított, hogy a kétségtelen értelmezés 1630.

A korábbi irodalom óvatosabb álláspontja megokolt. Stoll Béla és Ferenczi Ilona egyaránt az 1630-as évekre keltezte a graduált; de újabban Ferenczi a CD változat átírásában szakított ezzel és 1639 mellett döntött.¹⁵⁹ Ez igazolhatatlan. Az 1630-as évek kétségbe vonására nincs valós alapunk; megengedve, hogy 1630–1639 között bármelyik év, végső soron 1639 is lehet a másolás ideje, míg a kérdést független forrás (egyéb

158 Előbb ez a kétséges értelmezés Horváth Cyrillnél bukkant föl, HORVÁTH 1905a: 429.

159 *Protestáns graduál* 1996. X. – FERENCZI 1997 (kísérő tanulmány): 13 (84. jegyzet). — FERENCZI 2000 (bevezető).

adat és érvek) alapján el nem dönthetjük. Súlya van az évszámnak. Ha nem bizonyíthatjuk, hogy a másolás 1636 után történt, akkor az Öreg graduál nem hathatott a Csurgaira. Keserői Dajka szerkesztő munkásságával egyidejűnek joggal tartható a Csurgai graduál leírása. Tekinethetők az Öreg graduáltól esetleg függőnek is, de csak akkor, ha igazoltan 1639-ben történt volna a másolás.

A graduál megrendelése, másolása, gyülekezeti használatba vétele ismeretlen. Gondos, gyakorlott, enyhén jobbra dőlő folyóírással készült a legtöbb tétele. A második kéz álló írása kevésbé rendezett, sokban azonos vonásokat mutat. Megszakadhatott a másolás, amelyet senki nem folytatott. A színes kezdőbetűk is valamelyiküktől erednek. Gyakorlatlan kézzel két halvány tintás pótlás készült a 17/18. század fordulóján, ez mutatja a graduál használatát. Az intenzív, emberöltőig folyamatos használat pedig igen gyakran csonkulással jár.

A *Psalterium* három rétege

KÉT DÉLVIDÉKI GRADUÁLT emlegetett csalódottan Kálmán Farkas 1879-ben (a Kálmáncsait és Nagydobszait), mert strófikus gyülekezeti énekek helyett ceremóniákat talált bennük (»lamentatio«, »passio«, »litania«, »antiphonák«, »responsoriák«).¹⁶⁰ Egy évvel azután vizsgálta a harmadikat, a Csurgait. Nem döbönt rá sem ő, sem nemzedéke, hogy szertartáshoz az elgondolás kevés, gyakorlati beletanulás nélkül a reformáció századainak emlékei néma tanúk. Elméletileg is felfoghatatlanok. Élő liturgikus használathoz, gyakorlati jártassághoz pedig az énekelt egyházi nyelv, recitált szövegek hagyományozásának kutatása is kell. Elméleti studiumok szertartásban való használás árán mélyülnek el, valós összefüggések ott tárulnak fel igazán. Szöveghagyományozás és szertartás tekin-

160 KÁLMÁN 1879b. KÁLMÁN 1880: 159.

tetében a Vizsolyi Biblia előtti kéziratossághoz és a szóbeliséghez meg Huszár Gálhoz kapcsolódik a csonka Csburgai graduál *Psalteriuma*, noha a Kálmán Farkas által is említett 1620-as év után írták nagyjából egy évtizeddel. Egyetlen antifóna sincs benne. Ma nincs. Lehet, hogy e sorozat (műfaj-sorozatokból szerkesztettek) nem elveszett, el sem készült. Zsoltárcincipitek így nem segítenek az antifónák végén. Tizenhat zsoltár van a graduálban. Rétegeiket szemelvények mutatják alább.

NEM KÉZIRATOS hagyományt vagy az Öreg graduált követi az 1. zsoltár szövege (*Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum*); a Vizsolyi Bibliától csupán ennyi az eltérés: *ollyaten ~ ollyatan, és megáldatik ~ jó berenczés lében*. — Az utóbbi szó szerkezet azonos az Öreg graduálban is.

Csburgai graduál

*Boldogh ember a3, a3 ki, a3
hitellenek tanac3án ném jár :
Es a3 bűnőfőknek utan nem ál,
a3 Czufoloknak s3zekekben nem ül.
Hanem a3 Ur törvényeben
vagyon a3 ő gyönyőrfége :
Es a3 Törvényeről gondolkodik
ejjel es nappal.
E3 ollyaten mint a3 folyo vizek mellet
plantaltatot termő fa, mely
gyümölcszet adgya idejekoran,
es kinek Leuele megh nem hervad :
Es minden czelekedete
mégh aldatik.*

Öreg graduál

Boldogh ember ki nem jár az
Íftentől szakadtaknak tanácsán ;
Es az bűnőfőknek után nem ül,
az megh csufolok közöt.
Hanem ő néki az Íftenben
vagyon minden bizodalma :
Es az Ístennek törvényét forgattya
elméjében éjjel és nappal.
Es olyan mint az folyo víz mellet
ültetet elő fa : ki gyümölcsöt te-
remt alkalmatos údőben. Es az ő
levelei meg nem hervadnak :
Es valamit cselekezik jó
fzerencsés lézen.

Szintén a Vizsolyiból való az 5. zsoltár (*Verba mea auribus percipe Domine*). Ettől az Öreg graduál pár sora némileg különbözik. A Batthyány/Ráday és a Spáczai graduál *Psalteriuma*-ból ez a zsoltár hiányzik. Székely István néhány helyen egészen hasonlóan fordít (művét használták a Vizsolyi Biblia fordítói), Huszár Gál graduáljának szövegváltozata viszont teljesen más.

Csurgai graduál	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
<i>Jteld meg Vr Jsten őket ves el őket, mert engedetlenek té ellened</i>	Itéld meg Isten őket vefd el őket, mert engedetlenc te ellened	Itild meg ezeket, oh Isten vezesd el őket, mert engedetlenek tenéked

A Vizsolyi Bibliából való a 6. zsoltár (*Domine, ne in furore tuo arguas me*) szövege is. Pedig a protestáns graduálok és Huszár Gál Kálmáncsehi Márton változatát örökítették. A különbségeknél sorban az Öreg graduál és más graduálok hagyománya *ellen* döntött a Csurgai graduál forrása. Itt az eltérő versek szövege olvasható, a többi jobban megegyezik. Forrásában az íródeák a kéziratosságtól eltérő bibliai szöveget talált. A külalak mutatja, nem a Szenci Molnár kiadásából (Hanau, Oppenheim) írták ki, hanem a Vizsolyi Bibliából, talán a 16. század végén. A Csurgai *nem egyezik* az Öreg graduállal; abban Keserői Dajka meghagyta az első zsoltárnak a kéziratosságból való szövegét.¹⁶¹ Nem Gyulafehérvárott történt csupán, egyidejűleg (korábban is) valamint Erdélytől függetlenül is elkezdődött Károlyi Gáspár és fordító társai szövegének liturgikus használata. Elfogadták néhol két vagy három évtizeddel a megjelenése után a pontatlanabb fordítások helyett.

Eltűnt a Ráday könyvtárból a 20. század 60-as éveiben a Vizsolyi Biblia ama példánya, melyet szertartáson recitáltak a *Psalterium*-ba jegyzett kézírásos neumák bizonyossága szerint. Csomasz Tóth Kálmán még látta, kutatási jelentésébe iktatta 1960-ban.¹⁶² Bizonyosság a Csurgai zsoltárkönyv is arra, hogy a hagyománynak volt ilyen ága. Mutatja ellenben a folyamat összetett voltát, hogy a Csurgai zsoltárainak fele való a Vizsolyi Bibliából, köztük három szövege nem érintetlen. Eltérve az Öreg graduáltól, az ottani bármilyen *szöveg módosítás nélkül*, az

161 Ezt a szövegek összehasonlításával tisztáztam; vö. FEKETE 2002. Ue. in: A. MOLNÁR – M. NAGY 2003: 129–138.

162 CSOMASZ TÓTH 2003: 324–325.

5, 6, 7, 8. zsoltárban is a Vizsolyi veretes szövegét tartalmazta a Csburgai forrása. Az első zsoltárban viszont Keserűi Dajkától eltérve választja, a Vizsolyi szövegét. Szemelvényeink ezen jelenység másik oldalára világítanak rá a továbbiakban.

A 2. zsoltár (*Quare fremuerunt gentes*) egyik első szavának eltérése jellegzetes. Zeleméri László 16. századi strófikus parafrázisa így kezdődik: *Zúgódik, dúl-fúl magában ez világ* (RPHA 1496). Néhány példa mutatja alább, hogy a szóhasználatban a 17. század folyamán az egyre jobban megszilárdult nyomtatott hagyomány is érvényesült (a kéziratosságra Huszár Gál graduálja is támaszkodott).

Csburgai graduál	Vizsolyi Biblia
<i>Miert zugolodnak a3 poganyok: Es a3 nepek miert gondolnak heában valokat.</i>	Miert dihöfködne az pogányoc, és az népec gondolnac heába valókat?
<i>A3 földnek kiraly őbvegűlnek : Es a3 Feiedelmek tanac3ot tartnak a3 Ur ellen, es a3 ő Christufa ellen, e3t mondvan :</i>	Az földne királi őbue gyűlne, és az feiedelmec tanác3ot tartanac az WR ellen és az ő Chrifufu ellen, (e3t mondván.)
<i>Szaggafuc el a3 ő köteleket : Es véűük ki nyakunkbol a3 ő igaiok- kat. De a3 ki menyben lakozik mégh neveti : Es a3 Vr meg' czufollya őket.</i>	Szaggafuc el az ő köteleket, és rázuc le rölunc az ő igaiokat. Az ki lakozic az egekben neueti, és az WR meg czufollya őket.

Az eltérő kezdés után a Vizsolyi Bibliával való szó szerinti azonosság folyamatos a teljes zsoltárban. Lássuk összehasonlításként ugyanezen zsoltár a kezdetét néhány helyen:

Huszár Gál

Miert zendülenec a poganoc :
Es a nepec miert agyarkodnac hiába.
őbue gyűlne a földne Kiralyi,
es a Feiedelmec tanatfot tartnac :
az VR ellen es az ő CHRISufu ellen.
Szaggafuc el az ő köteleket :
Es veűuc el rölunc az ő igaiokat.

Batthyány/Ráday graduál

Miert dühösködnek az poganoc :

Es az nepek miért gondolnak hiaban valokat.

Az ofzagbeli kiral'oc fel tamattanak :

Es az feiedelmek eg'mással tanaczkofznc

az Ur ellen es az ő Christufa ellen.

Szagaffuk el az ő kötőzefeket :

Es vessük el mi rolunk az ő igaiokat.

Bencédi Székely István

Miert zugodanac az poganoc :

es az nepec gondolanac heyaba valokot.

Fel tamadanac ez földi kiralyoc,

es az feiedelmec tanaczozt tartanac :

az Vr ellen es az ű Chriftofa ellen

Szagaffuc el az ű kötélőköt :

es vessük el mi rollunc az ű nügököt.

A 3. zsoltárban (*Domine, quid multiplicati sunt qui tribulant me*) a Biblia nyomtatott szövegétől való eltérés a kezdő versekre terjed ki, a folytatás megegyezik.

Csurgai graduál

Vizsolyi Biblia

*Ur Jsten mely igen megh
szokafultanak az en ellenfegim:*

*Mely igen fokban
tamadtanak én ellenem.*

*Sokan mondgyak az en Lelkem
felől : Nincsen ő nekj
szabadulasa az Vrtul.*

Vram mely igen megh
fokafodtanak az én
ellenfegim: Mely felefen
vadnak kik én ellenem
támadtanak. Sokan
mondgyák az en lelkem
felől : Nincsen fejitfege
néki az Iftentől.

Liturgikus használat magyarázza, ha a zsoltárfő megőrizte az eltérő szórendet és/vagy szóhasználatot, mint a 4. zsoltárban (*Cum invocarem exaudivit me Deus*). A folytatásban könnyebb volt elfogadniuk (a helyesbítőnek elfogadtatnia) a módosítást.

Csurgai graduál

*Mikoron kialtok halgas
meg' engemet, en igaßa-
gomnak Jstene, a3
nyomorufagban vida-
mic3 megh engemet :
Könyörül' en raytam
es halgaßd megh
a3 én könyörgefemet.*

Öreg graduál

Halgas meg engemet én
igaffágomnak Ístene :
Mikor kialtok te hozzád,
vidámits meg engemet
az nyomorúfagban.
Kegyelmeflegedből
könyörülly én raytam :
Es halgaßd megh
az én imádfágimat.

Graduáljainkban és Huszár Gálnál a 6. zsoltár (*Domine, ne in furore tuo arguas me*) a Kálmáncsehi Márton-féle változata található. A Csurgaiban nem. Eltéréseknél az Öreg graduál és a kéziratos hagyomány ellen döntött. Az eltérő versek szövege következik, a többi vers jobban egyezik.

Csurgai graduál / Vizsolyi Biblia	Huszár Gál (Kálmáncsehi Márton)	Öreg graduál (kéziratos hagyomány)
<i>Mert ninczen te felőted a3 halálban emlékezet : A3 koporsoban kic3oda mond teneked diczeretet.</i>	Mert nintfen az halal- ban ki te rolad emlekezzec : A koporfoban kiczoda diczer tegedet.	Mert nincsen az ha- lálban te rollad emlékezet : Az koporfóban pe- nigh kicsoda mond teneked dicsiretet. Megh homályofodta- nak az én ízemeim az keferűfegnek miatta : Es az en orczám megh vénhűdt az én ellenfegim miatt.
<i>El hervadot orczám s3omorufag' miat : Es meg' vénhűt ellensegim miat</i>	El homalyofodec az en bemem az keferűseg miatt : meg emeßtetec minden ellenfegim miatt.	Távozzatok el töllem mindnyájan kik álnokságot cselekedtec :
<i>Mennyetek él en tőlem minnjaian kik alnoksagot czelekedtec :</i>	Tauozzatoc el en tőlem minnyaian, kic alnokfagot czelekedtec :	Mert megh halgata az Vr az én könyör- géfemet ; és az Vr eleiben vőtte az én efedezőfemet.
<i>Mert megh halgatta a3 Ur a3 én siralminnak s3auat.</i>	Mert meg halgatta az VR Ísten az en firafofnac Bozattyat.	

Nem egyezik a bibliaival, kéziratossá változtatva követ a 2, 3, 4. zsoltár, de csupán az elején, egy vagy két versben. A hagyományos kezdet őrzése kedvéért történt így. Segítette az emlékezetet. A zsoltárok *többi versében* a végső forrás szintén a Vizsolyi Biblia. Ez az Öreg graduál lapjain is így található, de több vagy kevesebb eltéréssel. *Itt sem* az Öreg graduált követi a Csurgai, hanem ismeretlen kéziratot, ebben a Vizsolyi Biblia zsoltárai voltak. Kivéve az incipitet. Nyolc zsoltárban, a csonka Psalterium felében elfogadott a Vizsolyi zsoltárszövege.

HONNAN ered a többi zsoltár? A Batthyány/Ráday/Óvári hagyományához nagyon hasonló forrást (fő vonalakban a Csáti, Spáczai, stb. graduálokkal közöst) követ a 22–23. zsoltár. Két zsoltárban ragaszkodik a kéziratossá hagyomány szövegéhez, ezt az Öreg graduál is hol követi, hol mellőzi. E két zsoltárban a Csurgai ismét nem egyezik sem az Öreg graduállal, sem a Vizsolyi Bibliával. Van harmadik rétege is a zsoltároknak.

A 10. zsoltárnak (*Ut quid, Domine, recessisti longe?*) a Huszár Gál szövegétől való eltérése nem egyszerű rövidítés, hanem egyes szerkezetek hasonló értelművel való behelyettesítése.

Csurgai graduál

Komjáti graduál

*A3 Jstentelen kevelysege miat
nem keresi a3 Jstent :
Es szíueből
ki rekeztette a3 Jstent.*

Az íftentelen az ő orranac
fől tartafa miatt nem kereti
az Íftent : es minden ő
gonoß gondolatibol
ki rekeßtötte az Íftent.

A 12. zsoltárban (*Salvum me fac Domine*) csekély az eltérés. A másolót sokszor senki nem ellenőrizte, neki magának sem volt tanultsága vagy lehetősége rá, hogy héber és latin forrást is használjon. *Labia dolosa és lingua magniloquia*, vagyis *ajak és nyelv* helyén nem állhat *ember és nyelv*. Szövegromlás ez, nem volt, aki javítsa. Mint ahogyan az előző zsoltár hibázását sem korrigálták.

Csurgai graduál

*Ki pußtet az Ur Jsten
minden hizelkődő
hamis Embereket :
Az kerkődő nyelueketis*

Komjáti graduál

*Ki pußtít az VR Iften
minden hizelkedő
hamis aiakakat :
f-a kerküő nyelueketis.*

A látottak szerint 16-ból 6 zsoltár ismét más mintát követ, Huszár Gál zsoltárszövegét (Komjáti, 1574) szó szerint, helyenként apró eltérésekkel követi a 9–13. és 15. zsoltárban. A Csurgai graduál csonka Psalteriuma három eltérő forrásra alapul (Huszár Gál graduálja, kéziratos graduálok és a Vizsolyi Biblia).

Különös ékezés

CSAKNEM minden graduálírónál hiányos és hevenyészett az ékezés. Egy és két vessző vagy pont, illetve vízszintes vonás vegyül, és hangértékben sincs eltérés az *ő, ö, ő, ô, õ, ò, õ*, stb., stb. betűalak között. Leggyakoribb a két vessző. Lúdtollal, nád-tollal ezt könnyebb írni. Hozzá adódik még a Csurgaiban az, hogy az ékezetek sokszor nem csupán fölősek, hanem szeszélyesen elhibázva helytelen betűn állnak. Például: *Halgaf meg* — itt nem *ë* látható, hanem magyarban értelmetlenül a trema az *ñ* mássalhangzó fölött van. Az adventi himnusz kezdete:

*Uy vilagosfag' iélenec,
Reghi tevélyges czöndesedek...*

Az *Oh, teremptő Atya Isten* kezdetű himnusz egyik sora: *ne véßfünk él búneinkben*. Majd: *ne vésszúnk él őróckén*. Ferenczi Ilona gondosan reprodukálta ezt átírásában. Vajon lehet ez mindenütt hanyagság? Mutatkozik benne némi rendszeresség. Lehetséges, hogy a gondosan és egyenletesen másoló írnok vagy diák nem magyar anyanyelvű volt?

További példák különös ékezésére: *Ad mégh ézeket, az Ige lé jövé, allát bérint, ákard, áltálad, Báý viúasan, bevelkedg'ék, Czálard ördög, czák teged, égy feiűnk, égyetemben, él bé vésd, él hadgyunk, él hitettek, él iöt, él küldé, él küldöt, él mosfad [elmosád], él nè veßbünk, él ném földhet, él nem vegezük, él nem véß, él nyukfzik, él véfzed, él veuen, él vövé, élegitte, életűnk, éretnenek, éronk [erőnk], érosic, éfenk [esénk], éfetet [esetét], éfküveset, éfténdeig, ézek tévélyegne, Fogantátuan, Geriéß fel minket, géries, Györiesz [gerjessz], halgass mégh minket, hitetlenfegűnk, hittél [hittel], Jélcenc, Jövetek él, kéduet, Keduédet, kégyes, kérefztenek, kérefstyeneknek, kévelyseget, ki ném térnek, kivél, lé jövé, lé álllot, leg' nag' tamás [támasz], Leleckél, mégh mented [megmentéd], mégh né czallyon, megh né emlekezze, mégh nyitad, mégh nyugotna [megnyugtatna], mégh oltalma³³uk, minden, né ad idegennek, ne ákard, né leg'en, né terhellye, né vehesfen, Ne véss él bent fin'ed elől, ném térnek, némzetségtül, Res³³és³³ic³³ [részesíts], Serégeknek, szégenne [szegénnyé], szerelmédet, szèretnek, Szerelmédet, szèretet, szerzed, bézesektül, Tauozzunk él, Tauoztaßunk él, télhetetlenségűnk, teremhesűnk, teremptét, teremptöie, tevélyes, törd él, vás begekkel, váss béggel, Wéd el, véss él, ne véßbünk éll örockén, stb.*

Délvidék graduáljai között a Curgai ö-zése mérsékeltebb. Feltűnően *e-ző* mintája sem mutatkozik, mint a Nagydobszai és Kálmáncsai graduálnak.

Huszár Gál hatása

HUSZÁR GÁL Komjáti graduáljának (1574) katalizáló hatása lezáratlan kérdés. Délvidéken a Curgai graduál miatt ezt az igen lényeges mozzanatot nem hallgathatjuk el. Való igaz, volt a környéken elérhető példány, Kövesden az evangélikusok

leltárában még 1631-ben olvasható.¹⁶³ Ez viszont távolról sem oldja meg az eddigi kutatás által fölvetett és függőben nagyott kérdéseket. A nyomtatott példány létezésének ténye magában semmit nem mond el a kéziratok graduálok keletkezéséről, a Csurgairól sem.

Tetszetős, valós szükségből eredő elgondolás, hogy „valószínűleg az 1580-as években készítették az első kéziratok graduálokat”.¹⁶⁴ Ez Czeglédy Sándor elgondolása. De ha csupán a 16. század utolsó negyedében alakultak ki a magyar nyelvű énekes szertartások segédletei, korholhatta-e kortársait két évtizeddel korábban, avagy elvárhatta-e okkal és joggal Melius Juhász Péter, hogy ne hiányosan recitálják a főistentiszteletet (*Gloria, Credo*, stb. tételeket ne hagyjanak el) a tiszántúli reformált plébánosok és prédikátorok? Ennek követelménye — úgy tűnik föl, ezzel nem számolt a kutatás —, hogy legyenek magyar liturgikus könyvek és magyarra fordított tételek. Ezek nélkül az elvárás megvalósíthatatlan. Pedig szintén Czeglédy Sándor hívta fel a tudományos kutatás figyelmét Melius Juhász Péter eme megnyilvánulására és liturgikus konzervatívizmusára. Jóllehet nem tekinthetjük eldöntöttnek a debreceni superintendens és a Vágsellyén raboskodó Somogyi Péter azonosítását,¹⁶⁵ a Botta István által feltárt adalékok azonban kiegészítik ismereteinket és megerősítik a kor liturgikus igényeit és követelményeit, amelyek csupán szóbeli hagyományozás és szertartási rögtönzés útján, írásos és nyomtatott segédletek nélkül nem teljesülhettek. Huszár Gál és kora előzményekre és újonnan készült fordításokra egyaránt támaszkodott. Újabban fölbukkant adalékok, mint a Csíksomlyón és Marosvásár-

163 PAYR 1924: 129, 784. Felsőőr gyülekezetének csonka példányáról 1841 óta tudunk. BHA XIII/3: 1022. BOTTA 1991: 468.

164 FERENCZI 1997. 11.

165 BOTTA 1978. — „Botta István tévesen azonosítja Somogyi Péter vágsellyei tanítóval”, lásd SZABÓ András in: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2007. VII: 368.

helyt felfedezett 16. századi magyar nyelvű liturgikus tételek és kéziratok arra mutatnak, hogy ilyenek valóban voltak.

Veszélyes kísértés viszont, hogy Huszár Gál páratlan munkásságát állítsuk az *ősgraduál-elmélet* helyére. Azért csábító lehetőség ez, mert a viszonyítás (mérce) kínzó hiányát megoldaná. Ám a ma ismert graduálok közül csak kettőben találjuk a szerkezet laza követését (Eperjesi és Csáti graduál). Az összes többi, az Öreg graduál is, vegyes felépítésű, vagy leginkább egyszerűbb szerkezetű, műfajsozokat tartalmaz. Azaz nem jellemzi ismert graduáljaink többségét az, amit Huszár Gál képviselt. Föltűnő másrészt, hogy Huszár Gál mintegy *Ágendát pótló* liturgiai tanácsai, rubrikái sem ismétlődnek; kivétel a Kálmáncai graduálban egyetlen rubrika (lehúzgálták). Tartalmilag sem mondhatjuk azt, hogy az egyszerűbb graduálok (a többség) összeállítására meghatározó volt Huszár Gál szerkesztménye.

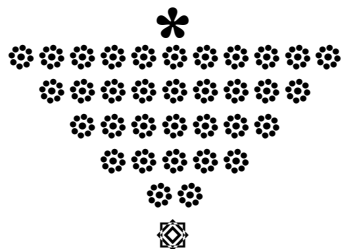
Bizonyítatlan, de vélhetjük, hogy a Huszár Gál előtti kéziratok hagyomány, amelyből ő is merített, változatlanul tovább hatott graduálja elterjedése után. Délvidék graduáljaiban is érvényesült a 17. század első felében. Ez semmiképpen nem Huszár Gál fontosságának megkérdőjelezése, hanem a hagyományozás feltehető újabb körvonalazásának keresése.

Huszár Gál graduáljában is vannak fehér foltok. Hallgat az olyan éneklés nélkül elképzelhetetlen szertartásokról, mint temetés, keresztelés, esketés, templomszentelés, lelkésszentelés (holott püspöki tisztsége révén ilyet végeznie kellett). Ezekről szinte csak Samarjai Máté János szertartáskönyvéből (1636) tudunk valamit.¹⁶⁶ Elvégre Huszár Gál nem ágendát szerkesztett, mondhatnók. Ezek a szertartások azonban mind szövegek és rítusok hagyományozásával jártak. Az *éneklések* sorába tartoztak (ez a szó Huszár Gálnál a teljes szertartást is jelentí). Énekes nagyheti szertartásokról is hallgat, amelynek a

Passió és Lamentáció. Esetleg tudott olyan kiadványról, amely miatt *Passió* közlését nem vélte szükségesnek? Lehetséges az is, hogy Luther felfogásához ragaszkodásából következően mellőzte a *sequentia*-kat, bár voltak forrásaiban, de az is lehet, hogy ezekhez nem jutott hozzá.

Nincs megokolt válaszuk arra sem, hogy ha átvett egyes zsoltárokat a Csurgai graduál Huszár Gáltól, akkor vajon miért nem vette át a többit? Kérdezhetnék azt is, miért vett át zsoltárokat a Vizsolyi Bibliából? Melyik irányzathoz alkalmazkodott akkor, amikor a Vizsolyi Bibliából való átvétel még az Öreg graduálban sem érvényesült kivétel nélkül?

Jeldnek ő teremteſeben, Hogy

(még)

Hogy az ſegény

Adgyad
Önkük

Az első kéz jellegzetes vonásai a Kálmáncsai graduál 10, 47, 87. lapján (Lásd még a 82. lapon a himnusz kézírását)

Hogy az igaztalanságot még látog
mással. béréssed füléd Er

Kifeledett kérés lapalji pótlása a töredéken (Litania major)

A B é l l y e i g r a d u á l

SZÍNEZÉSE miatt neves ez a graduál; fotótéma,¹⁶⁷ viszont a Sdallamok lejegyzése értelmezhetetlen.¹⁶⁸ 1842-ben jelent meg róla Dunamelléken az első tudósítás.¹⁶⁹ Kálmán Farkas¹⁷⁰ negyven évvel később írt óta, azóta nem született új méltatása. Czeglédy Sándor néhány vonását emelte ki,¹⁷¹ Lábadi Károlynak¹⁷² énekes megszólaltatás és liturgikus feldolgozás nem célja; a veszélyeztetett és fogyatkozó horvátországi reformátusok múltjának emlékeként méltatja. Alább a hagyományozás elemzése mellett az eddig hiányzó filológiai összehasonlítás következik, egyben az örökölt vélemények helyesbítése és cáfolata.

1770 körül még énekeltek a graduálból Bélylén. Néhány évtized múltán (értő kántor nélkül) már nem; 1808 táján Debrecenben találta az akkor szeniori tisztséget betöltő diák, későbbi superintendes, aki elsőnek közölte hírét. Ezzel sem szakadt meg a graduális éneklés teljesen Bélylén; erre mutat a Kálmán Farkas több írása. Lássuk előbb a legelső híradást a graduálról, amelyet Polgár Mihály (1782–1854) adott közre. Forrása az egyházközség azóta elpusztított első anyakönyve.

167 Vö. pl. OLÁH Tibor: *Krónikás képek. Debrecen évszázadai*. Bevezető: KISS Tamás. Kiad. A Debreceni Regionális Gazdaságfejlesztési Alapítvány, Debrecen, 1994. 46–47.

168 CSOMASZ TÓTH 2003: 320 (nem sorolja fel, zsoltárait nem tárgyalja). FERENCZI 1998a; FERENCZI 1997: 13.

169 *Egyházi Almanak MDCCCXLIIedik évre. A' helv[ét] val[lás] tételt tartó Dunamelléki Egyházkerület részéről szerk. Polgár Mihály egyházkerületi főjegyző*. Kecskeméten, Szilády Károly betűivel, 1842: 9–10. — Erről Bartalus nem tudott, lásd a kutatástörténeti fejezetet.

170 KÁLMÁN 1882.

171 CZEGLÉDY 1957: 249.

172 LÁBADI 2000: 31–32, 303–306.

Ezt még lapozta és idézte is Kálmán Farkas, néhány mondatát olvassuk alább.

3) BÉLLYE, Baranya vm. Mikor állott fel az ekkle'sia nem tudatik. 1644-ben l. p. volt itt *Angyaltosi* nevű, ki Dávid 'Soltárait, 's más énekeket leírogatván a' templomban olvasgatta, 's énekelgette, melly kézirat, a' debreczeni ref. főiskola könyvtárában maig is meg van. Régi templomát — melly akkori földesura Eugenius herczeg vára előtt állott — a' herczeg lerontatta, de helyette maga költségén újat építtetett 1705ben Végveresmarthi Pálnak — néh. Superintendens Végveresmarthi Sámuel nagyattyának — lelkipásztorságában. Mostani templomát építtette 1809-ben. Anyakönyve kezd. 1771-ben. Földesura a' falunak es. k. főherczeg Károly — kinek kegyességével a' béllyei uradalmában lévő 9 ref. ekkle'siák méltán díceskednek. Lp. *Vincze Ferencz*; l. szám. 576; — 1840 szül. 21. — ház. 2. m. h. 13. — I. t. *Szabó Károly*, t. sz. 25 f. — 14 l. — Fiók Egyház Eugeniusfalva, l. sz. 5.

Egyházi Almanak (Kecskemét, 1842).

Dallamjegyzés és hagyományozás

HAGYOMÁNYOZÁSBAN azon graduálok is dokumentáló erejűek, amelyeket a zenetörténeti kutatás nem hasznosíthat. Délvidéken négyből kettő ilyen. Hiányzó dallamai miatt a Nagydobszai; a Béllyei pedig zenei írástudatlansággal tűnik ki. Alkalmasak annak boncolására, hogy miként tudtak efféle liturgikus kéziratokat használni? Hiányosságuk ellenére használták e két graduált is, jeleit több helyen találjuk. Szemlélteti három kép egyazon dallam a lejegyzését az Öreg, a Béllyei és a Kálmáncsai graduálból, összehasonlításul.

1.) Híres, latin előzmény nélküli (hazai szertartásban keletkezett) antifóna képeinek részlete mutatja, ezt a dallamot a nyomtatott graduálról nem másolhatták. Aki nem kottaolva-

só, nem hagyja el a kulcsot, ehhez tudnia kell, hogy a kéziratot graduálok szinte mindig mellőzik. Az ismételt *vigia*₃₃*atok* szó fölött felível a dallam, látható a Kálmáncai graduál megfelelő lapján; az Öreg graduálban hiányzik itt a kulcsváltás.

2.) Ez a dallamrészlet melizmástól elmarad a Bélyeiből. Ez a kép összehasonlításával megállapítható.

3.) A Kálmáncai graduál megfelelő lapjának képe. Zeneileg teljesen írástudatlan másoló gépiesen utánozza, ahogy tudja, a számára értelmezhetetlen kottaképet. A Bélyei graduálban ez nem az Öreg graduált követve történt a jelentős képi eltérés miatt. A másoló mintája romlott dallamjegyzésű kézirat lehetett, a Kálmáncai és a Csurgai graduál mintájánál romlottabb. A másoló a hibák felismerésére képtelen volt, javításra nem vállalkozhatott, ezt nem tarthatta dolgának. Odajegyzett a vonalakra valamiféle jelecskéket, amilyeneket az előtte lévő *kéziratban* talált.

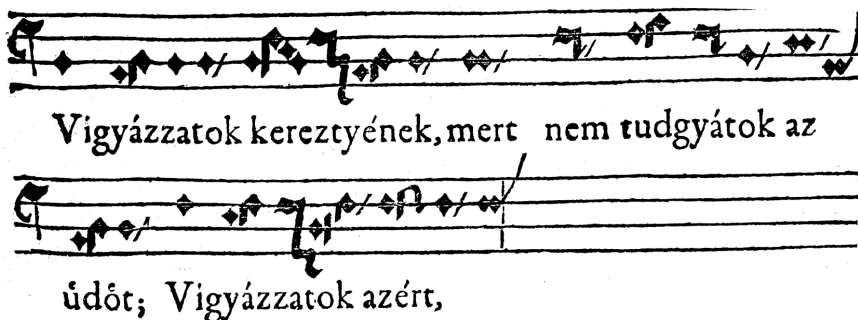
Nem a másoló, szerkesztő felfogása vagy képzettsége fontos egyedül, hanem az: hogyan tudták a hibás lejegyzésből a kántorok énekelni a liturgikus tételeket az éneklőszék mellett? A dallamjegyző készség hiánya a hagyományozást jellemző adalékká minősül. A hasonló példák alapján (a graduálban alig van más) belátható, tarthatatlan az a vélekedés, hogy e graduál jórészt az Öreg graduál másolata. Bélye (Sztárai Mihály idején alakult) református gyülekezetének szertartási emlékeit nem tudjuk iratokból kiegészíteni, mert „1992. augusztus 20-án a Drávaszög szerb megszállói tüzes csóvát dobtak a templomra, s Isten hajlékának csak az üszkös falai maradtak meg.” Az anyakönyv és a parókia is elhamvadt a templommal együtt.¹⁷³

Kálmán Farkas idézete az egykori anyakönyvből alább következik. Az emlékezés rendkívüli fontosságára és a hagyományozás folyamatában való szerepére különösen alkalmas idéz-

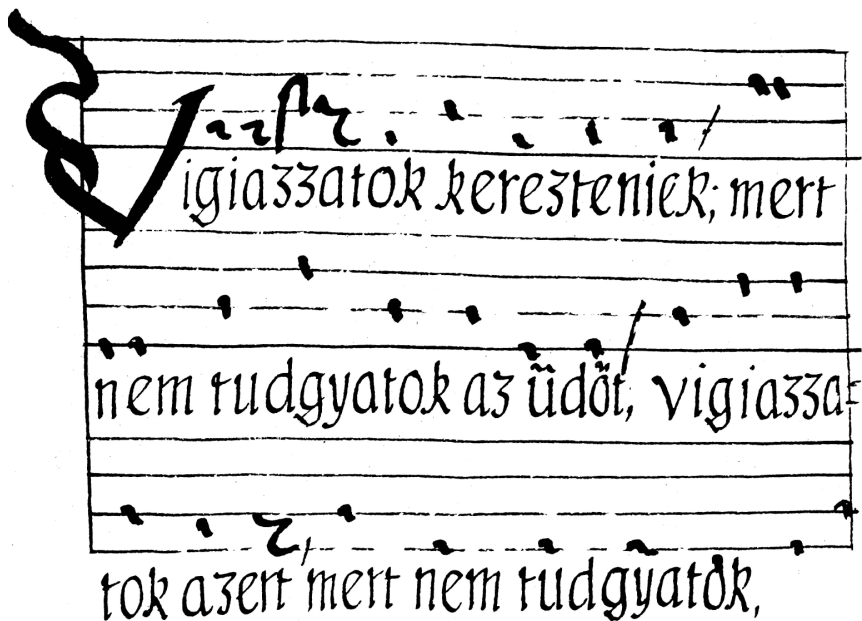
173 LÁBADI 2000: 181, 305.

nünk a kutató Bárdos Kornél gyűjtés során keletkezett jegyzetét. Ez a kérdés bővebb tanulmányozást és kifejtést érdemelne, ám ez meghaladja e tanulmány céljait.

Vigyázzatok keresztények, mert nem tudgyátok az
 üdőt; Vigyázzatok azért,

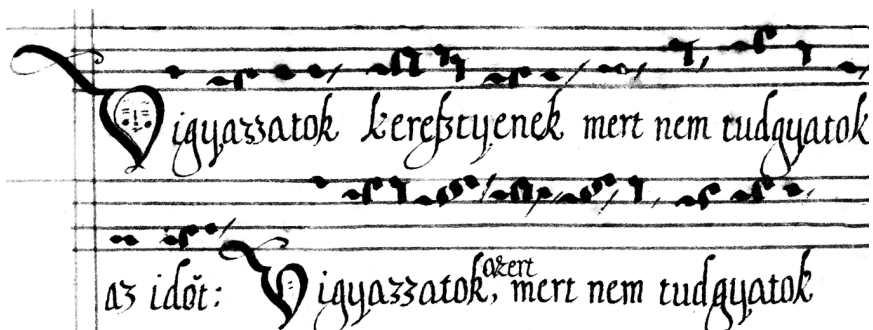
1.) *Öreg graduál* (I. 75).

Vigyázzatok keresztények; mert
 nem tudgyátok az üdőt, vigyázza-
 tok azért mert nem tudgyátok,

2.) *Béllyei graduál* [73].

3.) Kálmáncsai graduál [145].

1968 nyarán gyűjtött adatokat Bárdos Kornél a Román Népköztársaság engedélyével (többek között) a *széki passiózás* emlékeiről. „[M]iközben az autóbuszra vártam — a széki idősebb asszonyok is elmesélték, majd Nagy János széki lelkész is megerősítette, hogy Szováti János kántor volt az utolsó, aki 1947-ig nagypénteken énekelte a passiót. Két részletben adta elő, délelőtt és délután (a kakasszónál hagyta abba), a kórusról énekelte orgonakiséret nélkül. A régi szokás szerint mind a három szerepet maga énekelte, különböző magasságban. 1947-ben utóda női kántor lett, ezért szűnt meg a hagyomány. A kottát sajnos még nem találták meg. Ámde Sallay Mihály 67 éves földműves emlékezetből énekel néhány fontos részletet abból a passióból, melyet Szováti énekel annak idején a széki ősi református templomban. A népi emlékezőtehetség szép példája volt éneke. Tudnunk kell, hogy e dallamokat ő sosem énekelte, csak a kántor, évente egyszer; e régi s hasonló gregorián dallamokat azóta sem hallott bizonyára ebben a templomban. Pödör Sándor 70 éves földműves pedig érdekes megjegyzést tett. Többfajta passió dallamot énekeltem neki, vajon ráismer-e a sajátjukra? Mikor a legismertebb és a katolikusoknál mostanában megszokott típust énekeltem, rögtön rávágta: »Ez nem az, ez olyan kato-

likusos!»¹⁷⁴ Voltak csodálatos emlékezőtehetségű emberek iskolázatlanok között is. Ez a jó hallású 46 éves parasztember több mint két évtizeddel azután, hogy utoljára hallotta, emlékezett az énekelt *Passió* formuláira. Többre is képes volt, aki a falu kántori szolgálatát látta el élete nagy részében. A jó énekesekből választott kántor elődeitől eltanulta hallásból, emlékezetébe véste a *Passiót*, ha nem volt is kottaolvasó (többnyire nem volt), boldogult a gyarló kézirattal. Ha volt a templomban graduál, mint Nagykőrösön, akkor is készítettek passionalist maguknak a kottaolvasó kántorok. Ismételten. Rektóriára igyekvő diákok között sem volt ez ritka.

Hallásból tanult szóbeli hagyomány húzódott a kéziratosság mögött. Ráírányítják figyelmünket a zeneileg járatlanul lejegyzett, majd írástudatlanul másolt graduálok. Ez a Bélyei graduál fő üzenete. Zenetörténetünk ezt kevésbé hasznosíthatja, a hagyományozásban viszont annál inkább számít. Lásuk ezután, mire alapult a másoló személyéről örökölt szilárd vélekedés? Kálmán Farkas 1882-ben idézte Pápai Keresztes István (laskói iskolamester, bélyei prédikátor) 1771-es emlékezését, aki az első anyakönyvet írta. A falu 17. századi lelkészéről és az ő korában még folyó szertartási éneklésről mondja: „1644-ik esztendőben Angyalosi uram volt ezen Ekk[lésia] T[iszteletes] Prédikátora, ki is még akkor nem lévén avagy csak olyan bő mértékben Országunkban typographia, egész Szent Dávid soltárait, sőt mindazokat a régi Énekeket, a melyekkel mostan állunk, jó író lévén, maga tulajdon kezeivel leírván, olvasgatta és énekelgette a templomban szorgalmatosan, mely írásai ezen T[iszteletes] Prédikátor úrnak még mostan is kezünknel vannak, ki is nagy hasznosan tanított ezen Sz[ent] Ekk[lésiá]-ban 50 Esztendőig”.¹⁷⁵

174 BÁRDOS 1971: 300.

175 KÁLMÁN 1882: 37–38, 51. Az *Énekszerzők életrajza* rovatban. — CZEG-LÉDY 1957: 269.

Leírók

ÁLTALÁBAN *ö-ző* alakot találunk a Bélyei graduálban. Nem Ákivétel nélkül. Ennek az *ellenkezője* úgy eshetett, hogy a forrás *e(ë)-ző* dialektusban íródott, ezt néha nem változtatta meg gépiesen vagy ösztönösen a másoló. Lehetetlen, hogy *ö-ző* nyelvjárású másoló változtassa az *ö-zőt e(ë)-zőre*. Az Öreg graduálban következetes a *kazdag*, a Bélyeiben a *gazdag*. A zsol-tárokban sehol, de a versiculus sorozatban egyszer *kazdag* alakot találunk a Bélyeiben. A Bélyei mellőzi az *e, a* betűk ékezetes alakját, az Öreg graduál gyakran jelöli. Nem használ *ę, î, â* és *õ* ékezetes alakot, amely szintén gyakori az Öreg graduálban. Az *ö, ő, ü, ú* ékezetét általában jelöli, de inkább hosszú vonást ír, mint pontot. Másutt egy pont vagy egy vonás az ékezet. A felszólító módú igealak egyes szám második személyű tárgyias alakja végéről elmarad a *d*. Ez az Öreg graduálban véletlen, a Bélyeiben rendszeres. Ilyesmik nehezen magyarázhatók nyomtatott szöveg pontos másolásával, de általánosak a kéziratos többszörözésben. Vizsgálta-e a szakkutatás az efféle részleteket, mielőtt véleményt formált? A fentiek nyomán tudniillik ez a graduál megítélése: „1642-ben írta le Angyalosi Demjén bélyei ref(ormátus) pap, nagyrészt az Öreg graduálra támaszkodva; hangjegyzírása kezdetlegesebb a korábbi graduálokénál”.¹⁷⁶ Napjainkig ez ismétlődik. Csomasz Tóth Kálmán úgy vélte Bárdos Kornéllal együtt kutatva, hogy sürgősen vizsgálnia a Bélyeit, oly mértékben függ az Öreg graduáltól;¹⁷⁷ Kálmán Farkas summázott 1882-ben hasonlóan: „...úgy találtam, hogy a Gelei-Rákóczi-félének másolata, némi különbség van ugyan a »Litania Major« kezdeténél, s több régi énekek találhatók benne, mik amabban nem jönek elő, de az

176 BROCKHAUS 1984 (II): 62. A szócikk szerzője Csomasz Tóth Kálmán.

177 Vö. A magyar graduálok zsoltságainak és passióinak kapcsolatai (1960). [Kutatói jelentés. Kézirat. 1960.], lásd CSOMASZ TÓTH 2003: 319–326.

egész czeremoniális rész első tekintetre elárulja, hogy annak másolata...”¹⁷⁸ Keletkezését így ismertette: „Egy év alatt tehát 150 lapot írt, a mi — tekintve a vonalozást, kótázást, nagyszerűen cifrázott s festett nagy számú initiálékat, gót-alakú betűket — nem kevésnek, sőt elégnek mondható.”¹⁷⁹

Példánnyal kellett volna a Drávaszög vagy a környék egyik gyülekezetének rendelkeznie az Öreg graduálból, hogy másolhassanak belőle. Erre a követelményre a kutatás nem gondolt. Mire alapozott? „[...] 1771. aug. 13. [...] jól emlékeznek; nevezetesen öreg Pate János 98, Tapaszi János 96 Eszt(endősök). Kik [...] boldog emlékezetű atyáiktól sokszor hallották, hogy 1644-dik esztendőben Angyalosi uram volt ezen Ekkl(ésiának) T(iszteletes) Prédikátora [...]”¹⁸⁰ Nem kántorok e 17. század végén kereszteltek, akik továbbadták a szájhagyományt. Olvasni tudhattak, kottát olvasni biztosan nem. Kántoruk pulpitusán a szertartáskönyvet nem érthették. Majd’ egy századdal korábbi prédikátorukat tarthatták szépen írónak, aki a még egy évszázadig énekelt magyar gregorián szertartási tételeket írta. *Scriptor és scriptorium* felől értő véleményekre volna szükségünk. Hiányukban csak a kéziratot vizsgálhatjuk.

KELTEZETT két helyen a legtöbbet író kéz: *AN: DO: 1653* (276)¹⁸¹ a 17. zsoltár végén (ez a díszítés kelte? az iniciálék festése el sem kezdődött); és még a *Passio* végén (¹⁸²): *Laus Creatori Cuius auxilio perfecit. A. D. 1644* (218). Az egyetlen ügyvélt graduálmásoló feljegyzése: *Finis per Demine Angyalosi*

178 KÁLMÁN1882: 51.

179 KÁLMÁN 1882: 38.

180 KÁLMÁN 1882: 37.

181 A [166] vége (276). A 19. századi, Kálmán Farkastól eredő kéziratot számozást idézem, javítva (kifelejtett egy lapot, ezért van 95, 95a és 95b).

182 [147] vége (218).

mpria 1643 (175). További *probatio calami* közben: 1654. A. D. A. D. A. D. [Angyalosi Demjén? Anno Domini?] elmázolt vonalak, irka-firka között, részben olvashatatlanul, igen halvány tintával 1787-es évszám és *Dütfőtség magafságb Istennek* kezdet kibetűzhető. Lehet, hogy másolták a 18. század végén még meglévő főcímlapról? A kötet zömét másoló első és második kéz közül egyikkel sem azonos a név jegyzése, sem a himnuszokat pótló 17. századi kezekkel. Írhatta a keltezést az, aki a *Kirie puerorum* tételt; az eredetiből két verzus hiányzik, kiszakadt levélen volt. A pótlást íróval sem azonos a törzsszöveg írója. A cím figyelmet kelt: mindenhol *hymnus* és *kyrie* szóalak van, itt nem.¹⁸³ Csaknem bizonyosan nem Angyalosi Demjén írása. A prédikátor írathatta a graduált, irányíthatta leírását, megrendelhetette egyik szépen író diáktól, kántortól. Betoldhatta a *Kyrie puero- rumot*? Akkor az 1642-es leírás után jó egy esztendőre meg kellett csonkulnia a kötetnek, ha eredeti és helyes az 1643-as évszám (1654-est 1643-ból átjavították).

Van még egy keltezett, sérülés miatt bizonytalan értelmű bejegyzés: 9 10 12 Ψ 1678 Ex Ψ <...?...> *Bellyeiensium trad* <...?...>” (508). Tévesen Franz névvel hozta kapcsolatba Kálmán Farkas. A Psalterium (Ψ) e három zsoltárát kedvelte vagy más okból megnevezte a kántor. Hiányra is utalhat, amelyet pótolnia kellene, e három zsoltár szövege hiányos. Ez a kézírás másutt is látható a használati jegyzetekben. Ma több a hiány: 63 zsoltár nincs meg. 1678-tól 1800-ig még tíz zsoltárral csonkult meg a graduál.¹⁸⁴

Le kell mondanunk amaz igazolatlan és igazolhatatlan, de szilárd hagyományként örökölt véleményről, hogy a graduált Bélye prédikátora írta. Cáfolatul következzenek a másolók

183 A teljes szöveg megvan: 174–175. A 176. lapon a tétel elejét újólal leírta egy még későbbi kéz (*probatio calami*?).

184 Ld. bővebben FEKETE 2009a.

kezeírásának elkülönített jellemzése. A tételeket számoztam a tartalomban, erre Ferenczi Ilona kiadásai példát mutattak.

Első kéz: A kötet zömét, a tételeknek több mint kilenctized részét másoló kéz írásának három szakaszát találjuk a graduálban. Egyetlen levél maradt meg jóval nagyobb betűvel és vastag tollal írva a kötet elején.¹⁸⁵ Nem tudjuk, mi volt a rendeltetése a még ép kötetben. A legtöbb szöveg ennél kisebb betűs. Jobbra dőlő és apróbetűs folyóírással készült csonka *Passió*¹⁸⁶ a harmadik szakasz. Sok kántor írt *Passionalist*, ez is készülhetett külön füzetként, majd a graduálba köthették. Erre is van példa Nagykőrösön. A vékony tollal, folyóírással készült Máté Passió az első kéz írása. Egyezik a törzsszöveggel a *Christus* név írása. Aposztróf helyett *gy és gi* vegyesen (például: *fegyverrel keresi, fegyver miat köl el veßny* 192; *fegyverökcel es botokkal* 190). A *w* is fölbukkan: ... *Maria, wlvén az koporso elöt* (217) a graduál elején néhányszor: *Dwczöfség atianak ... dücsöfséges vala...* (6). Később *dicsöfség, diczöfség* alakú, és *dwczö* (18), *tövlünk* (39). A színes, vagy csak tollal előrajzolt kezdőbetűket végig az első kéz pingálta a margóra. A felvázolt de félbehagyott kezdőbetűket nem. Az 508 lapból az első leíró munkája mintegy 464 lap, a második és többi kéz írása 44 lap.¹⁸⁷ Az első kéz a *Christus* név kezdőbetűjét úgy alakítja, hogy a *C* belsejébe kis *h* betűt illeszt. Ez elkülöníti a második kéz írásától. Ritkán ezt más szóban is alkalmazza: *Chanaban* (477). Az *Ö* kezdőbetű jelölésére szintén alkalmazza néhol az *O* belsejébe írt kis *e* betűt. Következetes az *Úr* istennév *Vr*, *Vram* ligatúrák alakja. Írása álló. Helyesírása elég következetes. A második kézétől

185 [37], RPHA 642, a *Jer, dicsérjük, keresztyének...* himnusz 6–10. strófája. Utána utólag bemásolt himnuszok következnek.

186 [147], az elejéről legalább egy levél hiányzik, végén olvasható az idézett keltezés.

187 Későbbi kezek írása a 41–42, 53–86, 131–132. és 172–176.

eltérő. Jellemző a kódexeinkben sem és a reformátusok által később sem használatos szóalak, amely szórványos a 17. század közepétől, ebben a graduálban állandó: *kerefteny, kereftenek, kereftenyek, kerezteniek, kereften'ek, kereftenieknek*, stb.

A graduál első felében fölbukkan szórványosan a szóvégi *k* helyén a (Szenci Molnár Albernél általános) szóvégi *c*: *ayakocban, bikacnak, embereknec, kic, Kic, kinec, lattatanac, nepeknec, Vruncknak*, stb. Szintén jellemző az első kézre a hosszú *-kk-* helyén a *kc* (nem *ck!*), (ez Telegdire is jellemző¹⁸⁸): *Ayandekokcal, akceppē, Akceppen*, [kivétel: *akceppen* (360)], *Ackoron, akcor-is, aldozatoĳc* [áldozatoknak], *Angyalokcal, Arvakca, batrakca, Czimbal-mokcal, dobokcal, Doktorokcal, ekceppen, elsöke, fajdalmakcal, fegyverökel, Feiedelmekce, fogokca* [fogókká], *fogyoĳc* [fogyoknak], *fölyhökcel, gazdagokcal, halacskákcal, kenyerekcel, kikcel, Lelekel, mafokcal, napokcal, öregekcel, örökcön örökce, poganiöĳc* [pogányoknak], *fipokcal, fokcal, bokcal, vegfökce, vizekcel* stb.

Szórványos kivételeket nem tekintve aposztrófós (általában korábbi) *g', l', n' és t'* betűalakot nem használ a palatalizált mássalhangzók jelölésére,¹⁸⁹ hanem vegyesen, a kötetben nagyjából azonos arányban *gi/gy, li/ly, ni/ny és ti/ty* található. Például:

adgiunk, aldgiuk, Angial, aßoni, Atia, Atiaddal, boczanattiara, csüggedgiünk, czufolliak, engedgied, egiedül, fegiver, giermököc, Gözöie, giözven, giülekezetben, giültenek, hagiandaß, haniatlottunk, karhozattiát, karpittia, kegielmes, kenieret, királlia, köniörgfünkben, köriüle, lattiatok, legiön, meniei, meniböl, menjégben, mongiak, nagioib, niomorufaginkat, Tanitvaniok, vagioke, valliuik, stb. Valamint: *adgyunk, agyas, aldgyuk*,

188 FEKETE 2009a: 85–86, *Nagyszombati Agendarius*. lásd FEKETE 2011d: 195.

189 Medgyesi Pál horgas vonétásnak nevezte, vö. az *Erdély s' egész Magyar nép* [...] *Hármas Jajja* (Sárospatak 1653.) *Vétkes N'omatások* utáni jegyzetét (RMNy 2486). Ld. még, SZATHMÁRI 1968: 402–404. — FEKETE Csaba: A pataki agenda két kiadása. MKsz 120 (2004): 156–164. — Uő: A pataki agenda és a Praxis pietatis. Könyv és Könyvtár 2003: 65–98.

Angyali, annyra [’annyira’], *Attyad, Attyanak, baranyak, bizony, eggyüt, egyemben, egyetek, egjik, elegyültet, engedgyed, fegyverrel, fellyetek, fenj, Gyogyics, Hadnagy, hagyta* [’hajítá’], *hivelyében, Igyatok, iegyed, ingyen, jüvevény, kegyetlen, kigyonak, kölykők, könyörgunk, legyen, megyők, menyei, menyből, Menyorßagnak, menny, menny* [= mennyi], *mennjünk, minnyaian, mongya, Nemellyek, nyelveken, nyomia, Nyuicz, nyuitvan, Öerüllyünk, remenye, füllyede, ßenyvecz, ßenyvedet, ßolgallyunk, ßollyanak, tanitvanynak, Teörveny, ugy, ugj, Ugy, Vegyetek, völegeny, völgyben, stb.*

Több értékben használatos az *y*, néhol trémával: *gy, lj, ny*, stb. A Bélyei graduáltól eltérő lehetett a közvetlen minta-graduál helyesírása. Kivételes az aposztróf –’– is az első kéz írásában, például: *kereßten’ek, Ug’ legyen*. Általánosan jellemző ennek használata a második kézre. A kötet egytizedén osztozó több kéz írásából a törzsanyaghoz csak a második kézé tartozik, a többi hét kéz írása mind későbbi pótlás.

M á s o d i k k é z : Írása tizenegy tételre terjed a graduál elején (Epiphaniától Nagyhetig).¹⁹⁰ Még egy levélen azonosítható (219) az *Oratio Jeremiae Prophetae* kezdetén (a verzón ismét az első kéz írása).¹⁹¹ Zöld tintával írja a strófák első sorában a kezdőbetűket, néhol egész strófákat. Ez a kötetben csak itt látható. Néhány betű alakítása is más, helyesírása szintén. Úgy látszik, alkalmilag vette át a másolást. Írása jobbra dől. Alul a *g* kisbetű hurkolása szélesebb, mint az első kézé. Fel-tűnő, hogy a *Christus* kezdőbetűjét egyetlen vonallal, a *C* bel-sejébe ligatúraként illesztett, kerekített aljú kis *h* betűvel írja. A kurrens *h* alját befelé kerekíti mindig (*b*-höz hasonlóan). Elő-fordul egyszer *Király*, de máshol *gy, ly és ny* helyett szinte kivétel nélküli a *g’, l’ és n’*. Szórványosan *gi, li, ni: egienőfseget, egietemben, felí, gilkofßagtul, helít, kereßteni, kiraliód, nagi, remeni-*

190 [57] – [68], 53–82. Utána (a két, vagy eredetileg talán több levélen) adventi ünnepkörre való kanciók következnek.

191 Az írás enyhén jobbra dől, vastagabb tollat használ, mint a következő lapon az első kéz. Nincs *g’, n’* vagy *t’* hanem *gi, ni, ti*; az *Arvakca* írásmód az első kézre jellemző.

segben, teveliges, teveligestül, Ugi. Az első kéztől eltérően nem használja a szóvégi *c* és a jellegzetes *kc* jelölést, helyette az *örökke, örökkön örökke, Lelőkkel,* stb. írásmódot. Tömegesen ismétlődik az aposztrófós jelölés:

adg', adg'ad, Adg'unck, adg'unck, akaratt'at, alg'ad, aßon', At'ank, baran', barann'a, eg', eg'hazi, eg'etemben, eg'etlen, eg'üt, eleg', Ell'unck, emell'ed, g'ülölségtül, hel'uncket, Ig', keg'es, keg'elmes, keg'elmez, keg'etlen, kereften'ek, kiral'unck, kön'örgünck, körn'ül, Lean'a, leg'unck, liggatt'ak, mél', mell'ek, men'ben, men'ei, men'orßagbol, Menn'nek, Nag', neg'ed, n'omorodot, n'ugodvan, örizkedg'unck, özveg'eket, pogan', förkenn'unck, ßarogatt'a, ßevedg'unck, takargatt'a, taplall'ad, teg', tenn'i, tevel'gestül, törven', ug' leg'en, vag'on, vall'uk, veg'unck, vidull'on, stb.

Még hét későbbi (17–18. századi) kéz írása különíthető el a kötetben.¹⁹² Többek között az antifónák után a zsoltárok incipitjét, helyenként doxológiát stb. jegyeztek a kötetbe, a *Passio* szövegében a sorok között a Károlyiék fordítását idézték, mondatrészeket betoldottak illetve kihúztak. Csaknem 1800-ig folyamatos e graduál szertartási használata. Folytatódott a kéziratos hagyományozás az Öreg graduál után; valamint a Vizsolyi Biblia tekintélye és szövege a Passióban akkor érvényesült a kéziratos hagyománnyal szemben, amikor a graduális éneklést már tiltani kezdték a református egyházban.

S z e r k e z e t

PROTESTÁNS GRADUÁLJAINK szokásos tételei az ünnepek viszonylag teljes szertartásrendje szerint találhatóak Ádventtől Szentháromság-vasárnapig a graduál elején. Huszár Gál rubrikákkal kísért, a teljes ünnep liturgiáját felölelő rendjét Délvidék graduáljai sem követik. Műfajok sorozatát állítják össze, illetve kevert rendet alkalmaznak. A kötet második felé-

192 Vö. a további részleteket FEKETE 2009d.

ben itt is sorozatok következnek. Csonkulás, kihullott és később rossz helyre kötött, számozatlan levelek és füzetek miatt nem kétségtelen, hogy kezdetől ez volt a kézirat elrendezése. A műfajok egymásutánja: *hymni, introiti, prosae, invitatoria, antiphonae, responsoria, versiculi, benedictiones*. Bőjtben a *Litania major*, illetve a bűnbánati, minden Úrvacsora alkalmával is elhangzott *prosa poenitentialis*. Aztán a *Te Deum laudamus, Hymni quotidiani, Passio* következik. Majd az *Oratio Jeremiae, a Lamentationes* és a *Kyrie puerorum*. Ez fő vonalakban így volt szokás.¹⁹³ A zoltárok előbb hiánytalan, később válogató sorozatot alkotnak. A három újszövetségi kantikum (*Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis*) a zoltárok után következik, mint az Öreg graduálban, nem a Psalterium zoltárai közé iktatva, mint a kódexekben valamint a Batthyány/Ráday graduálban a 97. zoltár után. Végül a *Dominicalia* sorozatok zárják a kötetet: *responsoria, versiculi et benedicamus Domino*. Kérdéses az egyes műfajok és tételek szövegének az Öreg graduáléhoz viszonyított eltérése és azonossága a szerkezeti hasonlóságok ellenére; a további vizsgálódásnak ezek tisztázása a fő célja.

T a r t a l o m j e g y z é k

<Invi>tatoriü [Natale]¹⁹⁴

[1/a] <i>A₃ mi Urunk Jstenünk igaz és irgalmas</i>	1
[1/b] <i>C[hris]tus [β]ületék [nékünk</i>	1

SEQVNTUR Introit₉ <Re>s<ponsoría, Antipho>næ, et
<versiculi cum benedictiones> in Adventu D<omini>
N<ostri> J<esu> C<hristi>

[2] <i>Teho₃₃ad emelem en βemeimet Vram Jsten</i>	5
--	---

193 Vö. FERENCZI 1988: 18-19. FERENCZI 1997: 20–23.

194 Kiszakadt egy füzet a karácsonyi részből, a [41] tétel után következhetett egykor a *Prosa et Invitorium*. Szokásosan < > között pótlom a sérült lapok következtethető szövegét.

Alius Introitus

[3] <i>Emleke₃₃el meg mindenható es irgalmas Ur Jsten</i>	7
--	---

Custos: Profa Adv

PROSA

[4] <i>Boc₃ata a₃ S₃üzhö₃ nem minden Angialat</i>	9
---	---

ANTIPH. &C

[5] <i>Az ur ugy iö ki mint Orias</i>	14
---	----

[6] <i>Regen el mult idökben</i>	14
--	----

[7] <i>Tudgiatok hogy közel vagion</i>	15
--	----

Psal. 110. Dixit Dominus domino meo Vel Zachariae

[8] <i>Jöy el Vr Jsten minket meg segiteny</i>	15
--	----

[9] <i>Jobic₃atok meg eleteteket kereftyenek</i>	16
---	----

[10] <i>Jme el iüt a₃ Atia Jstennek Fia</i>	16
--	----

Magnificat anjma mea Domjnum Dixit Dominus domino meo sede ad dexter

[11] <i>Regi idötül fogva, hallottuk mi</i>	16
---	----

[12] <i>Variuk a₃ mi idvö₃itö Christufunkat</i>	17
---	----

[13] <i>Jme a₃ Urnak neve mebbe földrol iüve</i>	18
---	----

[14] <i>Jme el iö a mi idvö₃ito Jstenünk</i>	18
---	----

[15] <i>Aldot urunc Jesus Christus</i>	18
--	----

[16] <i>A₃ te magodbol tebek a₃ te birodalmadra Feiedelmet</i>	19
--	----

[17] <i>Gabriel angial felele Marianak</i>	19
--	----

[18] <i>A₃ Atia Jsten valfagot külde</i>	19
---	----

[19] <i>Mutasd meg VRam Jsten</i>	20
---	----

Custos: Refpon

RESPONSORIA

[20] <i>Jesus Christus elö Jstennek bent Fia</i> <i>Ki mi erettünk iüvel</i>	21
---	----

VERSJCVLJ

[21/1] <i>Mutasd mi ho₃₃ánk Ur Jsten</i>	21
---	----

[21/2] <i>Jövel babadic₃ meg minket</i>	22
--	----

[21/3] <i>Boc₃asd el Vr Jsten a₃ te hatalmadat</i>	22
--	----

[21/4] <i>Aldot a₃ ki iüt A₃ Urnak neveben</i>	22
--	----

Aljud [Responsorium]

[22] <i>Meg ielente a₃ Vr Jsten A₃ ö idvö₃ito Christusat</i>	22
---	----

Aljud [Versiculus]

[23] <i>Harmato₃₃atok egek onnet fölliül</i>	23
---	----

Benedjcamvs

[24] <i>Eörüllünk mi kereftenek hogi az Christ₉ moft RPHA 3512</i>	23
---	----

Aljvd

- [25] *Jöy mi ho₃₃ank idvözitö Jefus Christus β. Atiadal* RPHA 3510 24
4 Junij 1642 ¹⁹⁵

J<n F>efto <Nati>vitatıs <Do>m<ini>

- [26] *A₃ Atianak orβagabol* RPHA 119..... 25
 [27] [*Az Idvözitöt régenten*] ¹⁹⁶ RPHA 145 27
 Alius
 [28] *Mindeneknek teremtöie* RPHA 971 29 ...
 Custos: *Atti*
 Alius.
 [29] *Csillagoknak [alku]toia* RPHA 227..... 30
 Alius
 [30] *Mindnyan [!] kic egyben gyültünk*..... 32
 [31] *Telies βeles ez vilagon* RPHA 1371 33
 Alius Hymn₉.
 [32] *Jo kereβ[tyenek] kic vagiunc* RPHA 682 34
 Hymnus. Nota: *A₃ Atianak orβa[gabol] &c.*
 [33] *Jer diczeriük kereβtenec* ¹⁹⁷ RPHA 642 35
 [Ad matutinum]
 [34] [*Mostan ó, Szent Lélek Isten*] ¹⁹⁸ 37
 Alius.
 [35] *Jga₃ Biro nagy Ur Jsten* RPHA 562..... 37
 Custos: *di*
 Alius.
 [36] *Allatoknak megh megartoia* ¹⁹⁹ RPHA 92 38
 [37] [*Jer dicsérjük keresztyének*] ²⁰⁰ RPHA 642 39
 Custos: *nak (nak ö kedveben...)*
 Hymnus
 [38] *Jövel népnek meg valtoia* RPHA 696 40
 Hymnus

- 195 Kálmán Farkas kéziratos jegyzete olvasható az egykor leragasztott évszámról ugyanott a lap alsó felén.
 196 Több levél (egész füzet?) kiszakadt, ezen ádventi himnuszok (és más tételek?) voltak.
 197 Több levél kiszakadt.
 198 Eleje ma már hiányzó levélen volt.
 199 *Doxologia* a kiszakadt levélen volt.
 200 Eleje kiszakadt levélen volt. Előtte valószínűleg két levél hiányzik. Itt az első kéz sokkal nagyobb betűkkel írt; a füzet utolsó levele üresen maradt, ide később két kanciót másoltak.

[39]	<i>Nap tamadattul meg fogva</i> RPHA 1048	41
	Jntroit₉ Jn Festo Nativitatis Mefsiæ.	
[40]	<i>Gyermek béületek minékünk</i>	43
	Jntroitus alius	
[41]	<i>Jme el iöt a₃ uralkodo Christus</i> ²⁰¹	45
	Antiphonæ Nat &c	
[42]	<i>Szola ennekem a₃ en bent Atiam</i>	47
	<i>Pfal II. Quare frem. Gentes et p<opuli>meditatj s<unt inania></i>	
[43]	<i>Mint egy völegeny, a₃ Vr Jften farma₃ek</i>	47
[44]	<i>Nagy büfegel öntetek Jfennek aiandeka</i>	48
	<i>Pfal 45. A₃ mi fivünk büfége</i>	
[45]	<i>Meg valtöt küldé a₃ Vr Jften</i>	48
[46]	<i>A₃ te mag₃atodbol te₃ek a₃ te birodalmdra Feiedelmet.</i>	48
	<i>Pfal. CXXXII. Memento Domine David</i>	
[47]	<i>Te veled vagiok en Atia Jften</i>	49
	<i>Dixit Do. Pfal. III</i>	
[48]	<i>E₃ napö Christus béületek</i>	49
[49]	<i>Tege₃ a₃ Atia Jften, Vr Jfus Christus</i>	50
[50]	<i>Hidgyetek mert im el iüt a₃ Jfus Christus</i>	50
	<i>Cantate Dono, Memento Domine, Ur Isten mi utunk</i>	
[51]	<i>Bekefegnek Vra e₃ vilagra adatek</i>	51
[52]	<i>Vatlsagot küldé a₃ Vr Jften</i>	51
	<i>Pfal. III.</i>	
[53]	<i>Dic₃öfeg magaf₃agban Jfennek</i>	51
[54]	<i>Aldot Vrunk Jfus Chrif₃tus</i>	52
[55]	<i>A₃ Atia Jften e₃ vilagra boc₃ata</i>	52
	<i>Pfalms 3, 16, Magnificat anima</i>	
[56]	<i>Köniörgünk Vr Jften teneked haf₃nallion</i> ²⁰²	52
	❖❖❖	
	Jn die Epiphaniarum Hým₉.	
[57]	<i>Gono₃ ke₃etlen herodes</i> RPHA 434.....	53
	Post Epiphantias	
[58]	<i>Teremtö At'a Ur Jften, ki nappalt</i> RPHA 1374.....	54
	❖❖❖	
	Litania Maior	
[59]	<i>Uram, Jrgalma₃ ne &</i>	55
	<i>Iften bar.Repete ter, deinde finitis repetitionib₉ adde Media vita.</i>	

201 Örszó nincs, két vagy több levél kiszakadt, itt következett a *Prosa et invitatorium*.

202 *Responsoria* stb. a hiányzó leveleken volt, custos nincs.

	Jn Dieb ₉ Quadregesimalib ₉ Ex Paul. Ad Cho. VI.	
[60]	<i>Halgafasuk figyelmetöfssen</i> RPHA 509	66
	Alius:	
[61]	<i>Dicszeriük minn'ian a₃ Ur Jftent</i> RPHA 278.....	67
	Alius.	
[62]	<i>Men'nek földnek terömtöiet</i> RPHA 899.....	68
	Hymn ₉	
[63]	<i>Minden mi benuedesinknek idei már el iüttenek</i> RPHA 962 ..	70
	— Üres lap —.....	71
[64]	<i>Orvende₃₃zen már e₃ vilag</i> RPHA 1166.....	72
[65]	<i>Oh keg'elmes Kiraly Christus</i> RPHA 1117	74
	Jn dieb ₉ Maioris Hebdomadis. Pange Lingva gloriofi	
[66]	<i>Jer hirdefsük mi Urunknak, nag' dic₃ bai vivafat</i> RPHA 648 77	
	Theodulphi Episcopi.	
[67]	<i>Ervendö₃₃ünk kereften'ek</i> RPHA 1167	79
[68]	<i>A₃ Christusnak benvedese</i>	81

	Cantio Adventu ²⁰³	
[69]	<i>Minnyajan köröbtyenek adgyunk halat Jstennek</i>	83
	Cantio Adventu. Nota Christus Urunknak aldot.	
[70]	<i>Tellyes kerebtyenfegnek ß: Serege,</i> RPHA 263	85

	PROSA. PÖNITENTIALIS. tam dieb ₉ Quadregesimalib ₉ Quam	
	tempore adminifrationis Cœnæ, jmoquovis tempore canenda.	
[71]	<i>Nagy siralommal fohaßkodgiunk — [üres szisztéma]</i>	87
	Antiphonæ	
[72]	<i>El iüttenek nekünk poenitentianak napiai</i>	92
[73]	<i>Vigia₃₃atok kerebtyenek</i>	92
[74]	<i>A₃ en eletemre eßküßöm [!]</i>	93
[75]	<i>Ha embereknek és Angyaloknak nyelveken ßolnek</i>	94
[76]	<i>A₃ mi büneinkröl tarcsunk poenitentiat</i>	94
[77]	<i>Nem csak kenierral el a₃ ember</i>	94

	Hymni & Antiph. Jn die Palmarum	
[78]	<i>Dicsöfseg, es dicseret teneked meg valto Kiralyunk</i> RPHA 285	95

203 Az üresen maradt a 83–86. lapon a második kéz másolta rész után későbbi beírás.

Antiphonæ.

- [79] *Sídoknak serege vinek olajfa agat*..... 96
Psal. 119. 118. Ps.
 [80] *Diczőfseg David fianak*..... 97
 [81] *Sidosagnak serege, ruhaiokat teritik vala*..... 97

[Responsoria]

- [82/1] *Iefus Christus elő Jfstennek bent Fia...*
Ki mi erettünk negiven napot, es eyet böytölel........ 98
 [82/2] *Ki e3 napon Jerufalemben alazatofsan be menel...*..... 98
 [82/3] *Ki e3 napon a3 Sidoktul meg fogatal...*..... 98
 [82/4] *Ki mi erettünk a3 kereftfan bentvedel...*..... 98
 [82/5] *Ki e3 napon a3 mi büneinkert bentvedel...*²⁰⁴..... 98

In Festo Resurrectionis Domini Hymn₉ Aurora lucis rutilat

- [83] *Fenlik a3 nap fenyefseggel* RPHA 418..... 99
Aljvs.
 [84] *E3 világnac feniőfsege* RPHA 306..... 101
Alius Ambrosii. Chor₉ Novae Ier[usalem]
 [85] *Kereftenyeknek serege... A3 giőzhetetlen* RPHA 3512..... 101
 [86] *Kereftieneknek serege... Mert a3 Christu₉ meg győzte*..... 103
Alius. Vita Sanctorum. &c.
 [87] *Senteknek [!] te vagi Christus ekesege* RPHA 1323..... 105
Alius. Eiusdem notæ.
 [88] *Örüllünk most mindniaian kereftenyek, még Angialok is*..... 106
Jntroit₉. [Antiphona!] Regina Coeli laetare.
 [89] *Eőrüly es őrvende3 kerefteniekneg gyülekezeti* RPHA 1162..... 108
Prosa.
 [90] *Mi kereftenek áldo3zunk diczeretekkel hufveti baranyinak*..... 109
Hic iam pofsit habere pro Communi Cantione Cxfel tamada mar mind örüllünk

Invtatorjum Pasch:

- [91] *Fel tamadot kiralt Iefus Christuft mi mindnyaian imadgyuk* .112
Seqvntur Antiphonæ Paschales.
 [92] *Husvet napian hainalban indulvan*..... 113
Psal. 15.
 [93] *A3 Jfstennek Angyala le balla a3 menyböl*..... 113
Magnificat. Tellyes fiuel
 [94] *A3 Jfstennek Angyala monda a3 Mariaknak*..... 114

204 *Versiculus et benedicamus* nincs, a hiányzó levélen volt.

	<i>Jzraelnk vel Tellyes</i>	
[95]	<i>Fel tamadvan a3 Christus meg ielenek.....</i>	114
	<i>Magnificat. Dixit dominus. 144.</i>	
[96]	<i>Holval reggel Husvet napian.....</i>	115
	<i>119.</i>	
[97]	<i>A3 afony allatok ülven a3 koporso mellet.....</i>	115
	<i>Psal. Benedictus. vel 23.</i>	

Responsoria

[98]	<i>Jesus Christus elö Jfstennek β: Fia</i>	
	<i>Ki e3 napon nagi dic3öfsejel halottaibol föl tamadal... ..</i>	116
[99]	<i>II. Ur Jften a3 te bent neved, Mind örökce meg marad.....</i>	116

Uersjculj.

[100/1]	<i>Halabra adatot vala a3 Christ9 a3 mi büneikert</i>	117
[100/2]	<i>Fel tamadot a3 Vr Christ9 halottaibol.....</i>	117

Benedictiones.

[101/1]	<i>Aldgyuk mindnyaian a3 Vr Jftent, ki a3 ö β: Fiat föltamafta.....</i>	117
[101/2]	<i>Emleke33ünk kereftenek, a3 Jfstennek io voltarol RPHA 3504.....</i>	118
[101/3]	<i>Jefus Christ9 ki e3 napon a3 halalbol föl tamadal.....</i>	118

In die Ascensionis domini. Hýmni.

Festum nunc celebre &c

[102]	<i>Jefus Christus mi valtfagunk RPHA 673.....</i>	119
	<i>Alius.</i>	

[103]	<i>Ez ielös innep napokban.....</i>	120
-------	-------------------------------------	-----

Antiphonæ.

[104]	<i>Fel menven Christus menyegben.....</i>	122
	<i>Urä ki fokan vadnak, vel Laudate do. 146.</i>	

[105]	<i>Szemek lattara föl emelködek.....</i>	122
-------	--	-----

Responsoria.

[106]	<i>Jefus Christus elö Jstennek β: Fia Ki e3 mai napon a3 menyegben föl menel.....</i>	122
-------	---	-----

[107]	<i>Aldgyuk mindniaian a3 Vr Jftent.</i>	123
-------	--	-----

[Prosa]

[108]	<i>Jefus Christus ki menyörbagba fel mene, hogy minekünk.....</i>	123
-------	---	-----

Versjculj.

[109]	<i>Fel mene Christus menyörbagban.....</i>	124
-------	--	-----

Benedictiones.

[110]	<i>Jariunk mi most kereftenyek, idvöfsegnek iga3 utan RPHA 3506.....</i>	124
-------	--	-----

Jn Festo Pentecostes Hymn⁹. Veni Creator Spirit⁹.	
[111]	<i>Jövel teremtő Szent Lelek es hiveiddel legy velek</i> RPHA 706.. 125 Alius.
[112]	<i>Jövel bent Lelek VR Jsten, vigasztaly minket bivünkben</i> RPHA 698..... 126 Alius.
[113]	<i>Jövel bent Lelek VR Jsten: ki Atyaval vagy egy Jsten</i> RPHA 699..... 127
Invitatorium.	
[114]	<i>Menyben ment Kiralyt, mi mindnyaian kererefteniek</i> <i>imadgyuk.</i> 129 <i>Cætera habes inter Ceremonia Nativitatis. Jertek el örven.</i>
Antiphonæ.	
[115]	<i>Mikoron be töltenek volna az ötven napok.</i> 129 <i>Magnificat Cantate Domino</i>
[116]	<i>Szolnak vala külömb külömb nyelveken</i> 130
[117]	<i>Monda Christus az ő tanytványinak</i> 130
[118]	<i>Ur Jstennek β: Lelke be tölte földnek kerekfeget</i> 131
Responsoria.	
[119/1]	<i>Jesus Christus elő Jstennek bent Fia...</i> <i>Ki az bent Lelket Atyadtul nekünk nyered</i> 131
[119/2]	<i>Ki ez napon sz: Lelkedet az Apostolokra el bocsatad</i> 131
Uersiculi.	
[120/1]	<i>Az bent Leleknec ayandekat, Bocsafsad bivünk[ben]</i> 132
[120/2]	<i>Ur Jstennek bent Lelke: Be tölte földk kerekfeget</i> 132
[120/3]	<i>Az Apostolok külöm külömb nyelveken solnak vala</i> 132
Benedictiones.	
[121/1]	<i>Eörüllünk mi kereftenyek mert az Jsten ő bent lelkét</i> RPHA 3513..... 132
[121/2]	<i>II. Jüy mi hozzánk vigasztalo, ettető β. Lelek Jsten</i> 132
❖❖❖	
Cantio De Nativitate Christi. ²⁰⁵ <i>Nota Menyből iövök</i>	
[122]	<i>Oh Jesus Egek harmattya Aron viragos palczaja</i> 133
❖❖❖	
Jn Festo Sacro Sanctae Trinnitatis Hymnus	
[123]	<i>[O]h dicsőseges Szent Haromsag</i> RPHA 1102..... 135 Alius
[124]	<i>Oh teremtő Attya Jsten</i> ²⁰⁶ RPHA 1135 136

205 Üresen maradt a 133–134. lap. A 132. lap végén nincs őrszó.

Canticum Sanctorum Augustini & Ambrosij.

Te Deum laudamus

[125] *Tegeđ Jsten dicserünk*..... 137

Quovis tempore cani possunt [Sanctus].

[126] *Szent a3 Attya Jsten mindeneknek teremtoie*..... 144

Invitatorium,

[127] *A3 egy bizony Jstent háromsagban*²⁰⁷..... 148

Sequuntur Hymni Quotidiani, ac in Primis De operib9

Sex dierum. Lucis creator.

Prima dies chaos ex nihilo lucemque creavit.

[128] *Felseges Jstē Menyek földnek Ura* RPHA 412..... 149

Alius... [Secunda dies]

[129] *Látod Jsten fíveinket látod erőtlenséginket* RPHA 829..... 151

Alius. [Tertia dies]

[130] *Fölseges Atya Ur Jsten, ez napnak ő kezdetiben* RPHA 406. 152

Alius. [Quarta dies]

[131] *Könyörögiünk a3 Jstennek Christus által mint Attyanknak*
RPHA 772..... 154

Alius. [Quinta dies]

[132] *Sok nyavalyankban Atyankhoz kialcsunk* RPHA 1262..... 156

Alius. [Sexta dies]

[133] *Mindenkor tegeđ Ur Jsten, magasztalunk* RPHA 982..... 158

Alius [Septima dies]

[134] *Oh menyeknek fenyessege*..... 160

[135] *Mennyei Atia Ur Jsten*²⁰⁸..... 161

[Dominica Trinitatis]

[136] *Oh mi bent Atiánk kegies gondvifelönk* RPHA 1124..... 163

[137] *Oh meniei mi bent Atiánk tekincz meniböl moft mi reank*
RPHA 1122..... 164

[138] *A3 etbakai fötetseg tevelgö rut eftelenfeg* RPHA 123..... 166

HJMNUS

[139] *Attya Jstennek egy Fia* RPHA 106..... 167

206 Csonka. Órszó: Vi. Utána (valószínűleg egynél több) levél kiszakadt.

207 Magában áll az *antiphona*, visszautalás nélkül.

208 Órszó nincs; több levél kiszakadt.

❁❁❁

Prosa tempore Administrationis Coenae [hymnus].

[140]	Urnak veg vacsoraiara RPHA 1448.....	169
Responsoria.		
[141]	Jesus Christus elö Jstennek Sz: Fia Ki ülß Atya Jstennek iobiara.....	172
[142]	Gyog'ics meg minket Ur Jsten.....	172
Benedictiones seu conclusiones concentium.		
[143]	Örök mindenhato Jstennek irgalmafsagarol.....	173
		<i>Reliqua infra habes.</i> 173

❁❁❁

HIMNUM DICAMUS DOMINO

[144]	Diczeretet mondjünk Ur Istennek RPHA 263	174
		<i>Mikoron Berta János... Adományozási bejegyzés. A. D. 1644. .175</i>

❁❁❁

KYRIE PUERORUM.

[145]	Jrgalmaz nekünk Ur Jsten ²⁰⁹	176
		<i>Finis per me Demiane Angyalofi mpria. 1643. [Probatio calami.]</i>
[146]	[KYRIE PUERORUM] ²¹⁰ Ki el terieftven a3 kereftfan kezedet.178	

❁❁❁

[Passio Domini nostri Jesu Christi secundum Matthæum]²¹¹

[147]	<...>mongiak vala. Ne ez innep napon, netalamtam zöndüles leßen a3 nep közöt... ♪.....	179
		<i>Laus Creatori Cuius auxilio perfecti. A. D. 1644. 220</i>

Oratio Jeremiæ Prophetæ.

[148]	Jeremias prophetanak imatfaga. Emleko33zel Uram Jsten arrol ²²¹	
Lamentationes Jeremiæ Prophetæ.		
[149/1-8]	Minek utanna Sidofag, Babillonianak fogfagaban vitetek.....	227
Kyrie Puerorum.		
[150]	Jrgalmaz nekünk Ur Jsten ²¹²	246

-
- 209 Csonka, vége hiányzik
 210 Későbbi kéz pótlása.
 211 Felirata és eleje nincs meg, kiszakadt leveleken kezdődött.
 212 Vége nincs meg, kiszakadt levélen volt.

[P S A L M I D A V I D I S] 213

[Psalmus secundus — Quare fremuerunt gentes]

[151] < ... > <i>A3 orŕabagbeli kiralyok fel tamadtanak</i>	247
Pfal III. [Dominus, quid multiplicati]	
[152] <i>Uram ki fokan vadnak kik engemet haborgatnak</i>	248
Psal. IV. [Cum invocarem]	
[153] <i>Halgas meg engemet en idvözitö Jstenem</i>	249
Pfal. V. [Verba mea auribus percipe]	
[154] <i>Vram a3 en beŕedemet vegyed füleidben</i>	251
Pfal. VI. [Domine, ne in furore tuo]	
[155] <i>Vram az te haragodban ne fedgi meg engemet</i>	254
Pfal. VII. [Domine, Deus meus]	
[156] <i>En Uram, és en Jstenem te benned bizom</i>	255
Pfal: VIII. [Domine, Dominus noster]	
[157] <i>VR Jsten mi Urunk, mely igē tsudalatos a3 te neved</i>	258
Pfal. IX. [Confitebor tibi, Domine]	
[158/1] <i>Diczerem az Urat tellies ŕivemböl</i>	259
Pfalmi ei9dē Continuatio. [Miserere mei Domine]	
[158/2] <i>Könyöruly en raytam Uram, es s3abadits meg engemet</i> ²¹⁴	261
[Psalmus 10. Ut quid Domine recessisti longe]	
[159] < ... > <i>Kinek ŕaia atko3odassal, ... rakva</i>	263
Pfal. XI. [In Domine confido]	
[160] <i>A3 Urban vagion ennekē bizodalman</i>	265
Pfal. 12. [Salvum me fac, Domine]	
[161] <i>S3abadits meg, Uram, engemet, mert el fogytak a3 te szentid</i>	267
Pfal: 13. [Usquequo Domine oblivisceris me]	
[162] <i>Miglen feleyteŕ el engemet Urā vallion s mind eltige?</i>	268
Pfal 14 [Dixit insipiens in corde suo]	
[163] <i>A3 bolond a3t mögia a3 ö ŕiveben</i>	270
Pfal. 15 [Domine, quis habitabit]	
[164] <i>Uram kicsoda lakik a3 Anyaŕentegyha3bā</i>	272
Pfal: 16 [Conserva me, Domine]	
[165] <i>E[ö]ri3 meg engemet en Jstenē</i>	273
Pfal: 17 [Exaudi Domine justitiam meam]	
[166] <i>Hald meg Uram a3 en imatsagomat</i>	275

AN: DO: 1653 278

213 Az 1. zsoltár végig, a 2. zsoltár eleje hiányzik.

214 Egy levél hiányzik a 9. zsoltár végével és a 10. zsoltár elejével.

	Pfal 18 [Diligam te, Domine, fortitudo mea]	
[167]	<i>Szeretlek tegedet oh en Urã Jstenem</i>	279
	Pfal. 19. [Coeli enarrant gloriam Dei]	
[168]	<i>A3 egek hirdetik a3 Jstennek dicsöseget</i>	283
	Pfal. 20. [Exaudiat te Dominus]	
[169]	<i>Halgasson meg tegedet a3 Ur</i>	287
	Pfal: 21. [Domine, in virtute tua laetabitur rex]	
[170]	<i>Uram a3 te erősegedben örül az kiraly</i>	288
	Pfal: 22. [Deus. Deus meus, respice in me]	
[171]	<i>En Jstenem en Jstenem oh miért hagyal el engemet</i>	290
	Pfal: 23. [Dominus regit meg]	
[172]	<i>A3 Ur legeltet engemet</i>	295
	Pfal 24. [Domini est terra]	
[173]	<i>A3 Ure a3 fold, es annak minden ö tellyefsege</i>	296
	Pfal: 25. [Ad te, Domine, levavi animam meam]	
[174]	<i>Te ho33ad emelem fel Uram a3 en Lelkemet</i>	298
	Pfal: 26. [Judica me, Domine]	
[175]	<i>Itely meg engemet Uram, mert en tökelletségben iartam</i>	301
	Pfal: 27. [Dominus illuminatio mea]	
[176]	<i>A3 Ur a3 en vilagom f szabaditasom</i>	303
	Pfal 28. [Ad te, Domine, clamabo]	
[177]	<i>Teho33ad kialtok Uram, ne veßtegely</i>	305
	Pfal: 29. [Afferte Domino, filii Dei]	
[178]	<i>Ti földnek feiedelmi, és hatalmasaknak fiaí</i>	308
	Pfal: 30. [Exaltabo te, Domine, quoniam]	
[179]	<i>Fel magaßtallak tegedet Uram, mert fel emettel engemet</i>	309
	Pfal: 31. [In te, Domine, speravi]	
[180]	<i>Te benned biztam Jsten es meg nem begyenültetem örökce</i>	312
	Pfal 3II. [Beati quorum remissae sunt iniquitates]	
[181]	<i>Boldog ember a3 kinek a3 ö hamífsaga meg bocsattatot</i>	313
	Pfal 33. [Exultate, justi, in Domino]	
[182]	<i>E[ö]rüllyetek igazak az Ur Jstenben</i>	315
	Pfal: 34. [Benedicam Dominum in omni tempore]	
[183]	<i>Aldom a3 Urat en minden időben</i>	318
	Pfal: 35. [Judica, Domine, nocentes me]	
[184]	<i>Pereley Uram a3 en velem perlekkel</i>	321
	Pfal: 36. [Dixit injustus út delinquat in semetipso]	
[185]	<i>A3 hitetlennek hitellenfege felöl</i>	323
	Pfal: 37. [Noli aemulari in malignantibus]	
[186]	<i>Ne boßbonkodgyal a3 Jstentelenekre</i>	325
	Pfal: 38. [Domine, ne in furore tuo]	

[187]	<i>Vram ne fedgy meg engemet a3 te busulásodban.....</i>	329
	Pfal: 39. [Dixi, custodiam vias meas]	
[188]	<i>El vegeztem magamban hogy meg őrizzem a3 en utaimat.....</i>	332
	Pfal: 40. [Expectans expectavi Dominum]	
[189]	<i>Várván vártam a3 fölseges Urat.....</i>	334
	Pfal: 41. [Beatus qui intellegit super egenum]	
[190]	<i>Boldog a3 ollyan ember, a3 ki könyörül a3 nyomorulton.....</i>	338
	Pfal: 42. [Quemadmodum desiderat cervus]	
[191]	<i>Mikeppen kívánkozik a3 Szarvas a3 folyó vizekre.....</i>	340
	Pfal: 43. [Judica me, Deus, et discerne]	
[192]	<i>Jtely meg engemet en Jstenem.....</i>	343
	Pfal: 44. [Deus, auribus nostris audivimus]	
[193]	<i>A3 mi füleinkel hallotttuk Ur Jsten.....</i>	344
	Pfal: 45. [Eructavit cor meum verbum bonum]	
[194]	<i>Nagy kívánfaggal a3 en hívē kívánván mondani Jēp eneket</i>	349
	Pfal: 46. [Deus noster refugium et virtus]	
[195]	<i>A3 Ur Jsten a3 mi oltalmunk.....</i>	352
	Pfal: 47. [Omnes gentes, plaudite manibus]	
[196]	<i>Minden nepek vigafagho3 kefullyetek.....</i>	355
	Pfal: 48. [Magnus Dominus, et laudabilis nimis]	
[197]	<i>Nagy Ur, es igen dicseretes a3 mi Jstenünk.....</i>	356
	Pfal: 49. [Audite aec, omnes gentes]	
[198]	<i>Meg halgafsatok ezeket minden nepek.....</i>	359
	Pfal: 50. [Deus deorum, Dominus locutus est]	
[199]	<i>A3 Jsteneznek Jstene, a3 Jehova Jol.....</i>	363
	Pfal: 51. [Miserere mei, Deus sendundum]	
[200]	<i>Könyörülyen raitam en Jstenem.....</i>	367
	Pfal: 52. [Quid gloriālis in malitia]	
[201]	<i>Mit dicsekedel a3 gonofsagbā, oh gonof ember.....</i>	371
	Pfal: 53. [Dixit insipiens in corde suo]	
[202]	<i>A3t mondgya a3 balgatag ember a3 ő Jiveben.....</i>	373
	Pfal: 54. [Deus, in nomine tuo salvum me fac]	
[203]	<i>Oh Jsten a3 te nevedert Jabadics meg engemet.....</i>	375
	Pfal: 55. [Exaudi, Deus, orationem meam]	
[204]	<i>Halgasd meg Jstē a3 en imatsagomat.....</i>	376
	Pfal: 56. [Miserere mei, Deus, quoniam]	
[205]	<i>Könyörüly raitam en Jstenem, mert el akar engemet nyelny.....</i>	381
	Pfal 57. [Miserere mei, Deus, miserere mei]	
[206]	<i>Könyörüly en raytā Ur Jsten, könyörüly en raytam.....</i>	384
	Pfal: 58. [Si vere utique justitiam loquimini]	
[207]	<i>Vallyon s bizonyal igafsagot Joltoke ti, kik egybē gyültetek.....</i>	386

	Pfal: 59. [Eripe me de inimicis meis]	
[208]	<i>Szabadics meg engemet a3 en ellensegimtül</i>	389
	Pfal: 60. [Deus, reppulisti nos]	
[209]	<i>Oh Vr Jsten ki el vetettel vala minket, el beleßtetel vala</i>	392
	Pfal: 61. [Exaudi Deus deprecationem meam]	
[210]	<i>Halgasd Ur Jsten meg, a3 en kialtasimat</i>	395
	Pfal: 62. [Nonne Deo subiecta erit]	
[211]	<i>Tsak az Jstenbe nyukßik a3 en Lelkem</i>	397
	Pfal: 63. [Deus, Deus meus]	
[212]	<i>En Jstenem, en Jstenem vagy te</i>	400
	Pfal: 64. [Exaudi, Deus, orationem meam]	
[213]	<i>Halgasd meg Uram a3 en panaßolkodasomban valo ßomat</i>	402
	Pfal: 65. [Te decet hymnus]	
[214]	<i>Tegeted oh Ur, nagy csendefseggel vár a3 dicseret Sionban</i>	405
	Pfal: 67. [Deus misereatur nostri]	
[215]	<i>Könyörüllyön mi raytunk a3 Ur Jsten, es aldgio meg minket</i>	408
	Pfal: 70. [Deus, in adjutorium meum intende]	
[216]	<i>Jöy el en Jstenem, a3 en ßabaditasomra</i>	410
	Pfalmi 71. continuatio. [Potentiam tuam]	
[217]	<i>Föl magasztaltatot, oh Ur Jsten a3 te igafsagod</i>	411
	Pfal: 75. [Confitebimur tibi Deus]	
[218]	<i>Magasztalunk tegeted, Jsten, magasztalunk</i>	413
	Pfal: 79. [Deus, venerunt gentes]	
[219]	<i>Jsten be iüttek a3 poganyok a3 te öröksegedben</i>	415
	Pfal: 80. [Qui regis Israel intende]	
[220]	<i>Oh Jzraelnek paßtora, halgas meg minket</i>	419
	Pfal: 81. [82. Deus stetit in synagoga deorum]	
[221]	<i>A3 Jsten all a3 Jstenek gyülekezetiben</i>	423
	Pfal: 87. [Fundamenta ejus in mondibus sanctis]	
[222]	<i>A3 Jstennek fundalafa a3 ßent hegyek közöt vagyon</i>	424
	Pfal: 91. [Qui habitat in adjutorio Altissimi]	
[223]	<i>A3 ki lakozik az fölleges Jstennek reytekeben</i>	426
	Pfal: 95. [Venite, exultemus Domino]	
[224]	<i>Jövetek el örövendezsünk a3 Urnak</i>	430
	Pfal: 96. [Cantate Domino canticum novum]	
[225]	<i>Enekellyetek a3 Urnak uy eneket</i>	433
	Pfal: C. [Jubilate Deo, omnis terra]	
[226]	<i>Örövendezsetek a3 Urnak földnek minden lakofi</i>	436
	Pfal: C.2. [Domine, exaudi orationem meam]	
[227]	<i>Vram, halgasd meg a3 en imatsagomat</i>	437

	Pfal: C.10. Dixit Dominus Domino meo &c.	
[228]	<i>Monda a3 Ur, a3 en Uramnak a3 Fiu Jstennek</i>	440
	Pfal: C.12. [Beatus vir, qui timet Dominum]	
[229]	<i>Boldog ember ki feli a3 Ur Jstent</i>	442
	Pfal: C.14. In exitu Jzrael &c	
[230]	<i>Izraelnek Aegyptombol valo ki iüvefeben</i>	445
	Pfal: C.15. Qui Vulgo superiori annecti solet &c. ²¹⁵ [Non nobis, Domine, non nobis]	
[231]	<i>Nem nekünk Ur Jsten, nem nekünk</i>	446
	Pfal: C.17. [Laudate Dominum omnes gentes]	
[232]	<i>Dicséretetek a3 Urat minden pogany nepek</i>	450
	Pfal: C.22. [Laetatus sum in his]	
[233]	<i>E[ö]rvendezek en, mikor nekem ezt mondgyak</i>	451
	Pfal: C.27. [128. Nisi Dominus aedificaverit domum]	
[234]	<i>Ha a3 Ur Jsten nem epitendi a3 mi hazainkat</i>	452
	Pfal: C.32. [Memento, Domine David]	
[235]	<i>Emlekezze el meg, Uram, Davidrol</i>	454
	Pfal: C.50. [Laudate Dominum in sanctis ejus]	
[236]	<i>Dicséretetek a3 Jstent a3 ö bentseges lako helyeben</i>	457

Canticum Mariæ ex Luc., 1.

A Uerfü XLVI. Usque ad LV. Magnificat anima &c

[237]	<i>Magaftallya a3 en eletem a3 Urat</i>	459
-------	---	-----

Canticum Zachariæ. Ex Luc. 1.

A Uerfü LXVIII. Usq³ ad LXXIX.

[238]	<i>Aldot legyen Jzraelnek Ura Jstene</i>	461
-------	--	-----

Canticum Simeonis Ex Luc. 2

a verfü XXIX. usq³ ad XXXII.

[239]	<i>Moftan bocsatod el Uram a3 te folgadat bekevel</i>	464
	<i>Uege. A3 Psalmufoknak</i>	464
	<i>Restant ad huc Psalmj in numero 53.</i>	464

215 Fölül neumakezdet, szabatosan *tonus peregrinus* szerint imádkozták.

Responsoría Dominicalia²¹⁶
[240/1–71] *Jesus Christus, elő Jstennek bent Fia*.....465–475

Uerficuli Dominicales
[241/1–69] *Eörendgy oh Sionnak Leanya*.....476–493

Benedictiones & Vota Domincialia
[242/1–50] *Örüllünk mi kereftenyek*.....494–510
[Legalább egy levél hiányzik!]

A *Psalterium* három rétege

86 ZSOLTÁR van ma e graduálban. Száznál több lehetett. Az első levél elveszett, a *Psalterium* kezdete és az 1. zsoltár, s a 2. első verse hiányzik. Kiszakadt egy levél, a 9. zsoltár vége és a 10. eleje sem teljes. Bővebb e graduál zsoltárkönyve, ha pusztán a mennyiséget tekintjük: Huszár Gál 48, míg a Kálmáncsai graduál 53 zsoltárt illetve zsoltárszakaszt közöl. Igaz, a 17. század elején a Nagydobszaiba 42, a hajdan korábbinak vélt Rádayba 49 zsoltárt másoltak. A Bélyei *Psalterium*ának csupán az első fele 65 zsoltár hiánytalan sorozatából áll. Mindez nem döntő, mert tarthatatlan azt vélnünk, hogy csupán egyetlen forrásból ered és egyenes vonalú, nem oldalirányú és párhuzamos fejlődés volt a hagyományozás útja. A korábbi kutatásból hiányzott a szöveghasonlítás, ezért nem látták, hogy a fordítás elvét tekintve sem alkotnak a *Psalteriumok* homogén gyűjteményt (antológiát).

216 Az Öreg graduál teljes versiculus-sorozatát kiadta H. Hubert Gabriella (H. HUBERT 1998); a RPHA számok mutatják, hogy verselésük miatt a *benedictiones* számontartása sem hiányzik, elemzésük és részletes összehasonlításuk további feladat; itt terjedelmi okból a *responsoría*, *versiculi* és *benedictiones* teljes felsorolásáról le kellett mondanom.

A meglévő zsoltárok sorozata tehát eleinte sorszám szerint halad kihagyás nélkül: [1]–65 között. Teljes Psalteriumot akart (kezdet) másolni a kopista. A 65. után a 66. zsoltár nincs meg. Ettől fogva hiányos sorozat avagy válogatás következik. Nincsenek nyilvánvaló szempontjai. Megvan még: 67, 70, 71(II.), 75, 79, 81, 87, 91, 95, 96, 100, 102, 110, 112, 114, 115, 117, 122, 127, 132, 150.

A kutatás történetét korábban láttuk.²¹⁷ Kérdés, nyomtásból másoltak-e a kéziratot graduálok? Közöttük az elhanyagolhatónak vélt Bélyei? A gyülekezetek kéziratot graduáljaiba utólag is pótoltak egyes zsoltárokat, más fordításban is lejegyeztek meglévőket. A Bélyei graduálban is vannak utalások olyan zsoltárokra (például a 119.-re), amelyek ma nem találhatók meg a kötetben.

A Bélyei graduálban is a zsoltárok három rétegét találjuk, de az arányok és források nem azok, mint a Csurgai graduálban. Lényegében egyezik az Öreg graduál zsoltárainak szövegével 62 zsoltár (kivéve a helyenkénti apró szórendi és szóalakbeli eltéréseket, valamint a következetesen eltérő, és az Öreg graduálénál viszonylag kevésbé korszerű vagy egységes helyesírást). Egyező zsoltárok: 5, 9. (I. és II. szakasz), 10–12, 14, 17–21, 24–30, 32, 34–46, 48, 50, 53–63, 65, 70, 71. (II. szakasz), 75, 79, 80, 82, 87, 91, 95, 100, 102 (I. szakasz), 117, 122, 132, 150. Ezek közül a 100–150. sorszámúak, mint az Öreg graduálban, a Vizsolyi Biblia szövegével is nagy mértékben megegyeznek. Minimális eltérések vannak a 34. zsoltár (*Benedicam Dominum in omni tempore*) néhány részletében. A zsoltár kezdete nem azonos az Öreg graduálban sem a Vizsolyi Bibliával,²¹⁸ egyezik Kálmáncsehi zsoltárfordításával.²¹⁹ A folytatás az Öreg és a Bélyei graduálban sem követi Kálmáncsehit:

217 Vö. még FEKETE 2009a, FEKETE 2009c.

218 Vö. FEKETE 2001: 165–176.

219 HUSZÁR 1560/1561 (RMNy 160; hasonmás: BHA XII); HUSZÁR 1574 (RMNy 353; hasonmás: BHA XIII).

Öreg graduál

Aldom az Vrat én minden
időben : Es fo ha az ő dicsireti
az én fzámból ki nem fzakad.
Az Vrban dicsekedik az én
lelkem : Ezt meg halván az
nyomorultak örülni fognak.

...

Koftollyátok megh, és láffátok
meg, mely igen jó légyen az
Vr : Bóldogh ember az,
az ki ő benne bizik.

...

Iőyjetek ide fiaim, és halgaffa-
tok engemet : Az Vrnak felel-
mere megh tanitlak titeket.
Kicsoda az ember, az ki
életét kívánnya :

...

Távozzék el az gonoztul és
cselekedgyék jót :
Keressé az békefféget,
és köveffe azt.

...

Közel vagyon az Vr,
az tőredelmes fzivűkhöz :
Es a tőredelmes lelkeket
meg tartya.

...

Dicsőfég Atyának, és Fiunak,
&c.

Béllyei graduál

*Aldom a3 Urat en minden időben :
Es fo ha a3 ő dicsireti a3 en
fambol ki nem fzakad.
A3 Urban dicsekedik a3 en
Lelkem : Ezt meg halvan a3
nyomorultak örülny fognak.*

...

*Koftollyatok meg, és láfsátok meg,
mej igen io legyen az Ur :
Bóldog ember a3, a ki
ö benne bizik.*

...

*Jüyetek ide fiaim es halgafsatok
engemet : A3 Urnak felelmere
meg tanitlak titeket
Kicsoda a3 ember, a3 ki
eletet kívannya :*

...

*Tavo33ek a3 gonoztul, es
cselekedgyek iot :
Keressé a3 bekefseget,
es köveffe a3t.*

...

*Közel vagyon a3 Ur
a3 tőredelmes fivüekhez :
Es a3 tőredelmes Lelküeket
meg tartya.*

...

D. M.

A zsoltárok első soraiban vagy kezdő versében visszatérő jelenség a kéziratos változatokhoz való igazodás. Így van ez a 24. zsoltárban (*Domini est terra, et plenitudo eius*). Az Öreg graduálból a *lakos* szó eleje kihullott, így sem olvasható *ékesség*-nek. Ez a szó csupán a Béllyei graduálban található, héberben és latinban sincs nyoma. Változtatásra indíthatta valamelyik korábbi másolót az önkéntelen rímelés?

Öreg graduál

[1] Az Vré az föld ,
és annak minden ő tellyeslege :
Eővé az földnek kerekflege ,
és annak minden [la]kofi.

Béllyei graduál

*A3 Ure a3 föld,
Es annak minden ő tellyessege :
Öeve a3 földnek kereksege,
És annak minden ekessege.*

Változik a szórend a 28. zsoltár (*Ad te, domine, clamabo*) kezdő versében és a 9. versben is. A 2. versben viszont hibás a rag megváltoztatása. A zsoltáros nem a templomban, hanem a templomtól messze távolban imádkozik, sóvárog hazai földre.

Öreg graduál

[1] Te hozzád kiáltok, Vram, én
erőfősegem, ne vesztégely
az én kiáltáfomra :
Mert ha vesztégelendefz
né talám hasonlő léfzek
az meg holtakhoz.
[2] midőn fel emelem kezei-
met az te szentfeges
templomodhoz
[9] ki ki ő néki dicsiretet mond

Béllyei graduál

*Te hozzad kiáltok Uram,
ne vesztégely en erőfősegem
a3 en kiáltáfimra :
Mert ha vesztégelendefz,
ne talā hasonlő lefzek
a3 meg holtakhoz.
Midőn fel emelem kezeimet
a3 te szentfeges
Templomodban.
Ö neki ki ki dicsiretet mond*

Csak az első szakasza van meg a Béllyeiben a 35. zsoltár-
nak (*Judica, Domine, nocentes me*), 1–10. vers. Az 5–6. versben
változik a szórend, rövidül egy szóalak, eltérő egy igealak az
Öreg graduálhoz képest (amely kis mértékben szintén eltér a
Vizsolyi Bibliától):

Öreg graduál

[5] Legyenek olyanok mint az
polyva az szél előtt : Es az Vrnak
Angyala háborgaffa őket.
[6] Legyenek az ő utok homá-
lyosók és síkak : Es az Vrnak
Angyala kergesse őket.

Béllyei graduál

*Legyenek olyak mint a3 polyva a3
bel előtt : Es a3 Vrnak Angyala
czapdofsa őket.
A3 ő utok legyenek homallyosak
es síkak : Es a3 Vrnak Angyala
kergesse őket.*

A 80. zsoltár (*Qui regis Israel, intende*) 2. versében az át-fogalmazás (jelzős szerkezet és a szórend módosítása) nem a másolótól való, hanem a nyomtatott graduáltól eltérő szöveg követése. A 3. versben is elmaradt egy személynévmás. A 10. versben egy jelző nem egyezik, a *magas* ~ *nagy* sem tekinthető hibás olvasatnak; a 14. versben sem gyanakodhatunk elírásra, a *menny* ~ *mennyég* másutt is előfordul (noha Geleji Katona István helytelenítette).

Öreg graduál

Béllyei graduál

[2] Manaffé előtt
mutafđ meg hatalmasságodat

*Manafse előtt magadat
hatalmassan mutasd meg*

[10] magas Cedrus fák

Nagy cedrus fák.

A Béllyei graduál Psalteriumának eleje hiányzik, nincs doxologia, ezt az első zsoltár végén szokták csak leírni. Rend-hagyó, hogy megvan a 91. zsoltár (*Bonum est confiteri Domino*) végén:

Dicsőfeg Atyanak es Fiunak: Es Szent Lelek Jftennek.

Mikeppen kezdetben dicsőfeges vala: Moftantul fogvan mind.

☩c. [mind örökkön örökké, úgy légyen.]

Huszár Gál graduáljával (Komjáti, 1574) is jórészt egyezik négy zsoltár: 7, 8, 22, 57; ezek a törzsanyaghoz tartoznak, meg-vannak a Batthyány/Ráday graduálban is. Ezzel együtt 19 zsol-tár szövege egyezik a kéziratban hagyományozott törzsanyag-gal (Batthyány/Ráday, Spáczai stb. graduál): a 2, 3, 4, 15, 16, 23, 31, 47, 49, 51, 110, 127. számúak. Közöttük (a Batthyány /Ráday graduálban is) Kálmáncsehi Márton fordításai van-nak: 6, 13, 33, 96;²²⁰ és a 34. kezdő verse (azután nem). A ki-szakadt 1. zsoltár is egyezhetett a Batthyány/Ráday graduállal.

220 Megvannak az Eperjesi graduálban is; vö. FERENCZI 1988. [54], [43], [6], [33].

A következő zoltárszemelvények az Öreg graduál helyett a kéziratossági hagyomány szövegét követik. Ezekben az Öreg graduál is több eltérést mutat a Vizsolyi Bibliától. A Bélyei az Öreg graduálhoz képest az első négy vers után (eltérésük minimális) a Batthyány/Ráday graduál parafrázis jellegű változatát követi csaknem szó szerint a 49. zoltárban (*Audite haec, omnes gentes*). Ez a krisztianizáló, szinte moralizáló átirat nem törekszik a bibliai héber (latin) szöveg filológiai pontosságra. Az ilyen részleteket Keserői Dajka helyesbítette a Vizsolyi Biblia alapján. Komoly szövegi eltérésekre figyelhetünk meg, ezek az Öreg graduállal egyező szövegű zoltároktól teljesen elütnek.

Öreg graduál

Meg halgaffátok ezeket minden népek :
 Es meg értsetek mindnyáijan kik vagytok e fzés világban.
 Mind köz népek mind Fejedelmek : Mind kazdagok, és mind fzegények.
 Ifteni bölcséféget mondunk tinétek az mi fájunkkal :
 Es az mi fzivünkbből mondgyuk tinétek az Iftennek ígését.
 Nagy fsep példa befzedet mondunk mi tinétek : Es ki jelenttyük az mi énekünket Hegedűben tinétek.
 Miért félnek az vezedelemnek napján; Midőn környül veznek minket az mi reánk törő hamis emberek.
 Kik az ő kazdagfágokban bizakodnak : Es az ő kazdagfágoknak fokafágában dicsekednek.
 De az ő Attyafiát senki nem válthattya meg kárhozattal :
 Sem meg nem adhattya Iftenek

Bélyei graduál

*Meg halgafsatok ezeket minden népek :
 Es meg ercsetek mindnyaian kik vadatok e3 feles vilagon.
 Mind kö3 népek f-mind Feiedelmek : Mind gazdagok f-mind fegeniek.
 Ifteni bölcséféget mondunk ti nektek a3 mi faiunkal :
 Es a3 mi fivünkbből mondgyuk ti nektek a3 Iftennek ígeiet.
 Nagy fsep példa befzedet Mondunk ti nektek : Es nagy fsep eneket eneklünk tinektek.
 Mit félünk a3 mi haboryfáginkban : Mikoron a3 mi reánk törő emberek meg környeke3nek minket.
 Kik a3 ő gazdagfágokban bizakodnak : Es a3 ő marhaioknak fokafágaban dicsekednek.
 Ha senki meg nem valthattya a3 ő Attya fiat kárhozattal :
 Es meg nem engeftelheti*

az ő váltfágának árrát.
 Mert az ő lelkének váltfága drágáb,
 Hogy sem mint azok általa
 megh menthetné azt az örök
 haláltól : Es élne mind örökké,
 és ne látná fo ha az koporfót.
 Mert minden ember nyilván
 láttya, hogy az bölcsek-is az kazdagokkal
 együt meg hálnak : Es az bolondok
 az esztelenekkel egyetemben el vefznek,
 és az ő kazdagfágokat máfnak hadgyák.
 De meg-is az ő gondolattyok ez,
 Hogy az ő házok örökké meg maradgyon,
 és az ő lakóhelyek nemzetfejről
 nemzetfejre szállyon : Es az ő nevek
 ez földön mind örökké meg maradgyon.
 De effele emberek az ő tífztelegekben
 meg nē maradnak : Mert hasonlatofok
 az barmokhoz kik el vefznek. Es ő életek
 noha merő bolondfág : Meg-is az ő
 maradékok jóvallyák az ő cselekedeteket.
 Mint az fereg juhok pokolra vettetnek :
 Es az örök halál eméfti meg őket.
 Es hamar való napon uralkodnak
 ő rajtok az igazak : Mert az ő erőffégek
 el véfz. és az pokol léfzen az ő lako
 helyek. De az Iften meg fzaaditott
 minket pokoltól : es az mi lelkünket
 meg váltván hozzája véfzi. Ne félyünk
 azért attul ha ki meg kazdagodik :
 Es az ő házának dicsőfege meg
 öregbedik. Mert semmit az halálban
 véle el nem vífzen : Ef nē hafznál
 néki pokolban az ő kazdagfága.

*a3 Ur Iften gazdagfagat.
 Mert igen dragalatos a3 ő Lelkenek
 valtsaga a3 Christus : Kítül ök
 mind öröke el fakadnak. Noha e3
 vilagon nagy fokáig elnek :
 Es hamar meg nem hálnak.
 Mert iol lattyuk, hogy a3 fegeenyek
 a3 gazdagokkal együt meg hálnak
 Es el maradnak ő tülök
 a3 ő gazdagfagok.*

*Noha a3 ő házok nepe meg marad,
 Es örökfegek reaiok maradnak :
 Es e3 földön nagy hirek nevek
 vagon.*

*De azért a3 ő gazdagfagokban
 es tífztelegekben meg nem
 maradhatnak : Ha nem akceptē
 meg hálnak mint a3 barmok.
 E3 a3 ő kába bolond életek :
 De azért a3 ő maradekiok
 őket követven igen dicsirik.
 Akcepten feküfznek pokolban
 mint a3 fereg juhok:
 Es mindnyáian el karhozna.*

*Es hamar való napon uralkodnak
 ő raitok a3 iga3 kereftenyek :*

*Es pokolban lefen a3 ő lako helyök.
 De minket meg valtót
 a3 Ur Iften pokoltul :
 Mert hozza fogadót minket.*

*Ne félyünk ezen, Mikor a3 hitetlen
 ember meg kazdagodik : Es mikor el
 hírhedik a3 ő hire neve. Mert mikor
 meg hal el nem vífzi vele
 a3 ő gazdagfagat :
 Es semmit nem hafznál ő neki
 Pokolban a3 ő gazdagfaga.*

Mert itt életében el vőtte
 az ő javait : Es az mi kedvének
 tetfzett azt cselekedte.
 Ekképpen mégyen pokolra
 az ő elei után :
 Es soha örökké nem lát
 világosságot.
 Így az ember mikor
 tisztelgben vólna, nem vőtte
 ezében magát :
 Annakokáért mint az barmok
 hasonlatosképpen el vefznek.
 Dicsőfég Atyának, &c.

*Mert a3 ő kedve berent elt it e3
 világban : Es csak a3t tőtte a3mi
 kedvenek teczet.
 Ekceppen pokolban megyen a3 ő
 hitetlen Attya Anynya utan :
 Es soha nem lattya
 a3 Jstennek sinet.
 Annyra nem erti meg
 a3 hitetlen ember önnön magát,
 mikoron e3 világban gazdagfagban
 es tiűtfsegben vagion :
 Hanem akkeppen meg hal
 mint a3 barom.*

D.

A hét bűnbánati zsoltár közül az 51. szövege (*Miserere mei, Deus*), mint a 49. zsoltaré, csak az elején egyezik a nyomtatottal. Később a Bélyei a Batthyány/Ráday graduál krisztianizáló változatát követi, kevés kivétellel szó szerint. Az a szakasz következik, ahol verseken át eltér az Öreg graduáltól.

Öreg graduál

...
 Hogy igaznak itülteffel az te
 befzedidben : Es tisztá légy
 mikoron itilz.
 Imé én álnokfágban fogantat-
 tam az én anyámnak méhé-
 ben : Bűnben meleggetett en-
 gemet az én anyám
 az ő méhében.
 Te pedig gyönyörködől az igaf-
 fágban mely az vefékben va-
 gyon : Es engemet kiváltkép-
 pen az bölcséfegre
 meg tanítottál.
 Mofs meg engemet Ifóppal
 és meg tisztulok :
 Mofs meg engemet,
 és fejbér léfzek az hónál.
 Engedgyed hogy hallyak
 örömet és vigállágot : Hogy

Bélyei graduál

...
 Hogy igaznak iteltelűsel a3 te foga-
 dafodban : Es meg giö33ed a3okat
 kik hamifsan itelnek tegetet.
 Mert ime en bűnben fogantattam
 a3 en Anyamnak meheben :
 Bűnbē lettem
 e3 vilagraif.
 Te pedig igazfagot berettel, mind
 a3 által noha en bűnös vagyok:
 A3 te bölcséfegednek titkait
 meg ielentötted ennekem.
 Hints meg engemet Jfóppal a3 te
 vereddel, Es beren meg tiűftulok :
 Mofs meg engemet
 es fejbér léfsek a3 honal.
 Adgyad hogy halhafsam
 A3 te vigafsfagodat, es örömet :

örvendezzenek az én tetemim
mellyeket meg rontottál.
Fordítsd el az én bűneimről
az te orczádat ;
Es minden álnokfágimat
töröld el énnékem.
Teremts én bennem tiszta
szívet, én Istenem : Es az te
igédben való tökéletes lelket,
ujjtfd meg én bennem.
Ne vels el engemet az te
orczádnak előlle : Es az te szent
lelketet ne vegyd el én tőlem.
Add meg énnékem az én
lelkemnek vigasságát, melyet
értettem az te igédből
idvőlfégem felől :
Es erőfíts-meg engemet
az engedelemnek lelkével.

...

Oh én idvözítő Istenem
szabadíts meg engemet
minden bűneimtől :
Hogy az én nyelvem
nagy örömmel valhassa
az te igaffágodat.
Nyírd meg Vram az én
ajakimat : Es az én szám hirdeti
az te dicsiretedet.

...

Tégy kegyelmességet
az te jóvóltodból az Sionnal :
Es építsd meg
Jerufálemnek kőfalait.
Akkoron kedvesek léfznek
te előtted az igaffágnak,
és hála-adálnak áldozati :
Mert az hivek az ő igaffágoknak
jegyeit külfőképpen-is
meg mutatták tenéked.

Dicsőfég , &c.

*Mingyaraft meg vidamittatnak
a3 en meg sebőfítetöt tetemim.
Fordicsel a3 te orcadat
a3 en bűneimről :
Es minden alnokfagomat
törüld el ennekiem.
En Jstenem adgy tiszta szívet
ennekem : Es a3 te
igedben való tökéletes lelket,
uycs meg en bennem.
Ne ves el engemet a3 te
orczádnak előlle : Es a3 Szent Lelek
Jstent ne ved el en tőlem.
Ad meg a3 en Lelkemenek
vigassagát, mellyet
értöttem a3 te igédből
Idvőfsegem felől:
Es erőfics meg engemet
A3 Szent Lélek Jstennel*

...

*Oh en idvözítő Jstenem
szabadíts meg engemet
a3 en bűneimből :
Hogy a3 en nyelvem
nagy örömmel valhassa
a3 te igaffságodat.
Nyírd meg Uram a3 en ayakimat :
Es a3 enm szám hirdeti
a3 te dicseregedet.*

...

*Tégy kegyelmességet
a3 te jóvóltodból mindeneddel :
Hogy a3 te kereszténid
erőfisen épülhesenek.
Akkoron hálaadással
a3 te Oltarodon
áldozatot tesznek tenedek :
A3 ő igaffságoknak igeiét
külfő keppennis
meg mutatták tenéked.*

Dics. Mi.

A 7. (*Domine, Deus meus, in te speravi*) zsoltárban kiegészül és módosul a szöveg. Mintája lehetett (korábban) a Kom-

játi graduál zsoltárszövege valamelyik közvetett forrásnak; de ilyen kéziratos másolat esetleg közvetlen forrása is lehetett a Batthyány/Ráday graduálnak, valamelyik felvidéki műhelyben többszörözését elképzelhetjük.

Komjáti graduál	Béllyei graduál	Batthyány graduál
Ha annac â ki en ve- lem bekeuel lakott gonoßt töttem : Es ha meg ellenfege- metis ingyen meg nem mentöttem. Kergeffe az ellenfeg Az en lelkemet, elis erie, Es az en elete- met â földre tiporia : es az en tibteffegemet porba heuerteffe. Büueknec es vefeknec altal latoia, igaz Iften	<i>Ha annak aki en velem lakot gonoßt töttem : Es ha ellensegemetis ingye meg nem mentöttem. Kergeffe a3 ellenfeg a3 en Lelkemet, es a3 en eletemet a3 földre tapodgia : A3 en tibteffegemet porban heuerteffe büveknec és vefeknec altal lato Iftene.</i>	(5) <i>Ha annak az ki en velem bekeuel lakot gonoßt töttem : Es hog' ha ellenfegemet is ing'en meg nem szabadítottā (6) Kergeffe az ellenfeg az en lelkemet es az en eletemet az földre tapodg'a : Es az en tibteffegemet porban heuerteffe. (10) szüueknec es vefeknec által lato Iftene</i>

A 8. zsoltár (*Domine, Dominus noster, quam admirabile*) szövegéből a Béllyei graduál mintája kifeledte a 7. verset, megvan Huszár Gálnál és a Batthyány/Ráday graduálban is. A 6. versben a sor elejéről lemaradt egy szó. Huszár Gálnál ez is megvan. A 10. versben is elmarad az utolsó sorból két szó. Kiegészítés van a 8. vers végén, előzménye ismeretlen. A javítás sajátos módja is látható ugyanitt: *barmokat rabokat*; aláhúzva újra leírta a szót. Forrásában téves volt? Maga hibázott de észrevette és így javította, a hibát aláhúzással jelölve?

Komjáti graduál	Béllyei graduál	Batthyány/Ráday graduál
Vr Iften mi Vranc, melly igen czudalatos â te neued mind az egeß földön : ki a te diczöfegedet az egeknek fölette helyhöztetted.	<i>VR Iften mi Urunk melly igē tsudalatos a3 te neved mind a3 egeß földön : Ki a3 te dicsöfségedet a3 egeknek felette helyheztetted.</i>	(2) <i>Vr Iften mi Urunk mel' igen czudalatos A3 te neued mind az egeß földön : ki a3 te diczöfegedet a3 egeknek felette hel'heztetted.</i>

A kífded gyermecs-
keknek es a czece-
mőknek ßaiokból
fondaltad az erőfseget
a te ellenfegidert :
hog' le vernéd
az ellenfeget
es a boffzu allot.

Mikoron latom
a te egeidet, a te vya-
idnac zinalmányat :
az holdot es czilla-
gokat, mellyeket
czinaltal.

Miczoda az halando
ember, hog' meg emle-
lőkezől[!] rola : es az
embernek fia, hog'
meg latogatod ötet.
Mert czac keuefē
tötted ötet alab valoa
[!] az Angyaloknál :
Annyi diczöféggel es
üftteffeguel környe-
keßted meg ötet.
Vrra tötted ötet a te
kezednek czinalma-
nyin : mindeneket az
ő laba ala vetöttel.

Az iuhokat es min-
den ökröket : annac
főlette minden mezei
barmokat.

Az egi madarakat es
a tengernek halait :
kic a tengernek
öfuenyit iariac.

Vr Iften mi Vrucn :
melly igen czodalatos
a te neued mind az
egeß földön.

Diczöfeg legyen
Atyanac zc.

*A3 kiseded gyerme-
keknek, es a3 c3ec3e-
mőknek s3aiokkal
fundalod a3 erőfseget
a3 te ellenfegidert :
Hogy levernéd a3
ellenfeget, es a3
boßfu allot.*

*Mikoron latom
a3 te egeidet, a3 te vya-
idnac tsinalmányát :
A3 hóldat es a3 Csilla-
gokat mellyeket csinaltal.*

*Micsoda a3 halando
ember, hog' meg emleke-
zel ő rola : Es a3 ember-
nek fia hog' latod ötet.*

*Mert csak keuefse töt-
ted ötet alab valova
a3 Angyaloknál :*

*Diczöfsegel es üftteffeguel
környeköfted meg ötet.*

[— hiányzik —]

*A3 juhokat es minden
ökröket : Annac felette
minden mezei barmokat
mint egy barmokat ra-
bokat hatalma ala vetöt-
ted. A3 egi madarakat,
es a3 tengernek minden
halait : Kik a3 tenger-
nek öfsvenyen iárnak.*

*Vr Iften mi Urunk :
Mely igen tsudalatos*

[— hiányzik —]
mind a3 eges3 földön

Diczöf. s. Mikepp.

(3) *A3 kifded g'erme-
keknek es a3 c3öc3e-
mőknek ßaiokból
fundaltad a3 erőfseget
a3 te ellenfegidert :
hog' le uerned a3
ellenfeget es az
boßfu allast.*

(4) *Mikoron latom
a3 te egeidet a3 te kezeid-
nek czinalman'at : a3
holdot es czillagokat
mell'eket czinaltal.*

(5) *Miczoda a3 halando
ember hog' meg emleke-
zel ő rola : Es a3 ember-
nek fia hog' latod ötet.*

(6) *Mert czac keuefse
tötted ötet alab valova
a3 Angyaloknál :*

*Diczöfeggel es üftteffeguel
környe[k]e3ted
meg ötet.*

(7) *Urra tetted otet a3 te
kezeidnek czinalmanin :
Es mindeneket az ő
labai ala vetettel*

(8) *Az iuhokat es min-
den ökröket : Annac
felette minden mezei
barmokat.*

(9) *Az eghi madarakot e3
[!] a3 tengernek minden
halait : Kic a3 tengernek
öfuenin iarnac.*

(10) *Vr Iften mi
Urunk :
Mel' igen czodalatos
a3 te neued
mind a3 egeß földön.*

A 22. zsoltárban (*Deus, Deus meus, respice in me*) szintén van néhány eltérés. Ez lehet a nyomtatott Komjáti graduálból egyszer kimásolt, azután a kéziratos többszörözés során kialakult változat, netalán eredhet 1574 előtti kéziratból. Délvidékre ez jutott el a 17. század elején. Huszár Gál szövegváltozata helyes, az eredeti héber második személy: *Éljen a ti szívetek örökké!* Ez a hagyományban a vers első felével összhangban módosult harmadik személyre. Nem jókívánság (áldásformula) gyanánt értették a vers második felét, hanem folytatásnak; a harmadik személyű alanyt és állítmány egyeztették. Az Öreg graduál követi a kéziratos hagyományt, nem a Vizsolyi Bibliát: *Es él az őszívek mind örökké.*

Komjáti graduál	Bélyei graduál	Batthyány graduál
Miert vagy igen meíße;	<i>Miert vagy ily meíße</i>	(2) <i>miert uag' ill meíße</i>
Te kedig bent Isten : az Iraelne diczereti kőzöt lakozol.	<i>Te penig bent vagy Vr Isten : A3 I3raelnek bentí kőzöt lakozol.</i>	(4) <i>Te kedig bent Vr Isten : A3 I3raelnek bentí kőzöt lakozol</i>
Nem ferfiu	<i>Nem ember</i>	(7) <i>nem ferfiu</i>
Meg czufolnac :	<i>Csak meg czufolnac :</i>	(8) <i>meg czufolnac :</i>
Meg gunyolnac	<i>Meg g'ülölnek</i>	<i>Meg g'wlölnek</i>
El ne tauozzal en tölem, mert â keferüseg közel vagyon :	<i>Azert el ne tauozzal en tölem mert a3 keferüseg közel vagyon :</i>	(12) <i>El ne tauozzal en tolem mert az keferüseg kozel vag'on :</i>
es nintfen kinec engemet meg segíteni.	<i>es nintsen ki engemet meg babaditson.</i>	<i>Es ninczen ki engemet meg segeczen</i>
Meg nyítác az ő báiokat	<i>Meg nyitottak szaiokat</i>	(14) <i>Meg nitottak az o baiokat</i>
Mint az víz vgyan el önttettem ; es minden tetemim el tauoztanac egymastol : az en biuemis meg oluada, mint egy viaß , az en hafamban.	<i>Ki bocsatak a3 en veremet büven mint a3 vizet : A3 en bivemis meg olvada mint a3 viaß, a3 en hasamban.</i>	(15) <i>Ki bocsattatot az en verem nag' böuen mint az víz es minden tetemim el tauoztanac eg' mastul : Az en fziuem is meg oluada mint eg' viaß az en hafamban.</i>
El oítac magoknac az en ruhaimat :	<i>El osztak ő köztök a3 en ruhaimat:</i>	(19) <i>Ell ofztak o koztotok az en ruhaimat</i>
De te Vram ne legy igen meíße tölem :	<i>De te Uram ne legy meíße en tölem :</i>	(20) <i>De te Uram ne leg' igen meíße en tolem :</i>

az en egyetlenemet	<i>a3 en egyetlen egyemet</i>	(21) <i>az en egg'etlenemet</i>
Iíraelnec	<i>I3raelnek</i>	(24) <i>Izraelnek</i>
minden magzati	<i>minde magzati</i>	<i>minden nemzet/egi</i>
Te rolad vagyon	<i>Te túled vagion</i>	(26) <i>Te rolad vag'on</i>
es el â tú biuetec	<i>És eel a3 ö ßiuök</i>	(27) <i>es el a3 o sziuek</i>
mind öröcke.	<i>mind örökce.</i>	<i>mind orocke.</i>
Mert az Vr az orßag	<i>Mert öve a3 orßag</i>	(29) <i>Mert a3 Ure a3</i> <i>ors3ag</i>
Eßnec es imadkoznac	<i>Es3nek és imadko3nak</i>	(30) <i>Énnnek imatko3nac</i>
â földnec minden	<i>a3 földnek minden</i>	<i>ez foldnek minden</i>
kóueri	<i>kóveri</i>	<i>koueri</i>

Két hagyományág határán helyezkedik el az 52. zsoltár (*Qui gloriaris in malitia*). Fordított irányzat példája. Nem a kéziratos kezdetet őrzi a Vizsolyi Biblia vagy az Öreg graduál szövege előtt. Szó szerinti azonosság található a két graduál szövege között az elején. Utána helyel-közzel van a krisztianizáló versekben is hasonlóság. Itt a Batthyány/Ráday szövegét követi a Bélyei; *Ó(h)* + megszólítás bővítéssel kezdődik az a szakasz, amely sajátos értelmezéssel keveredik. A graduálok bonyolult összefüggéseit szemléltetik a zsoltár részletei. Ezek a Komjáti (Huszár Gál), és a Batthyány/Ráday graduál közötti hasonlóságokra mutatnak, amelyeket többnyire követ a Bélyei is, egyben mindenütt eltér az Öreg graduál szövegétől.

Öreg graduál

Mit dicsekedel az gonozfágban ? oh gonofz ember, ki hatalmas vagy az alnokszágban ? Nem tudode hogy az Istennek irgalmafsága megh marad mind örökke ? Az te nyelveddel , oh alnokfágnak mestere, ízolaláz meg gondolt artalmakat. Es az halonlatos az éles beretuahoz.

Bélyei graduál

Mit dicsekedel a3 gonofsagbā, oh gonofz ember ki hatalmas vagy a3 alnokfagban? Nem tudode hogy a3 Istennek irgalmafsaga meg marad mind örökce. A3 te nyelveddel, oh alnokfagnak mestere, íollaß meg gondolt artalmakat : Es a3 hafonlatos a3 eles beretvahoz.

Szereted az gonoszt inkább hogy
sem mint az jot : Es az
hazugfagot izollani inkább
hogy fem mint az igaffagot.
Szereted az artalmas befzede-
ket : Es az te nyelvedet
alnokfágban forgatod.
Annak okaért az Iften–is
Meg ront teged mind örökke :
Ki gyomlall tegedet az te
hajlekodbol, és az előknek
földőkbből ki izaggat.
Mellyet latvan az igazak felik az
Vr Iftent : Es megh csufolnak
tegedet, ezt mondvan : Ime ez
az gonofz ember ki az Iftennek
hatalmallágaban nem bizott :
Hanem bizott az ő kazdaglá-
ganak fokságaban, meg erőffö-
dött az ő gonofzságaban.²²¹
En penigh ollyan vagyok az
Iftennek hazaban mint az
zöldellő olaj fa : Bizom az
Iftennek jo voltaban
Mind örökkön örökke.
Tifztellek tegedet , oh Vram ,
mind örökke, hogy ezt csele-
kedted en velem : Varom az te
nevedet mert igen jo azok előtt
az kikhez te kegyelmes vagy.

Dicsőffégh &c.

*Szereted a3 gonofst inkább hogy nē
mint a3 iot : Es a3 hamifsagot
hogy fem mint a3 igaffagot.
Oh alnokfagnak nyelve :
Te beretted follany
a3 veffeddelmes beffedet.
Annak okaert meg ront teged
a3 Ur Iften mindenfftüil fogva :
Meg tör teged, es kifbakt
a3 kerefftenyek közzül, es a3 te
magzatidat el veffti a3
előknek földeröl.
Ezt lattyak a3 igazak, es felik a3 Ur
Iftent : es meg nevelik a3 gonofst,
ezt mondvā : Ez a3 gonofz ember:
ki nem bizot a3 Ur Iftennek segit-
fegeben. De bizot a3 ő gazdafa-
ganak fokafagaban : es hatalmas
löt a3 hamifsagban
En peniglen mint egy termő Olay
a3 Ur Iftennek hazaban vagyok :
Bizom a3 Ur Iftennek irgalmaf-
sagaban mind örökce.*

*Halakat adok en teneked Uram
hogy ekceppen cselekedtel : Es varok
segiffegyet a3 te ffent nevedtüil,
mert igen io te benned bizny
A3 kerefftenyek tekinteti előtt.*

D. M.

A hagyomány még tisztázatlan ágához tartozó forrást kö-
vet, az ismert fordítások egyik szövegével sem pontosan egye-
zik öt zsoltár: 64, 67, 112, 114, 115. Ezek eredetét és helyét a
jövöbeli kutatásnak kell körvonalaznia. A 67. zsoltár (*Deus
misereatur nostrī*) kezdőverse eltérő. Folytatása egyezik az Öreg
graduállal. Kálmáncsehi Márton fordítását követi az 1. és 2.
vers. A 6. vers hiányzik az Öreg graduálból (nem pótolja Ge-
leji Katona István). A Bélyei graduálban sincs meg ez a vers.

Öreg graduál

Könyörüllyön mi rajtunk
az Vr Iften.
és áldgyon meg minket :
Világofítá meg mi rajtunk
az ő ortzáját,
f-keferüllyön minket.

Bélyei graduál

*Könyörüllyön mi raytunk
a3 Ur Iften,
Es aldgion meg minket :
Vilagofítsa meg mi raytunc
a3 ő orczaiat,
Es aldgyon meg minket.*

A 114. zsoltárnak a latin incipitjét is közli a Bélyei graduál: *In exitū Izrael &c.* A latin incipit közlése elterjedt volt protestáns kiadványokban, Szenci Molnárnál is, a Bélyei graduálban csak néha bukkan föl, és ott eltér az Öreg graduáltól (amely latin incipiteket sehol nem közöl), vagy ismeretlen eredetű. Ennek zsoltárnak a szövege is ilyen. Helyenként hasonló a Batthyány/Ráday graduáléhoz, másutt meglehetősen különbözik; egyben az Öreg graduáltól is. Utána is latin felirat található, amely az Öreg graduálban a 115. zsoltár Vulgata szerinti számozása miatt szükséges, mert a protestáns szövegbeosztásra figyelmeztet: *Pfal: C.15 Qui Vulgo superiori annecti solet &c.*

A Bélyei graduál nem másol az Öreg graduálból, amely a 114–115. zsoltárpárt a Vizsolyi Bibliával egyezően közli. Az alábbi párhuzamba állítás szemlélteti, hogy a Bélyei közelebb áll a Nagydobszaihoz, míg a Batthyány/Ráday és a Kálmáncsai között több a hasonlóság. Ez különösen a 114. zsoltárban és a 115. második felében van így. Nem töretlenül. A 115. zsoltár első felében hol teljes az azonosság, hol meg a Nagydobszai és a testvérgraduálok vannak közelebb. A hegyek 'örvendeznek', *exultaverunt* mint a kosok a Vulgata szerint, de *subsilierunt*, 'szöknek, ugrándoznak' Tremellius fordításában és a héberből javított Neovulgata szerint. Egyes latinból fordított zsoltárszövegek krisztianizálnak. *Keresztyéneknek* Istene van a 2. versben. Az ilyenek korábbi időből (a 16. század közepéről) maradtak. Abból következtethetünk, hogy az 1560 tájától igényelt hebraizálás jegyében nem javították át a szöveget; nem csupán számozás, hanem beosztás szerint is követik a latint. A testvér-

graduálok és Kálmáncsai zsoltára nem krisztianizál. A Délvidékiek mintájából *még nem hiányoztak* a végső versek, mint a testvérgraduálokból. Azonos latin szöveget fordítottak, így elképzelhető teljesen független fordítások között is a hasonlóság. Csakhogy ez nem vonul végig a zsoltáron a Bélyeiben sem. Későbbi javításra vagy kontaminálódásra vezethető vissza, hogy a Bélyei második fele és vége sokkal több egyezést mutat a Kálmáncsai graduállal, mint az első fele. A 115. zsoltárt záró vers után toldás jön a Nagydobszai, Kálmáncsai és a Bélyei graduálban.

v	Batthyány/Ráday	Nagydobszai	Kálmáncsai	Bélyei
1	[J]3raelnek Ægyptombol ki iöuefeben : Jakobnac haza nepe ki iöue az idegen nep kö33wl.	Jfraelnek Ægyptombol valo ki iöuefeben : a3 Jftennek nepe ki iöue a3 pogany nepek kö33ül.	[I]Baelnek Ægyptombol ki iöuefeben : Jacobnak haða nepe iöue Pogany nepek ké33wl.	I3raelnek Ægyptombol valo ki jüvefeben : A3 Jftennek nepe ki jüve a3 pogany nep kö33ül.
2	Sidosag lön meg szentelese : Es J3rael ö hatalma.	Lön Sydofagh az ö Bentfege : Es Jfrael a3 ö hatalma.	Sidofagh len megh Bentölefe : Es Jßrael w hatalma.	A3 J3rael nepet Jften meg Bentele : Es a3 Sidoskat meg erőfite.
3	[- hiányzik! -]	A3 tengör meg lata es hatra foliamek : az Jordan vízé hatra tere.	[- hiányzik! -]	A3 Tenger meg látá, és hátra folyamek : Es a3 Jordan vízé hátra tere.
4	Az heg'ek örüendözenek mint a3 kofoc : Es az halmok mint a3 baran'ok.	A3 heg'ek örüendözenek mint e kofok : Es a3 halmok mint juhoknak baranyi.	Az heg'ek örüendöbnek mīt a3 kofok : Es a3 halmok mint a3 Baran'ok.	A3 hegyek örüendözenek mint a3 kosok: És a3 halmok mint a3 Baranyok.

5	Mi dolog te ho33ad tenger hog' el futal : Es te Jordan vi- ze hog' hatra terel.	Mi lele teged tengór hog' hatra foliamal : Es te iordan vi3e hog' hatra terel.	[-hiányzik!-]	Mi lele tegedet Tenger hogy hátra folyamal : Es te Jordan vi3e hogy hátra terel.
6	Mi dolog ti ho33atoc he- g'ek hog' ör- uende3tek mint a3 kosoc : Es ti halmok mint a3 iuhok- nac baran'i.	Miert örvende3- tók heg'ek mint eg' kofók : Es ti halmok mint eg' baranyok.	Mi dologh te ho33atok he- g'ek hog' ör- uendó3tók mint a3 kofók : Es ti halmok mint Juhoknak Baranyi.	Miert örven- de3tek hegyek mint a3 kosok : Es ti halmok mint a3 bárányok
7	Az Jfítennek or- c3aiatul fel indittatek a3 föld : Jacobnac Jfítenenek orc3aiatul.	Az Ur Jfítennek előtte meg in- dula a3 föld : a3 kere3t'enóknak Jfítene előt.	A3 Ifítennek or- c3aiatul föl in- dittatek a3 föld : Jacobnak Ifítenenek Orc3aiatul.	A3 Ur Jfítennek előte meg indul vala a3 föld : A3 kere3tenyek- nek Jfítene előt
8	Ki a3 kő f3iklakot allo vi33e fordítot- ta : Es az nag' köveket fol'o vi3ekke.	Ki az kü f3iklakat allo vi33e fordí- totta : Es nag' köveket fol'o vi3ekke.	Ki á kö=Biklat folyo ui33e valto3tatta : Es nag' folyo tova.	Ki valto3tata a3 ko f3iklat folyo vi3ekce : Es a3 nagy köveket kut feiekke. Dicsos. Mikep.
9 / 1	Nem mi ne- kűnc Ur Jfíten nem mi ne- kűnc : Hanem c3ac a3 te ne- vednek ad a3 dic3eretet.	Nem a3 mi erdő- műnkől Ur Jfí- ten nem a3 mi erdőműnkől : hanem csak a3 te nevednek ad- g'ad a3 tí3tőf- segőt.	Nem nekűnk Ur Jfíten nem nekűnk: De a3 the neuednek ad a3 dichőf- legőth.	Nem nekűnk Ur Jfíten, nem nekűnk : Ha- nem a3 te f3ent nevednek adhafsunk dicsőfseget.
10 / 2	A3 te irgalmaf- fagodert es igalfagodert fe- gits es oltalma3 minket : Hog' valaha ne mondhaffac a3 pogan'oc hol vag' on a3 Ke- re3t'eneknek	A3 te igafsago- dert es irgalmaf- sagodert fegic3 es oltalma3 : hog' valaha ne mondg'ak a3 poganiok hol va- g'on a3 kere3tie- nók(ne)k Jfítene.	Jrgalmaffagode rt es Bamtalan fok io teteme- niderth fegich es oltalma3 minketh : Hog' a3 Pogan'ok ne mondg'ak hol vag'on a3 w	A3 te irgalmaf- sagodert es iga3fagodert fegits meg minket : Hogi valamikor ne mondgyak a3t a3 poga- nyok, hol va- gyon a3 kere3-

	Jfene		Istenw̄k.	tenyeknek Jf- tene.
11	Mert a3 mi Jf- / nũnc men'or- 3 Bagban va- g'on : Es vala- mit akar min- dent meg Berez.	Mert a3 mi Jf- nũnk Menyor- zagban vag'on : Es valamit akar mindont megh Bõrõz.	A3 mi Jfstenw̄nk men'orBagban vag'on : Vala- mit akara min- dõnt megh BõrBe.	Mert a3 mi Jf- nũnk Menyor- Bagban va gyon : Es vala- mit akart a3t mind meg Berzette.
12	A3 pogan'ok- / nac pedig bal- 4 van' Jftenek aran'bol es e3w̄ftbõl õntet- tenek : Es em- berek tõl c3inal- tattanac.	A3 poganioknak penig balvany Jftenõk aranybol es e3ũstbõl õn- tettek : Es embe- rõktõl c3inal tattak.	A Põgan'ok- nak penigh Jfstenõk Arany es eBw̄ft : Embõrõknek keBõk munkaja.	A3 poganyok- nak penig Jftenek arany es e3ũft : Embereknek kezek munkaja
13	S3aiok va on / es nem Bolhat- 5 nac : S3emek vag'on es nem lathatnac.	S3aiok vagion es nem Bolhatnak : S3õmõk va on es nem lathatnak	S3aiok va on de nem Bolhat- nak : S3õmõk vag'on es nem lathatnak	S3ajok vagyon es nem Bol- hatnak : S3e- mek vagion es nem lathatnak.
14	Fũlõk vag'on / es nem halhat- 6 nac : Orroc vag'on es nem illatozhatnac.	Fũlõk vag'on es nem halhatnak : Orroc vagion es nem illato3- hatnak.	Fw̄lõk vag'on de nem hal- hatnak: Orok vag'on es nem illatoBhatnak.	Fũlõk vagyon es nem halhatnak: Orroc vagion es nem illato3- hatnak.
15	KeBek va on / es nem foghat- 7 nac : Laboc va- g'on es nem iarhatnac es a3 õ torkokkal nem w̄uõlt- hetnek.	Ke3õk vagion es nem foghatnak : Labok es nem iarhatnak es a3 õ torkokkal nem iwõlthetnek.	KeBõk va on es nem foghat- nak : Labok vag'on es nem iarhatnak : Es nem w̄uõlthet- nek a3 w̄ tor- kukbol.	Ke3õk vagyon és nem fog- hatnak : Labok vagyon és nem iarhatnak, Es a3 õ torkokkal nem kialt- hatnak.
16	Ol'anoc leg'e- / nek a3okis az 8 kic c3inal'ac õ- ket : Es mind azokis a3 kic a3okban bi3a- kodnac.	Olliatanok leg'e- nek a3ok kik c3i- nal'ak a3okat : Es mind a3ok kik a3okban bi3nak.	Hafonlatosfak leg'enek a3ok- ho3 kik a3okat chi-nalliak : Es mind a3ok kik a3okba bi3nak.	Ollyanok legye- nek a3okis, a3 kik a3okat csi- naltak : Es mind a3ok kik a3okban bi3nak.

17	J3raelnek / nem3etsege	Jfraelnek nem- 3etsege bi3ek a3	I3raelnek ha3a bi3ik a3 Ur Jf-	J3raelnek nem- 3etsege bi3ek a3
9	bi3ek a3 Ur Jf- tenben : Es a3 Ur Jften lön ö nekic fegedel- mek es otalmok.	Ur Jftenben : Es a3 Ur Jften lön ö nekik fege- delmök es otalmok.	tenben : Kinek fegitöie es otal- ma a3 Ur Jften.	Ur Jftenben : Es a3 Ur Jften lön ö fegedel- mek és otalmok.
18	Aronnak nem- / 3etsege bi3ek	Aaronnak nem- 3etsege bi3ek	[—hiányzik—]	Aronnak há3a nepe bi3ek
10	a3 Ur Jften- ben : Es a3 Ur Jften lön ö ne- kic fegedel- mek es otal- mok.	a3 Ur Jftenben : Es a3 Ur Jften lön ö nekik fe- gödelmök es otalmok.		a3 Ur Jftenben : Kiknek fegitöie es oltalma3oia lön a3 Jften.
19	[—hiányzik—] / 11	[—hiányzik—]	Kik felik a3 Ur Jftent bi3nak a3 Ur Jften- ben : Kiknek fegitöiök es id- uöbitöiök a3 Jf- ten.	Kik felik a3 Ur Jftent bi33anak ö benne : Es a3 Ur Jften leben ö fegitöiök es oltalma3oioik.
20	A3 Ur Jften / emleke3ek mi	A3 Ur Jften emleke3ek mi	A3 Iften megh emleköBek mi	A3 Ur Jften meg emleke3ek
12	rolunc : Es minket meg alda.	rolunk : Es minket meg alda.	rolunk : es megh alda minketh	mi rolunk : Es minket meg álda.
21	Meg alda I3ra- / elnek nem3et-	Meg alda Jfrael- nek nem3etse-	Megh alda J3- raelnek ha- 3ath [:] es	Meg aldá J3ra- elnek nem- 3etseget : Meg
13	seget : Meg alda Aronnac nem3etseget.	get : meg alda Aaronnak nem3etseget.	Aronnak há3a nepeth.	álda Aronnak nem3etseget
21	Meg alda min- / deneket kic fe-	Megalda minde- neket kik felik	Meg alda min- dönöket kik fe- lik wteth : Gyer- mököket öre- göckel eg'etöm- ben.	Meg alda min- deneket kik fe- lik ötet : Kisde- deket a3 öre- geckel egyetë- ben.
14	lic ötet : Kifde- deket nag'ok- kal eg'etem- ben.	ötet : kifdedöket nag'okkal eg'etemben.		

22	Oeregbic _{3e} a ₃ / J _ſ ten a ₃ ö aian-	Öeregbic _{3e} J _ſ ten mi raitunk az ö aiandekot : fiain-	Öeregbiche mi raytunk a ₃ I _ſ ten a ₃ w hatal-	Oeregbicse mi bennünk J _ſ ten A ₃ ö aiande-
15	dekat mi rai- tunk : Fiain- kon es min- den ö benne hiuökön.	kon es minden ö benne bi ₃ okon.	math : Mi raytunk es a ₃ mi fiainkon.	kat : Fiainkon es minden ö benne hivökön.
23	Aldg'on meg / minket az Ur	Algion meg minket a ₃ Ur	Aldg'on megh minket a ₃ Ur	Aldgyon meg minket a ₃ Ur
16	J _ſ ten : Ki men- n'et es földet teremtette.	J _ſ ten : ki mennyet földet teremtötte.	J _ſ ten : Ki a ₃ Menn'et es a ₃ földet terömtötte.	J _ſ ten : Ki a ₃ Mennyet es a ₃ földet teremtötte.
24	A ₃ menn'et a ₃ / Ur J _ſ ten maga-	A ₃ mennyet a ₃ Ur J _ſ ten maga-	À menn'et a ₃ J _ſ ten maganak	A ₃ Mennyet a ₃ Ur J _ſ ten maga-
17	nac vala ₃ totta : A ₃ földet pe- nig ada a ₃ em- bereknek lako hel'wl. Dic ₃ ö	nak tulaidoni- totta : Es földet penig a ₃ embe- röknek.	tulaydonitotta : À földet penigh ada nekwnk lako helywl.	nak tulaidoni- totta : A ₃ föl- det penig ne- künk adta lako helyül.
18	—	Nem a ₃ holtak dic ₃ ernek tegöd Uram J _ſ ten : Sem a ₃ ok kik pokolra balnak.	Vr J _ſ ten nem a ₃ holtak dicher- nek tegödeth : Sem nem a ₃ ok kik Pokolra balnak.	Nem a ₃ holtak dicsernek te- gedet Ur J _ſ - ten : Sem a ₃ ok kic pokolra ballanak.
19	—	De mi kik itt elünk aldunk tegedet Uram J _ſ ten : matul fogvan mind örökkül örökke	De mi kik e ₃ földön elwnk dicherwnk tegedeth : Maftantul fogvan mind öröcke.	De mi kik it elünk aldunk teged Ur J _ſ ten : Moftantul fogvan mind örökcön öröcke.

—	—	—	Vram J _ſ ten à the nepedet Babadich megh maftannis : Aegyptombol es a ₃ hitötlenöknek tudoman'oktul.	Uram J _ſ ten a ₃ te nepedet moftan is Babadics meg Aegyptombol: A ₃ a ₃ . a ₃ hitetleneknek tudományoktul.
---	---	---	--	---

—	—	Hog' Babadulafok utan	Hogy Babadulasok utan
—	—	tegödöt dicherienek :	teged dicserienek :
		Es Babadulafokerth neköd	Es Babadulasokert
		halat adhallanak.	halat adhalsanak.
		Dichössegh leg'ön At'anak.	D. M.
		Mikeppë kezdetbë	

Antifónák

SZÖVEGHAGYOMÁNYUKBAN az antifónák az Öreg graduállal egyeznek. Apróbb eltérésekkel rendjét is követik. A sorrendi és szövegi azonosság a kéziratos graduálok egyik típusában általános. Ez a készlet régen kialakult, a kéziratok többségében szokásos lehetett, ezért követte a többség rendjét az Öreg graduál is. Olyankor eltérő a sorrend, ha a hagyomány ismeretlen ágát követik egyes gyűjtemények. A kötet csonkulása miatt nincs meg minden lemásolt ünnepi tétel, ezért elgondolható, hogy egykor még több volt az azonosság. Két antifóna az Öreg graduál második részének *dominicalia* sorozatában található.

Következik betűrosoros mutatójuk (szövegkezdet, a tartalomjegyzék tételszáma és a modus).²²²

<i>Az asszony-állatok ülvén</i> [97].....	①
<i>Az Atya Isten ez vilagra bocsátá</i> [55].....	①
<i>Az Atya Isten váltságot küldé</i> [18].....	①
<i>Az én életemre esküszöm</i> [74].....	⑧
<i>Az Istennek angyla leszálla az menyből</i> [93].....	⑧
<i>Az Istennek angyla mondá az Máriáknak</i> [94].....	⑧
<i>Az mi bűneinkről tartsunk poenitentiat</i> [76].....	⑧
<i>Az te magodból tészek az te birodalmadra fejedelmet</i> [16].....	⑧

222 A dallamok modusa a szakirodalomból való, legtöbbször a graduálból megállapíthatatlan, annyira hibás a dallamjegyzés.

<i>Az te magzatodból tészek az te birodalmadra fejedelmet</i>	
[46]	⑧
<i>Az Úr úgy jó, mint óriás [5]</i>	③
<i>Áldott Urunk Jézus Krisztus mi közünkbe jüvén [54]</i>	①
<i>Áldott Urunk Jézus Krisztus miközünkben jüvén [15]</i>	①
Békességnek Ura ez világra adatek [51]	⑧
Dicsőség magasságban Istennek [53]	⑧
<i>Dicsőség Dávid Fiának [80]</i>	⑦
Ez napon Krisztus születék [48]	⑥
<i>Eljüttenek nekünk poenitentianak napjai [72]</i>	⑧
Felmenvén Krisztus mennyégben [104]	⑥
<i>Feltámadván az Krisztus megjelenék [95]</i>	⑥
Gábrriel angyal felel Máriának [17]	⑦
Higgyétek, mert ím, eljött az Úr Jézus Krisztus [50]	⑧
<i>Holval reggel Húsvét napján, nagy sietséggel [96]</i>	⑧
<i>Húsvét napján hajnalban indulván [92]</i>	⑧
Ímé, az Úrnak neve messze földről jöve [13]	①
<i>Ímé, eljő a mi idvezítő Istenünk [14]</i>	①
<i>Ímé, eljött az Atya Istennek Fia [10]</i>	④
Jobbítsátok meg életeteket [9]	⑧
<i>Jöjj el, Úr Isten, minket megsegíteni [8]</i>	④
Könyörgünk, Úr Isten, tenéked [56]	①
Megváltót küldé az Úr Isten [45]	④
<i>Mikoron bétöltenek volna az ötven napok [115]</i>	③
<i>Mint egy vőlegény, az Úr Isten [43]</i>	⑧
<i>Mondá Krisztus az ő tanítványainak, nem hagylak</i>	
<i>titeket árvóajul [117]</i>	⑧
<i>Mutasd meg Uram Isten az te irgalmasságodat [19]</i>	④
Nagy bűséggel önteték Istennek ajándéka [44]	①

<i>Nem csak kenyérral él az ember</i> [77].....	⑧
Régen elmúlt időkben [6].....	⑥
<i>Régi időtől fogva hallottuk</i> [11].....	⑥
Szemek lattara fölemelkedek az Jézus [105].....	⑧
<i>Szóla énnékem az én szent Atyám</i> [42].....	⑧
<i>Szolnak vala külömb –külömb nyelveken</i> [116].....	⑧
Teveled vagyok én, Atya Isten [47].....	①
<i>Teged aa Atya Isten, Úr Jézsu Kriszus</i> [49].....	①
<i>Tudjátok, hogy közel vagyok az Istennek országa</i> [7].....	⑧
Úr Istennek Szent Lelke bétölté [118].....	④
Váltságot küldé az Úr Isten [52].....	⑦
<i>Várjuk az mi idvözítő Krisztusunkat</i> [12].....	④
<i>Vigyázzatok, keresztények</i> [73].....	②
Zsidóknak serege vének olajfa ágat [79].....	①
<i>Zsidóságnak serege ruhájokat terítik</i> [81].....	①

Advent [5] – [19]

Helyesírási eltérések kivételével az antifónák szövege azonos, a sorrendben és számban sincs eltérés. Eleinte a másolás hűségesebb, az eltérő helyesírást is jobban követi, mint később. A sorozatok második felében gyakoribb egyes tételek hiánya is.

A dallamok, dallamvonalak, finálisok többsége felismerhetetlen. A differenciák közül egyetlen egyet sem másoltak le, ilyenek tehát a *közvetlen* forrásban nem voltak. Gépies másoló (zenei írástudatlan is) felismerhetőbben reprodukál nyomtatásról. A felismerhető dallamok előtt sincs sehol kulcs, az Öreg graduálban mindenkor van, bár gyakran hibás. Mindez külön külön is a nyomtatásból történt másolás ellen szól. A némileg hasonló dallamoknál a két vagy több tagú neumák részben jó helyen állnak. Ezt az ismeri fel, aki fejből tudja a dallamot. Néhol a melizmákból a hangjegyféle jelek semmit nem érzékeltetnek. A dallamoknak az Öreg graduálból való

közvetlen másolása mindezekből következően lehetetlen. A tizennégy dallamból majdnem felismerhető: *Az Úr úgy jó ki, mint óriás* [5], *Régen elmúlt időkben* [6], *Jöj el Úr Isten minket megsegíteni* [8], *Ímé eljött az Atya Istennek Fia* [10].

Karácsony [42] – [56]

Minden meglévő szöveg azonos. Sorrendi eltérés sincs. Hiányzik az Öreg graduál három antifónája az [55] (*Az Atya Isten ez világra bocsátá*) után: *Örök mindenható Istennek véghetlen bölcsesége; Az Atya Isten váltságot küld; Az Atya Úr Isten mondá az ő szent fiának*. Felismerhető dallamvonalak: *Higgyetek, mert im eljött az Úr Jézus* [50], *Békességnek Ura ez világra adaték* [51].

Vízkereszti antifóna egy sincs; feltehetően mind elveszett.

Nagyböjt [72] – [77]

Minden szöveg azonos, a sorrendben sincs eltérés. A dallamok között nem ismerhető fel egy sem. A melizmák vagy hiányoznak, vagy ha részben megvannak, akkor rossz helyen.

Virágvasárnap [79] – [81]

A szöveg és sorrend azonos. Felismerhető egy dallam, a leírónak itt sikerült hangjegyre hasonló jeleket a megfelelő szótag fölé írnia: *Zsidóságnak serege ruhajokat* [81].

Nagyheti antifóna egy sincs, feltehetően mind elveszett a sérült kötetből (ha volt).

Húsvét [92] – [97]

A meglévők szövege azonos az Öreg graduállal. Sorrendi eltérés nincs, a [96] után hiányoznak az Öreg graduálban meglévők közül: *Az Angyaloktól való féltékben; Az Angyalnak tekinteti; Az mi Urunk Jézus Christus meg hala; Győzödelmes Christus; Az üdö bé telvén; Mondnak vala az Aszszonok egymásnak; Én el temettem; Fel magasztaltattott; Én vagyok, ki vagyok; Fel támada Christus Jézus és uralkodik; Kérem az én szent Atyámat; Én el aluttam*. — Felismer-

hető dallamvonalak: *Húsvét napján* [92], *Fel tamadvan* [95], *Hóival reggel* [96], *Az asszony allatok* [97]

Áldozócsütörtök [104] – [105]

A meglévő két szövegből az első, *Felmenvén* azonos, a *Szemek láttára felemelték* végéről hiányzik a zárlat: *az mennyben*. Sorrendi eltérés: hiányzik az első után az Öreg graduálban meglévő négy antifóna: *Krisztus Urunk Jézus ez máj napon; Eképpen jó el; Galileabeli férfiak; Kezeit felemelvén*; a második után még három: *Felmegyek Atyámhoz; Végy fel minket; Mondá Krisztus az ő tanítványinak*.

Pünkösd [115] – [118]

E három antifóna szövege teljesen azonos az Öreg graduállal. Hiányzik a [116] után az Öreg graduálban meglévő hét antifóna: *Imé az Úr Istennek szent Lelke; Zugás lön az égből; Jövel szent Lélek Úr Isten, töltsd bé; Ez napon bé töltének; Ez napon az szent Lélek; Mikoron el jövend; Vegyetek szent Lelket*. Egy antifóna, *Monda Christus az ő tanítványinak* [117] szövege eltérő, az elején toldott változat nincs meg az Öreg graduálban, de e kezdet nélkül megvan az Antiphonae dominicales sorozatban: *Nem hagylak títet árvájul* (477). Megvan, de nem a pünkösd tételek között: *Úr Istenek szent Lelke bétölté* (478). Dallama felismerhetetlen, de végén van a graduál egyetlen olyan helye, ahol megjelöli a tónust, ez helyes: *8 Ton₉*. Felismerhető két dallamvonal: *Mikoron bétöltek* [115] és *Szólnak vala külömb külömb nyelveken* [116].

Szentháromság-vasárnapi antifóna nincs, feltehetően az összes tétel kiszakadt a sérült kötetből.

Az antiphonae dominicales sorozat egykori meglétének nincs nyoma. A feltehető csonkulás miatt lehetséges, hogy egykor megvolt. Kétségtelenné teszi a dallamjegyzés, az egyéb el-

térésektől függetlenül is, hogy ezeket az antifónákat *közvetlenül nem másolhatták* a nyomtatott graduálból.

Himnuszok

- Az Atyának országából** – Prudentius: Corde natus ex parentis [26] RPHA 119
- Az Krisztusnak szenvedése* – Vexilla regis prodeunt [68] vö. RMDT II: 90
- Az éjszakai sötétség* – Prudentius: Nox tenebrae et nubila [138] RPHA 123
- Az Idvözítőt régenten* Verbum supernum prodiens [27] RPHA 145
- Állatoknak megtartója* – Rerum Deus tenax vigor (töredék) [128/a] RPHA 92
- Atya Istennek egy Fia* – Ambrosius: Christe Redemptor gentium de patre patris unice [139] RPHA 106
- Csillagoknak alkutója* – Conditore alme siderum [29] RPHA 227
- Dicsérjük mindnyájan az Úr Istent** – Ex more docti mystico [61] RPHA 277
- Dicséretet mondjunk Úr Istennek* – Himnum dicamus Domino [144] RPHA 263
- Dicsőség és dicséret tenéked* – Theodulphus: Gloria laus et honor [78] RPHA 285
- Ez jelős innepnapokban** – Festum nunc celebre [103] RPHA 1022
- Ez világnak fényössége* – Lux mundi beatissima [84] RPHA 306
- Örvendőzzünk keresztények* → *Örvendőzzünk keresztények*
- Felséges Isten Mennyeinek, földnek Ura** – Lucis creator optime [128] RPHA 412
- Fénylik az nap fényességgel* – Aurora lucis rutilat [83] RPHA 418
- Fölséges Atya Úr Isten, ez napnak* – Jam lucis orto [130] RPHA 406
- Gonosz kegyetlen Heródes** – Hostis Herodes impie [57] RPHA 474
- Halgassuk figyelmetössen** – En tempus acceptabile [60] RPHA 509
- Igaz Bíró, nagy Úr Isten** – Rector potens [35] RPHA 562
- Jer, hirdessük mi Urunknak nag' dicső bajvívását** – Fortunatus: Pange lingua... praelium [66] RPHA 648

<i>Jer, dicsérjük keresztyének</i> – Fortuantus: Pange lingua... praelium [37] ..	RPHA 648
<i>Jézus Krisztus, mi váltságunk</i> – Jesu, nostra redemptio [102]	RPHA 673
<i>Jó keresztyének kik vagyunk</i> – A solis ortus cardine [32]	RPHA 682
<i>Jövel, népnek megváltója</i> – Veni redemptor gentium [38]	RPHA 696
<i>Jövel, Szent Lélek, Úr Isten, vigasztalj</i> – Veni creator Spiritus [112]	RPHA 698
<i>Jövel, Szent Lélek Úr Isten, ki Atyával</i> – Veni creator Spiritus [113]	RPHA 699
<i>Jövel, teremtő Szent Lélek és híveiddel</i> – Veni creator Spiritus [111]	vö. RMKT II: 65b
K eresztényeknek serege – Chorus novae Jerusalem [86]	RPHA 733
<i>Keresztényeknek serege</i> – Chorus novae Jerusalem [85]	RPHA 734
<i>Könyörögjünk az Istennek</i> – Lux ecce surgit [131]	RPHA 772
L átod, Isten, szíveinket – De Patre verbum [129]	RPHA 829
M enynek, földnek teremtőjét – [62]	RPHA 899
<i>Mennyei Atya Ur Isten</i> – [135]	vö. RMDT II: 295
<i>Minden mi szenvedésinknek</i> – [63]	RPHA 962
<i>Mindenkor téged, Úr Isten, magasztalunk</i> – [133]	RPHA 982
<i>Mindnyájan, kik egyben gyűltünk</i> [30]	vö. RMKT II: 62.
<i>Mostan, ó Szent Lélek Isten</i> – [34]	RMDT II: 74
N aptamadattul megfogva – A solis ortus cardine [39]	RPHA 1048
Ó , dicsősséges Szent Háromság – O lux beata Trinitas [123]	RPHA 1102
<i>Ó, kegyelmes Király Krisztus</i> – O Gottes Sohn [65]	RPHA 1117
<i>Ó, mennyeknek fenyessege</i> – [134]	vö. RMDT II: 75
<i>Ó, mi mennyei mi szent Atyánk</i> – O Pater pie [137]	RPHA 1122
<i>Ó, mi szent Atyánk, kegyes</i> – O Pater sancte [136]	RPHA 1124
<i>Ó, teremtő Atya Isten</i> – [124]	RPHA 1135
Ö rüllünk most mindnyájan keresztyének – [88]	vö. RMDT II: 123
<i>Örvendezzen már ez világ</i> – [64]	RPHA 1166
<i>Örvendözzünk keresztyének</i> – Theodulphus: [67]	RPHA 1167
<i>Sok nyavalyánkban Atyánkhoz kiáltunk</i> – [132]	RPHA 1262
S zenteknek te vagy Krisztus ékessége – Vita sanctorum [87]	RPHA 1323
T eged Jsten dicsérünk – Te Deum laudamus [125].	
<i>Telljes széles ez világon</i> – A solis ortus cardine [31]	RPHA 1371

Teremtő Atya Úr Isten – [58]RPHA 1374
Úrnak végvacsorájára – O salutaris hostia [140]RPHA 1448

Többségében *nem* a Keserői Dajka János revideált himnuszait, hanem a korábbi alakot másolták a Bélyei graduálba. Ezzel szemben a húsvéti ünnepkör himnuszainak szövege végig azonos, talán ezek korán így terjedtek el, illetve azért, mert verselésük érettebb, nem szorultak rá átdolgozásra és javításra.

Azonosak:

Csillagoknak alkutoia [29] apró változtatás: *Jövel szent szuznek méhéből* ~ *β*: *Szüznek jövel méhéből*, *Dücsö[se]g* ~ *Dics[ö]se[gy]*; *Mindnyaián kic egyben gyültünk* [30] *Dicsiret légyen Atiának* ~ *Dics[ö]se[gy] legyen Attyanak*

Jo kereftyenek kic vagyunk [32], van dallam, az Öreg gradualban nincs, rovarrágás és átragasztás miatt csonka a szövege.

Mostan ó szent Lélek Isten [34] az első strófa és a második kezdősora hiányzik.

Igaz Biro [35] nincs dallam, az Öreg graduálban van, kiszakadt levelek között a karácsonyi himnuszok közé tévedt.

[*Jer, dicsérjük, keresztyének*] [37], nagybetűs, csonka, a végéről maradt meg négy strófa, doxológiája eltérő.

Jövel népeknek meg valtoia [38] pótlás a 17. század második feléből.

Nap tamadattul meg fogva [39]

Eltérő himnusz:

Teremtő At'a Ur Jsten [58] – az Öreg graduálban nincs meg. Két strófa eléggé megmutatja, hogy a himnuszok szövege mily mértékben tér el: amennyire ez két egymástól független fordításból vagy átdolgozásból következik. Első példánk: *Tellies beles e3 vilagon* (A solus ortis cardine) [31]:

Öreg graduál

Szűznek méhe nevedék,
Angyali fző hogy hallaték,
Szűzefege meg tartaték,
Férfitól nem illették.

Bélyei graduál

*Szűznek mehe neveködek,
giorfan Jsten haileka lön,
es feplötelen fogada,
Jstiennek el reitöt titkat.*

Második példánk: *Jer, diczeriük kereftenec* (Pange lingua)
[33].

Öreg graduál

Az Prophéták ezt hirdetik,
hogy ő nekünk fűlettetik,
értünk nagy kinra adatik,
főt bűnünkért megh öletik,
mert bűnünk rea vettetik,
f-vérével el töröltetik.

Bélyei graduál

*Azert iria Esaias,
hogi ő nekünk fűlettetet,
kit a3 Atia ada kinra
hogý ő lenne elegfegünk,
mi bűnünkert vötte rea,
hogi a3okert meg halna.*

Oratio et Lamentatio

SORRENDJÉBEN is eltér az Öreg graduáltól és a Bibliától, megelőzi az *Oratio Jeremiæ Prophetæ* a *Lamentációt* a Bélyei graduálban. A 227. lap közepén kezdődik, így nem történhetett az, hogy kötés (átkötés) idején cserélődtek meg a füzetek, a forrásban is így kellett lennie. A cserét magyarázza az eltérő forrás. A használat során beírtak egyes helyesbítéseket a szövegbe. Ez az *interlinearia* az Öreg graduál verzióját tükrözi, ezzel a szöveg tekintélyes része szó szerint egyezik. Föltűnő, hogy vannak következetes eltérések is, és vannak teljesen más szövegváltozatot képviselő részletek. Egy-egy kifejezés cseréje lehetne a másoló öntudatlan változtatása, elnézése. Gyökeres eltéréseket csak latinból készült fordítás, vagy korábbi revideálatlan változat magyarázhat; azok, melyeket Geleji Katona István helyesbített, vagy elvetett.

Eltérő szóhasználat: *Meg fűnt ~ Meg fogiatko3ot, Affyriabelieknek ~ Syriabelieknek, éneklésűnk ~ örömiink, koronaja ~ ekősege, bőrűnk ~ testűnk, penigh ~ kediglen, napjainkat ~ idönket.*

Egészében eltérő szövegű versek: Nézzed és lásd megh az mi gyalázatunkat ~ *Né33ed és tekinc3 meg a3 mi niomoru3áginkat; – Életűnknek veszedelmével hordozzuk vala kezűnkben az mi kenyerrűnk az ellenség fegyvere előt az kietlenben ~ Kezűnkben hordo33uk vala a3 mi kenyerrűnk a3 ellenség elöt a3 kietlenben; Az Fejedelmeket kezeknél fogva fel akasztották, és az véneknek orczáit nem bōcsüllötték ~ *Az Fejedelmeknek hatalmassagokat elvöttek, és az veneknek orczai meg pirultanak; Az Sijonnak hegyéiert, mivel az el pu3tult, ugy annyira hogy rokáak lakják ~ Sidóságban kik el of3lanak, csalardul iaranak ő benne.**

Passio secundum Matthaeum

KISZAKADT a Máté szerinti szenvedéstörténet két levele a Bélyeyi graduálból. *Laus Creatori Cuius auxilio perfeci. A. D. 1644.* — írja a szöveg végére a másoló. Nem követi az Öreg graduált, azaz Geleji Katona javításait. Például a szereplők végig fel vannak tüntetve latinul az Öreg graduálban, sehol nem olvashatók a Bélyeiben. Van következetesen eltérő szóhasználat, szórendi módosulás, és az igealakok (modalitás) sorában is fölbukkannak különbségek; végül vannak olyan fordulatok, amelyeket gyökeresen eltérő fordítással és forrással magyarázhatunk.

A Bélyeyi szenvedéstörténetének szövege (akár az Öreg graduálé) nem a Batthyány leszármazási vonalához tartozik. Noha az Óvári (és a Spáczai) graduállal közeli rokon, mégsem teljesen azonos példánya állhatott egykor Délvidék másolója

előtt. Pontosabb meghatározásra ma még nincs módunk. Elég világosan megállapítható, hogy (csekély kivétellel) nem a Spáczai, hanem az Óvári graduál szöveghagyományát folytatta a Bélyei. Ennek kéziratos példánya területileg vagy időben is közelebb eshetett a 17. század közepi másolathoz. Felvidéken s Délvidéken egyaránt elterjedt volt és érvényesült a hagyománynak ugyanaz az ága, ez jóval korábbi keletkezésre utal. Valamelyest eltér a szintén felvidéki Spáczai graduál szövegtípusa. Biztosat még nem mondhatunk, de Csomasz Tóth felfogásához képest valószínű, hogy legalább két korai szövegváltozat létezett.²²³ Ezek egyikét követte a Bélyei. Ismét kéziratos forrást, és nem az Öreg graduál nyomtatott szövegét. Legközelebb jár az Óvári változatához; az Óvári és a Batthyány graduál nem ugyanazt a szövegváltozatot követi.²²⁴ Az Óvárihoz mérten némileg modernizált szöveget másoltak a Batthyány graduálba, ez lehetett a megrendelő óhaja, ebben kevesebb a régies igealak, helyenként szövegromlás is előfordul.²²⁵ Versiken át betű szerint egyezik az Óvári és Spáczai graduál, de helyenként eltér, sőt némi bővítmény is van a Spáczaiiban. Ez régebbinek látszik, és néhol többet módosult.

E summázáshoz további vizsgálódás szükséges. A jelek arra mutatnak, a hagyományos nézet nem állja meg a helyét. Eddig csupán az Öreg graduál Kecskeméten őrzött példányában bukkantak föl más evangéliumból származó részletek, amelyeket Geleji Katona helytelenített és kiküszöbölt. Bizonytal volt ezekből jóval több, de korunkra nem maradt meg. Figyelemre méltó, hogy a szöveg csonkulását Kecskeméten sem az Öreg

223 „A graduálok passiói lényegileg egyetlen típushoz tartoznak, és ugyanazt a szöveget variálják”, lásd CSOMASZ TÓTH 2003: 325.

224 Erre felfigyelt CZEGLÉDY 1961: 257.

225 Csomasz Tóth Kálmán a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben egyetlen szövegtípusra gondolt, CSOMASZ TÓTH 2003. 325. Véleményét meghatározta, hogy (1) Bárdos Kornéllal a népi variálás bizonyosságaként értékelték minden eltérést (hibát is); (2) szövegileg-dallamilag pontosabbnak és korainak vélte a Batthyány graduált.

graduálból pótolták (ma is megvan Nagykőrös példánya), hanem azóta megsemmisült kéziratok példányukból. Lássunk a Bélyeinek a nyomtatottól való eltérésére szemelvényeket.

Eltérő nevek (az Öreg, majd ~ után *dőltbetűsen* a Bélyei graduál adata): Barabbas ~ *Barrabas/ Barrhabas*, Tisztarto vitézi ~ *Pilatus szolgái*, vének ~ *fő fő Sidok*, Phariseusok ~ *berzetes Sidok*, Zacharias Propheta ~ *Jeremias Propheta*. Az Öreg graduálban Péter az apostol neve, a Bélyeiben következetesen *Szent Péter*.

Isméltődő szócserek: adának ~ *ackcoron egyenlő akarattal igerenek*, akkoron ~ *a3onnal*, alkolmatoflagot ~ *alkolmatos időt*, azonnal ~ *legh ottan*, azontul ~ *ijmet*, dorongokkal ~ *botokkal*, eddegelven ~ *hogy ennemek*, egéffeggel ~ *idvös légy*, egész világon ~ *s3élős világon*, eggyenként ~ *fejenként*, el arulna ~ *kézben adhatná*, el fog árulni ~ *el arul*, el ronthatom ~ *elé törhetem*, fegyverét ~ *törét*, fordítfd vízsa ~ *tericzed hívelyében*, jegyet adot ~ *ada ö nekik jelt*, Káromkodék ~ *Karomlast f3olla*, le telepedék ~ *le ült vala*, lőt vólna ~ *volt volna*, ment vala ~ *jüve*, noha ~ *jól-lehet*, Palotában ~ *Pitvarban*, parancsolta ~ *hadta*, pohár ~ *nagy kin*, szelenczéje ~ *edénben*.

Egészen eltérő versek: Kováztalan pogácsáknak pedig inepének ~ *a3 Hufvetnek Jnnepe elöt*; meg kézittsük tenéked meg enned az Húsvéti bárányt? ~ *meg bere33ük te neked a3 vegh vac3orat?* Az én rendelt údom közel vagyok, te nálad ézsem meg az Husveti bárányt az én tanitványimmal ~ *te nálad f3erzi iga3 vegh Vac3orat a3 ö Tanitványval*; Ez az én új Testamentomi vérem ~ *e3 a3 en veröm, a3 Uy Törvénynek vere*; — A 27. fejezet kezdete: Másod napon pedig reggelre kelve ~ *Mikoron penig Reggel löt volna*; — Nem szabad ezeket az Templomnak kécneses ládjában tennünk, mert vérnek árta ~ *Nem illik ezeket a3 köfseghnek ladajaban tennünk mert Vernek iutalma*; — Iesus pedig meg álla az Tisztarto elöt, és kérdé őtet ~ *Urunk Jesus penigh meg allapek a3 Papi fejedelem elöt, es kerde őtet*.

Egyetlen példa mutassa, hogy a kéziratok források eltérő szóhasználatának és Geleji Katona javításainak is szélesebb kö-

rű a háttere. A *végvacsora* prédikációkban is sűrűn fölbukkant. A Huszár Gál idején bevett, középkori latin előzményei után az Apor kódexben is, a Nagydobszai és Bélyei (meg a többi) graduálban is meglévő és a 19. századig közismert, református úrvacsorai himnusz szövege (*Ad coenam Agni providi*)²²⁶ is így kezdődik:

*Úrnak végvacsorájára
és az ő áldozatjára
keresztyén népek menjetek,
hogy erős légyen hitetek.*

Geleji Katona István előszavából tudjuk, a graduálhoz a négy evangélista szerinti nagyobb passiót ő maga csatolta,²²⁷ hogy eltávolítsa a Máté evangéliuma szerinti passió szövegéből a betoldásokat, másrészt pedig azért, mert a kompilált Passiót a liturgusok és kántorok énekeltek nagyhéten.²²⁸ Nem újat kezdett. Sok egyéb kérdéssel együtt az is homályos, hogy milyen hazai (középkori német mintát követő) hagyományt őrzött

226 RPHA 1448.

227 Nem ismerjük, mikor és hogyan alakult ki az a gyakorlat, hogy Virágvasárnap nem, csak Nagypénteken énekeltek Passiót. Eleinte (?) a János-passió helyett, vagy a nagyhét első felében énekeltek a kompilált passiót, később változtatva mindkettőt csupán Nagypénteken.

228 „[...] az Passiót, avagy az mi meg váltó Urunk Iesus Chritusnak értünk való kénfzenyedélinek históriáját, az szent Mathe szérént, egy Hufvétí üdnepre én corrigáltam vala meg, olztán tsak abban maradának. Sok rut vétfégeket hánytam belőlök ki, mind az írának módjára, fmind az materiára, avagy históriára nézve, mert Szent Mathe szérént volt ugyan az titulusa az Passionak de fok volt közzé elegyittetve az több Euangeliftakból-is, ugyhogy sem egygyik sem máfik szérént nem volt igazán, hanem egézfzen le kellett irnom ígéröl ígére az szent Matheból, f-ugy kellett ujjonnan meg kótáltatnom.” Előszó ((1)a. — „Továbbá némelly szükséges üdnepi caeremoniakot, mellyek még az irottakhoz kívántattak [...] nagy munkával meg tiltogatván, az nyomtatotthoz ragasztottam, ugmint az négy Euangelisták szérént való hófzfu Passiót [...]” ugyanott, ((2)a.

meg,²²⁹ amely akkor már nem volt általános az ország minden részén, de a fejedelmi udvarban és Erdélyben igen.

A magyar református passió-éneklés korai gyakorlatáról az Öreg graduál mellett csupán a kéziratos hagyományból tájékozódhatunk. Huszár Gál graduálja sem tartalmazza a *triduum sacrum* szertartásait. Lehetett alkalmas és elterjedt segédlete az 1570-es éveket megelőzően ezen gyakorlatnak; valamilyen (valószínűleg nem nyomtatott) *passionalis*. Az ünnepkör fontossága miatt a húsvéti liturgikus tételeket korán lefordították vagy alkalmazták, a reformáció első üszögében²³⁰ (az 1540-es évektől vagy talán korábban), illetve ilyen (nem hivatalos, eretnek) szertartási segédletek a középkor végéről is maradhattak. Történelmünk viszontagságai és a tartós használat közben minden korai példány (forrás) megsemmisült. A ma is létező protestáns graduálok évtizedekkel későbbiek a Huszár Gál koránál. Azonban jóval azelőtti, talán egy évszázaddal korábbi állapotot rögzítenek szövegileg és nyelvileg. A szertartás (általában a szakralitás) alkotóinak természete szerint ezek (mostoha állapotok közepette is) soká változatlanul fennmaradhatnak.

Az Öreg graduál Máté-passiója az evangélium szövegét tartalmazza, nem vegyül Márk, Lukács és János nyomán hozzáadott bővítményekkel. Várhatnók, hogy a Máté 26–27. fejezetét áttemelte Geleji Katona István az Öreg graduálba a Vizsolyi Bibliából. Nem ezt történt. Alább látjuk bizonyosságát.

Kéziratos graduálok (a megsemmisült Gyulafehérvári és előzményei) szövegén alapul az Öreg graduál. Ebben a Máté-passió sem kivétel. Nem helyesbítés nélkül került a kötet első

229 Például *Passio Domini nostri Iesu Christi secundum quatuor Evangelistas, cum Commentariis F. Francisci Polygrani*. Cui accessit Sermo de meditatione Passionis Christi, deque innumeris hinc nascentibus gratiarum fructibus. Eodem Authore. Coloniae, Apud haeredes Arnoldi Birckmanni. M. D. LXXI.

230 Geleji Katona István kifejezése, *Öreg graduál*, előszó, ((6)b).

részének végére. A szerkesztő módosította vagy kiegészítette néhol a Vizsolyi Biblia szövegét. Folyamatosabb, énekbeszédben jobban megszólaltatható a *mintapassió*. Valamivel hosszabb a bibliai szövegnél, hosszú szóalakok őrződtek a liturgikus szóbeliség és kéziratosság hagyományában. Gyakrabban alkalmaz magyarázó, körülíró fordítást. Nem azért, mert nyelvi eszköztára kialakulatlan. Törekedett arra, hogy az elhangzotak minden részletét értse a gyülekezet. Többségük írástudatlan volt. Bibliát sem minden lelkész szerezhette.

A kéziratosságból való alapszöveg hatását néhány részlet szemlélteti alább. Első az elkezdés. Megelőzte a Passió szerartási éneklését. Nincs a Bibliában, csak a graduálokban.

A ₃ ²³¹ mi Urunk Jefus Christufnak kin ßenuedefet, ekkeppen irta-meg a ₃ ßët Mathe Euangelifta.	Az mi Vrunk Iefus Christusnak kén fzenyvedéfét, ekképpen irta meg az szent Mathe Euangelifta.
---	--

Körülíró megnevezése következik a Húsvét ünnepének a 26,2 versben, ez eltér a Bibliában és a graduálokban.

Óvári graduál	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
Tudg'atoke, hog' ket nap el muluan Æg'yp- tombol valo ki ßaba- dulafnac emlekezeti- nec innepe leßen, es a ₃ embernek fia el arultatic, hog' meg fe ₃ ziteffek.	Tudgyatoc hogy ket nap el múluán hufuét nec innepe léßen, és az embernek fia el árúltatic hogy meg fe ₃ bitesséc.	Tudgyatoké hogy két napok el mulván, Æe- gyptombol való ki fza- baduláfnak, emleke- zetinek innepe léfzen, és az Embernek fia el árultatik, hogy meg fe ₃ zitteffek.

Maradt az Öreg graduálban egy kéziratosságból toldalékolt vers (27,56). Bóvítményét nem törölte a szerkesztő Geleji Katona István. Vélhetően azért, mert a rövid magyarázó kiegészítés nem tér el a történet vonalától, nem ellenté-

231 Batthyany graduál: *Mi Urunk...* — hiányzik a határozott névelő!

tes az előzményekkel és a folytatással, jöllehet a görög és latin szövegben nincs meg.

Óvári graduál	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
Valanak penig ot nag' fok aßboni allatok nag' tauul ezeket ne3uen, kic köuettek vala Urunc Jefuŧ Galileabol, f3olgaluan ö neki. Kic kö3öt vala Maria Magdalena, es a3 mafic Maria ß: Jacabnac es Jofephnek ann'a, es Zebedeus fiainac ann'a.	Valánac pedig ott foc aßboni állatokis, kic táuol nézic vala ezeket, kic köuettéc vala ötet Galileából, és ßolgálnac vala néki.	Valának penig ott fok Afzfzonyiállatok, kik távolrol néznek vala, kik kiférték vala Iefuŧ Galileából f3olgálván ö néki. Kik kö3öt vala Maria Magdaléna, és Maria Iacobnak és Iofenek, és az Zebedaeus Fiainak Annyok.

Lássunk még néhány verset, hogyan mutatkozik a kéziratosság és az Öreg graduál lényegi vagy szó szerinti egyezése, valamint eltérése a Vizsolyi Bibliától.

	Óvári graduál	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
8	Ezt latuan pedig a3 ö tanituani, nehezen ßenuedic vala ²³² ezt onduan : De las minemw nag' kar e3. ²³³	Azt látuan pedig az ö tanituány meg haraguánac, ezt monduán : Mire való ez haßontalan tékozlás?	Azt látván penig az ö tanitványi, meg haraguának, ezt mondván : De mire való ez haßontalan vezftegetés?
17	Es a3 hufuet innepe elöt valo hetnek elfö napian, iarulanac Uruc Jefuŧhoz a3 ö tanituani, es mondanac ö ne-	Az pogatfas iñepenek pedig elfö napján, ménénec az tanituányoc Iefuŧhoz, ezt monduán nékie, Holott akarod hogy	Az kováztalan pogácsáknak penig innepének első napián, iarulának Iefuŧhoz az ö Tanitványi, ezt ondván :

232 Batthyány: *Az tanituan'oc pedig ezt latuan, felette igen meg haborodanac raita.*

233 Batthyány: *Miczoda veszedelem ez*

	ki ²³⁴ Hol akarod hog' meg Bere ³³ wk te neked meg enni a ³ veg vac ³⁰ rat. ²³⁵	meg kéfziczúc né- ked ételedre az hufuéti báránt?	Hól akarod, hogy meg kezítsük tené- kéd, meg enned az Hufuéti bárányt?
22	Es a ³ tanituanoc ezen igen meg f ³⁰ - moroduan, feien- kent mind e ³ t mondg'ac vala. ²³⁶ Auag' en vag'oke a ³ Uram?	Es felötte igen meg ßomaroduán kezdénc eggenkent mondany: En vagoké Wram?	Es felette igen meg fzomorodván rajta az Tanitványok, kezdék eggyenként ő néki mondani: Avagy én vagyoké az Vram?
24	Jollehet a ³ ember- nek fia halálra el meg'en mikeppen ő rola iruan va- g'on. ²³⁷ De iai le- ßen a ³ embernek, ki által a ³ ember- nek fia el árultatic. Job volt volna neki, ha ing'en sem ßületet volna a ³ ember.	Az embernek fia pedig el mégyen az mint meg vagyon irua ő felöle, De iay annac az embernek az ki által az ember- nek fia el árultatic. Iob vólt vólna annak az embernek ha nem ßületett vólna.	Iollehet az Ember- nek fia az halálra el mégyē ugyā, a mint meg vagyó ő felöle irva. De jaj annak az embernek, az ki által az Embernek fia el árultatik. Iób lót vólna annak az embernek hogy ha nem fzületett vólna.
35	Monda neki fzent Peter : De ha meg egg'wt meg kellett veled halmomis, ²³⁸ foha teged meg nem tagadlak. Es ackeppen minna- ian a ³ több tanitua- n'okis mondanac.	Monda néki Peter : Ha meg kel veled halmomis, meg nem tagadlac tégedet, hasonlatos képen bólánac az több tanitványokis.	Monda nékie Peter : De ha egyöt veled meg kellett halmom-is, téged meg nem tagad- lak. Hasonlókép- pen mind az több Tanitványok is mondának.
48	Judas pedig ki	Az ki pedig ötet	Iudás penig az ki

234 Batthyány: *Az husuetnek innepenek első napian, iarulanak az tanituanok Jesushoz ezt monduan.*

235 Batthyány: *az husueti barant?*

236 Batthyány: *mindnyajan kezdék ezt mondanía...*

237 Batthyány: *az mint iruan vag'on...*

238 Batthyány: *Hog'ha szükség leszen nekem te veled eg'üt meg halmom-is...*

	Urunc Jefuſt el arulta vala, ada ő nekic ielt ezt monduan : Valakit en meg c3okolandoc, a3 a3 Chriftus meg fogiatoc őtet.	el árulta vala, adott vala nékiec ielt, ezt monduan: Valakit én meg czókolandoc, az az (Iefus,) meg tarczátoc azt.	őtet kézben adandó vala, jegyet adot vala nékik mondván: Az kit én meg csokolándok, az a Chriftus fogjátok meg őtet.
52	Ackoron monda neki Urunc Jefus : Tericzed a3 te törődet a3 őnnön hiuel'eben. Mert valaki törrel keresi, tör miat kel annac el veßni.	Ackor monda Iefus, tedd el az te űzabłyadat helyére, mert valakic fegyuert fognac, fegyuerrel kell veßniec.	Akkoron monda néki Iefus: Forditsd vízta a te fegyveredet az ő hivelyében, mert valakik fegyvert fognak fegyver miatt veznek el.
65	Ackoron a3 papi feiedelem meg ñaggata ruhaiat e3t monduan : Karomlaſt Bolla. Mi ñwķfég ti néktek töb bizonyłagtokra, ime moſtan meg hallatoc a3 ő karomlafat,	Ackor az fő Pap meg ñakazta az ő maga ruháiát, és monda : Káromlaſt Bóla, mit téßűnc töb bizonyłaggal? Imé moſt halljátoc az ő káromláfát.	Akkoron az fő Pap meg űzaggatá a maga ruháit mondván : Káromkodék. Mi űűkfűgűnk vagyon minékűnk több tanukra? Imé, moſtan halljátok az őnnön káromkodáfát.

A második részben (27. fejezet) szintén ugyanezen jelenségek figyelhetők meg. Lássuk közülük néhány vers példáját.

	Óvári graduál	Vizsolyi Biblia	Öreg graduál
1	Mikoron pedig reggel lőt volna, tanác3ot tartanac az papi feiedelmek, es a3 fő fő űido nepek Jefus ellen, hog' őtet meg őlneiek.	Es reggel tanátfot tartánac mind az Papi feiedelmec, és az népnece vénei Iefus ellen, hogy őtet meg őlnéc.	Mafod napon penig reggelre [kel]ve tanátfot tartánac mind az Papi Fejedelmek, és az népnek vénebbei Iefus ellen, hogy őtet meg őlnéjék.
15	Es Urunc Jefus c3ac eg' Bauara	Es nem felel nékie egy beßédereis, vgy	Es nem felele néki egy űzavara-is, ugy

	fem felele, annira hog' a3 feiedelē ezen felette igen c3udalko3ek.	annira hogy igen almelkodnēc azon az tı̄bı̄tartó.	annyira, hogy felette igen álmelkodik rajta az Tı̄fı̄tartó.
34	Es iutanac a3 gol- gothanac heg'ere, mel' koppa3to hel'nec mondatic vala.	Es mikoron iutot- tac vólna az helyre mely Golgothanac, az az, ember feié- nec kaponyainac helyēnec mondatic vala.	Es mikoron jutotta- nak vólna az helyre, a mely mondatik Gol- gothának, az az, meg koppadt ember ka- ponyáknak helyēnek;
62	De lam a3 innep eftinek mafod napian fel g'wle- kezenek a3 papi feiedelmek, es a3 3er3etes ven fidok, a3 Pilatusho3 e3t monduan.	Máfod nap pedig, mely az hufuétre ké33lő nap vtán vala ; gyulēnec az Papi feiedelmec, és az Pharifēufoc Pilatushoz.	Máfod napon penig melly az innep efti után vala, gyūlekeze- nek, az fő fő Papok es az Pharifēufok az Pilatushoz,
66	A3oc penig onnet el menuē meg erő3ltek a3 kopor- fot, meg pec3etel- uen a3 koporfo kőuet, es őrizőket kőrn'wle hag'uan.	Amazoc pedig el mēnuén meg erő3sítēc az kopor- fót az kőuet meg petfételuén, és őrizőket vetuén mellēie.	Azok penig el men- vén, meg erő3síték az koporfót, meg pecsē- telvén az kővet, és az őrizőket kőrnūle hagyván.

Jellemző a kéziratos graduálokra a hosszabb szóalakok gyakorisága. A Vizsolyi Biblia is tartalmaz ilyeneket, de Máté evangéliumában következetes a rövid alakok használata. Ez sem így van a graduálokban. Nyilván támaszkodott az énekes szertartás szóbeliségére (*orális tradíció*), használta Geleji Katona és elődje a huzamos ideje kialakult liturgikus gyakorlat írásos segédleteit, hogy olyan minta-passiót alkosson, amely mércéül szolgál a *szent háromnap* szertartásában. Egységes szabályozást azonban hiába óhajtott ő is, mint korábban Huszár Gál és Újfalvi Imre vagy később Medgyesi Pál.

Responsoria, versiculi et benedictiones

KÉZIRATOS graduáljainkhoz képest ezen tételek kiegészített sorozata az Öreg graduál többlete,²³⁹ Geleji Katona munkája a megverselés, ő ezt öntudatosan hangoztatja. Vélhetnők, hogy nyomtatásból másolták a Bélyei graduálba a sorozatokat. Szerkezetileg is van hasonlóság, a kötet végén vannak, a Psalterium után. Ám a közvetlenül nyomtatásból való hű másolás egyértelmű bizonyítékai hiányoznak, a következetes eltérések közvetett másolásra, kéziratossá forrásra utalnak. A Bélyeiben mindig csak az első (egyszer csak a második) található meg a tételekből, ha kettő vagy több van egy ünnepre. Elhagyták a változatokat. Az Öreg graduál római számmal jelöli a vasárnapokat, a Bélyei (és forrása) mindig arab számmal. Néhol kimaradtak szavak. A szóalakok és toldalékalakok eltérése következetes. Föltűnő, ha a fordítottját találjuk, az Öreg graduál *o*-zók alakja helyett *e(ë)*-zók szóalakot. A versiculusok végén kéziratossá *Cantor* megjelölés van a repetenda előtt, azaz iskolás gyermek volt az előénekes, és a kántor feleltetett a gyermek előénekes verzusára, nem a kórus.²⁴⁰ A nyomtatott alakokhoz képest következetesen eltérő alakok a *responsorium breve* sorozatban (a kéziratossá graduálból való adatok dőltbetűsek): *fogada* ~ fogadod, *föl öltözteted* ~ fel öltözteted, *föl menel* ~ fel menel, *gazdagsagnak* ~ kazdagfágnak, *hala adatlan* ~ háládatlan, *hinteted* ~ hintetted [hintettetéd], *iokat es gonofokat* ~ jókot és gonofzokat, *iüvel* ~ jöttél, *Janoftul* ~ Ianoftol, *jü-vendöled* ~ jövendöléd, *Lelektül* ~ Lélektől, *maï* ~ mai, *Menjei* ~ mennyei, *mivefeket* ~ művefeket, *Naimbol* ~ Nainból, *füketet* ~ fiketet, *Templomban* ~ Templumban, *vitetöt* ~ vitetet, stb.

239 Ünnepenként vannak ilyen tételek, vagy sorozatok is, ezek sokszor egyeznek a kéziratossá graduálokban találhatóakkal.

240 Az Öreg graduál somorjai példányában viszont *Pueri & Studiosi* megjelölés van, jelentősebb iskolák liturgikus kórusa így épült fel.

Ezzel szemben *e-zőre* változtatja egyszer az *ő-ző* alakot: *emberek fogokca teved* → emberek fogokká tővéd. Nem a nyomtatott graduál lehetett előtte, közvetlen forrása az Őreg graduálból készült kivonatos másolat, szintén *e-ző* volt. A következő eltérés nem szöveghiba, hanem helyesbítő változtatás:

Béllyei graduál

*Ki a3 Capernaumi kis királynak
vonogo fiat meg gyogyítad*

Őreg graduál

Ki az Capernaumi kis Királynak
vonogo fiát fel élelftéd

A versiculusok sorozatában is találhatók szóalaki és szövegbeli módosulások. A legelső lehet tudatos; nem ismerte vagy környezete nem használta a 'mereng' szót: *a haio merül vala* ~ az hajó mereng vala, *boldog βiv* ~ Bóldog füzű, *büven* ~ bőven, *fellyeb vágyg* [!] ~ nagyra vágygy, *idö* ~ üdö, *iovaikat* ~ javaikat, *kis Jefus* ~ kifded Iesus, *Mennyegben* ~ mennyekben, *minden büneinkből* ~ a' mi büneinkből, *nyomatik* ~ nyomattatik, *βivben* ~ füzűben, *terempt* ~ teremt, *tülünk* ~ tőlünk, *velök* ~ vélek, stb.

Háromszor szövegromlással járt a másolások során elhibázott (változtatott) szörend²⁴¹ ez a rímet is megsemmisíti:

Béllyei graduál

*El marada a3 gyermek Jefus
Jerusalēben :
Mely miat a3 Joseph es Maria
igen bus.
Fel mene a3 Vr Christus
a3 magofszagban :
Az ő Tanyitványoknac lattokra.
Akceppen fog ifmet el iüny :
A3 mikent lattatot el iüny.
Ezzel mutattya meg,
hogi nē ő belöle valok :
Noha ideig ő benne valok.*

Őreg graduál

El marada Ierufalemben
az gyermek Iesus,
Melly miatt Ioseph és Maria
igen bus,
Fel mene az Vr Christus
az magallágban,
Az ő Tanitványinak láttokra,
Akképpen fog ifmeg el jöni,
Az miként láttatot el menni.
Ezzel mutattya meg,
hogy nem ő belöle valok,
Noha ideig ő benne lakók.

241 Dominica 1. post Epiphania, Ascensionis Domini, Exaudi.

A benedikciókban szintén találhatók következetes eltérések és apróbb hibák: *hinek* ~ *hűnek* [hivének, hittek], *föl βoval* ~ *fen* szóval, *kulduft* ~ *kolduft*, *Lelkünk teftünk megváltsa* ~ *lelkünket is [meg] váltsa*, *tülünkis* ~ *tőlönk-is*. Az Öreg graduál *öz* alakja helyett az *öz* Bélyei graduálban van *e(ë)*-zű: *veßbö bál föl ferdüle* ~ *vezű* szál fel fűrdűle.

Az eltérések mutatják, hogy kézirat másolattól, nem a nyomtatott graduáltól készült a Bélyei tételeinek sorozata. Figyelemre méltó adalék ez. Jelzi, hogy Gyulafehérvár példáját mint forrást a megjelenés utáni évtizedekben részlegesen használták a hagyományos sorozatok kiegészítésére vagy pótlására. Szövegösszehasonlítás mellőzésével született vélemény az, amely az Öreg graduáltól való függést, sőt közvetlen másolást eldöntött tényként állította, kézikönyvekben fenntartotta.

Tolnai Borbély Gergely éneke

GRADUÁLJAINKBA utólag hol több, hol kevesebb kanciót, strófikus gyülekezeti éneket másoltak szertartási használatra. Délvidék még kiadatlan énekével zárjuk áttekintésünket, mely nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvben nem jelent meg soha.

Tolnai Borbély Gergely (kb. 1610–1677 után) éneke a Bélyei graduálban²⁴² és a Csurgaiban maradt meg. Felvidékre is eljutott, szintén megvan az Óvári graduál kiegészítésében. Versfői elárulják szerzőjét: TOLNAI RASORISE. Az énekköltő apja Tolnai Barbély István (†1631) valahol Tolnában tanult 1587 táján. Szenci Molnár Albert praeceptor volt 1588-ban Debrecenben, holott csak 1589-ben írta alá a felsőbb tanulók törvé-

nyeit. Előbb is végzett tehát felsőbb tanulmányokat valahol, másként nem lehetett volna praeceptor beiratkozása előtt. Elment Debrecenből 1593 táján, rektor volt azután Tolnán 1598-tól, majd prédikátor ugyanott, aztán Somorján 1611-től. Tartós maradt debreceni kapcsolata Szenci Molnárral, zsol-tárköltőnk Erzsébet lányának ő volt a keresztapja. 1624 tájától Szőnyben prédikátorkodott haláláig.²⁴³

1629-ben Nagyszombat református iskolájából Pápára vonult át néhány diákkal a fia, Tolnai Borbély Gergely. Protestáns egyetemeken peregrinált néhány évvel később (Franeker és Bréma, 1632–1633),²⁴⁴ azaz Nagyszombatban már elvégezte tanulmányai fő részét. 1635-től rektor Pápán. Ilyen tisztségében járt zsinaton Szentlőrincen. Komáromban is volt rektor, aztán Mosonban. Vágsellyén 1648-ban rátörtek, elűzték. Szőnyben prédikátorkodott 1669-től, azután Bátorkeszin. Esperes tisztséget viselt. Nem tudjuk meddig, elhunytának ideje sem ismeretes. 1677-ben még intézkedett esperesként, erről maradt fenn írásos dokumentum, egy levél.

Pápai nagydiákként írhatta énekét (tehát 1635 előtt), vagy külföldi útján; ha mégis később valamivel, akkor is még az 1630-as évek végén.

Éneke a Bélyei graduálban helyi hagyományt képvisel, ez a graduálok pótlásai között is a legvékonyabb réteg, de jól példázza a kanciók örökítését, terjedését.²⁴⁵

243 SZABÓ András: *Szenci Molnár Albert naplója*. Universitas Kiadó, Budapest, 2003. 246. (Historia Litteraria 13.)

244 AP XII (2012/1–4): 513.

245 Említi DEBRECENI EMBER 2009: 393–394, 397. BOTTA 1991: 215. — Betű szerint közreadtam korábban (FEKETE 2011b), a jelen kiadványban a hosszú magánhangzókat pótoltam.

Telleyes kerebtyénségnek b: ferege,
induly vígságra, hívek bíve lelke,
mert az Christusnak, jelen már Adventye,
hozzánk jövése.

O Testamentombeli sok Bent Atyák,
Adám, Ábrahám, minden Patiarchák,
Christuft el jöni, testben ohajtották,
s igen kívánták.

Lenne megh egyczer amaz drága idő,
kiben az bép Égh megh leben repedő,
ígért Messiás világra jövendő,
és bületendő.

Nagy Bent Királyok, s az boldogh Angyalok,
mellyeket látunk, látnia kívánták,
az Propheták-is, idejét bámlálták,
hogy megh tudhatnák.

Az Mefsiásnak világra jövését,
Szent Lelek által megh testesülését,
egy drága bűznek, méhéből bülését,
megh jelenését.

Jm mi meg értük, tehát nagy örömmel,
az jó téteményt kegyes félelemmel,
Jstentől vegyük, buzgó beretettel,
és becsülettel.

Rajta ditsíret mondáfokat tegyünk,
az mit parantsol, mindenben engedgyünk,
ha már hozzánk jött, bálláft neki lellyünk,
nálunk rendellyünk.

Adgyunk hofánnát, és áldásnak Bavát,
boldogítással, ez Dávidnak magvát,
tíftellyük felkent, Siomnak Királyát,
lelkünk váltóját.

Szerentsésitsük, ki jött Úr nevében,
orbága, mondgyuk, terjedgyen mindenben,
tartson megh minket, az megh ismert hitben,
holtunkigh ebben.

Oszsza közinkben, kérjük az mit hozot,
Attya kebleből, mivel földre Bállott,
teftben, lélekben hogy megh látogatot,
szent neve áldot.

Romlottságinkat naponként oBlassa,
Bent áldasival, mi fejünket láfsa,
tavul létével, Bivünket ne bántsa,
se Bomorítsa.

Jtt földön kegyessen Ádventet üllünk,
eö eleiben, minden nap kéBüllünk,
hogy az Egekben, nagy Ádventre mennyünk.
örökken ellyünk.

Segitsen minket az mennyei jókra,
adgya vigyázzunk, mikor el jó arra,
fel emelt fővel, kéBüllünk ackorra,
az Bám adásra.

Ezt tegye velünk az irgalmas Jsten,
áldgyon megh minket ez Bent Ádventekben,
kiért hofánnát, mondhasunk éltünkben,
földön és mennyen.

Amentisis [!]

Vrosá
tempore Administratio-
nis Genae. ♦

Vrosá tempore
Vacsorgia:
ra. kereszt:

eső áldozattjára, keresztény ne:
pek mennyetek, hogy erős le:
gyen hitetek. Xi

Úrvacsorai himnusz [71], Bélyei grauál (87. lap)

Összegzés

DÉLVIDÉKI GRADUÁLJAINK mind mutatnak egyedi vonásokat és hordoznak olyan tartalmi-szerkezeti jellemzőket, amelyek nem elkülönítik, hanem összekapcsolják őket a többi graduállal. Távol(abb)i és részben közös forrásaikat is feltételezhetjük.

1. A négy graduál végső forrásiai más vidékről származtak, ezen a területen kívül keletkeztek. Az írott hagyománynak nem egyetlen (tartalmilag és szerkezetileg azonos) ágát követte ez a ránk maradt négy graduál sem.

E(ë)-zõ szóalakok figyelmeztetnek arra a déli nyelvterületen használ és így *õ-zõ* graduálok szövegében, hogy a végső, vagy legalábbis jóval korábbi források (forráscsoport, minta) föltehetőleg *e(ë)-zõk* lehettek. Az apró adalékok összegzése nyomán kimondható, hogy nem beszélhetünk a graduálok Délvidéken (például a Szerémségen) kialakult *saját* hagyományáról, amelyet a földrajzilag egymáshoz közel másolt graduálok mind követtek volna.

A csonka Csurgai graduál zsoltárainak egyik része a Huszár Gál zsoltáiraival (Komjáti, 1574) egyezik. *Közvetlen* átvételként ezt sem értelmezhetjük. A Bélyei graduál zsoltáiról sem bizonyítható, hogy ezeket az Öreg graduálból *közvetlenül* másolták. A zsoltárok tömbje mind a négy graduálban több rétegre bomlik. Latinból (szertartási szükségletként) készült fordítások mellett vannak szabadon parafrazeáló és krisztianizáló stílusúak. A humanista filológia csak a Huszár Gáltól és a Vizsolyi Bibliából vagy az Öreg graduálból átvett zsoltárokon érződik. A himnuszok javított szövegét sem fogadták el a kéziratos hagyományból örökölték helyett; nem csak azért, mert nem jutottak hozzá más forrásokhoz. Nincs lezárt vagy elégséges magyarázatunk arra, hogyan és honnan adódtak össze a nyelvileg és a fordítás gyakorlatát-eszményét illetően eltérő

rétegek a graduálok terjedése, egymásra hatása során. Változatokat is lejegyeztek (duplikáltak), így azt sem mondhatjuk, hogy kizárólag egyetlen vagy saját (helyi) hagyományt követtek. Huszár Gálnál sem egyetlen forrásból erednek a zsoltárok, és már nála is föltűnik közöttük duplikátum.

2. Megoldatlan jelenleg, hogy mind a graduálok szerkezetét, mind a szöveghagyományozást jellemzi az azonosságot váratlanul megbontó apróbb vagy igen jelentős eltérések sora. Ilyenek az antifónák vagy a himnuszok sorrendi azonosságát megtörő eltérések, zsoltárszövegek részben teljesen azonos, néhol pedig rapszódikusan más szakaszai. Az eltérések kis része másolási vagy elhallási hiba. Többségük oka eltérő (közvetett vagy közvetlen) minta. A hagyományozódás eme zavaró vonására nincs megbízhatóan lezárt filológiai magyarázatunk. Vélhetően nincs sok korai forrástípus (forráscsoport), nem volt *egyetlen mindegyiknél ősibb sem*, amelyet mind követtek volna. A nem nagy számú források évtizedekig huzamos másolása közben keveredtek is, részben pedig kiegyenlítődték egyes szövegek különbségei; de mindvégig csak részben.

Rubrika-jellegű latin címeket és alcímeket az Öreg graduál is tartalmaz. Ezek részleges követése szintén megtalálható később. A meghatározó korábbi graduálok többségében így találhatta a Bethlen (Gyulafehérvári) graduál szerkesztője Keserői Dajka János, azért őrizte meg ezeket. Nincs adatunk önálló szerkesztési koncepcióra, tudatos szerkezeti átalakításra. A korábbi forrásokat (másolatokban) tovább követték az 1636 utáni graduálok is a megelőző gyakorlatot, egységes eltérést nem mutatnak Délvidéken sem. Az Öreg graduál kizárólagos hatása és közvetlen másolása nem igazolódik. Kézenfekvő volna ez a Bélyei graduál évközi (doinicalia) *responsorium, versiculus és benedicamus* sorozataiban. Intő jel itt is néhány jellemzően eltérő szóalak, ahol az *ö-ző* nyelvjárású másolónak kellett volna az *ö-ző* alakot *ez-zőre* változtatnia. Ezeknek a sorozatoknak a külön terjedése elképzelhető, mert a néhány dal-

lamformulát fejből tudták, nem volt szükség a dallamok jegyzésére, kizárólag írnoki munka elég volt a többszörözéshez kiegészítéséül olyan kéziratoknak, amelyekben ezekből kevés volt, vagy csak egészen hiányos sorozat.

3. Kálmán Farkas ismertető jellegű és tájkozódó írásai óta részletes tanulmány csupán napjainkban készült a Csurgai és Kálmáncsai graduál kiadásához. A többiek mellőzése érthető. Kálmán Farkas kora gyermeke volt. Liturgusként járatlanul saját kora szemszögéből tekintett a graduálokra. Azon kevesek közé tartozott mégis, akik a Komjáti graduált ismerték. 19. századi véleménye mai napig sem teljesen enyészett el. Ez a Bélylyei graduál értékelésében is megnyilvánul. Minősítése Kálmán Farkas óta alig-alig módosult.

A hatástörténet egyik sarkpontja, hogy meghatározta-e, és ha igen, akkor miben és mennyire a magyar graduál irodalmat a Komjáti graduál? Ugyanez kérdéses az Öreg graduálról is.

Az Öreg graduál normatív szándéka szinte csak részben érvényesült. A graduálok között a Bélyyeiben legnagyobb az egyezés az Öreg graduál zoltárszövegeivel. Egyik részük itt is változatlanul a kéziratot hagyományt követi. Teljes átállás ott történhetett meg, ahol az addigi kéziratot graduált felváltva csak a nyomtatottat használták, miként a reformátusok Kassán 1637-től. Nincs adatunk, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem az Öreg graduál 200 példányából juttatott-e Délvidékre. Huszár Gál graduáljáról sem tudjuk, hogy református gyülekezet birtokában meglelt volna valahol; de evangélikusnál volt. A nyomtatott graduálok vélhető hatása szinte kizárólag több lépésben és közvetve érvényesült. Ez nyomtatékosítja a kéziratot (és a mögötte rejlő szóbeli) hagyományozás fontosságát és szíves fennmaradását.

Jobban kell körvonaloznunk Huszár Gál graduálszerkesztő munkájának hatását. Szükséges, mert okkal vélekedett úgy Czeglédy Sándor, hogy valószínűleg 1574 után indult meg szélesebb körben a graduálok már szerte fellelhető anyagának

egyetlen kötetbe gyűjtése és továbbmásolása. Veszélye is van az efféle summázásnak. A hagyományozás korábbi folyamatából kiesett *ősgraduál* helyét veheti át Huszár Gál egyetlen viszonyítási alappá minősített szerkesztménye.

Nagyobb részt bizonytalanságban, de mérvadó városokban már korábban kialakult gyakorlatra (és nem is csupán szóbeli hagyományozásra) kellett alapulnia annak az elvárásnak, amelyet Melius Juhász Péter kimondott és egyáltalán az 1560-as években már elvárható volt, tudniillik hogy ne hagyják el a prédikátorok a *Gloria, Credo* stb. főistentiszteleti liturgikus tételek magyar nyelven való kántálását. Fontosabb állandó és változó tételeknek létezniük kellett magyarul, hogy rendszeresen végezhető legyen az anyanyelvű szertartás, és ne csupán valamilyen kivonatos latin szertartás, amelybe magyar nyelvű betéteket vagy magyarázatokat illesztettek.

Támogatta ezt a folyamatot, ha a prédikátorok (főként domidoctusok) rendelkeztek néhány posztillás kötettel, magyar Biblia és más kézikönyvek meg könyvtár nélkül megoldhatták a szertartás tanító, prédikációs részét vasárnapi egy és heti két alkalommal. A postillázást néhol még a 18. század végén is gyakorolták, ez vonzotta a graduálos istentiszteleti gyakorlatot, ahol adottak voltak a perikóparendnek megfelelő sorozatok, változó tételek. A többi reggeli és esteli szertartás az imaórák egyszerűsített gyakorlatát követte, prédikáció nélkül, kapitulum olvasásával.

4. Hol élhettek tehát *az graduállal*? Hol tehették szerét? Kik írhattak graduált? Nem mindenütt éltek, mert nem élhettek vele. Elsősorban azokban a helységekből volt rá módjuk, ahol református iskola működött, vagy valamelyik patrónus udvarában. A graduálok másolását is ezekhez a helységekhez köthetjük. Nagydeák, rektor, írnok vállalkozhatott másolásra. A szerkesztés más kérdés, ahhoz nélkülözhetetlen volt a felszereltség, felkészültség és felhatalmazás. Több és más követelmény, mintsem ami másolási megrendelés teljesítéséhez elegendő.

Iskola nélküli és udvartól távolabbi falvakban a prédikátor végzett a szertartás énekes részéből annyit, amennyit tudott. A gyülekezet szintén annyit énekelt, amennyit megtanult (hallásból vagy az iskolában) és fejből ismert.

Egyedüli a drávaszögi Bélye prédikátora, mint graduálíró, ha bizonyíthatnók, hogy a nevéhez kötött graduált valóban maga másolta. Az öröklött feltételezés részletes vizsgálatot mellőzve született. A graduál törzsanyaga nem egy, hanem két kéz munkája. Közülük legfeljebb egyik lehetne a prédikátor. Ezt semmi más, csupán majdnem egy évszázaddal későbbi emlékezés feljegyzése alapozza meg. Helyben keresztelkedett kilencven esztendősek véleménye, akik hallották szüleiktől. A nevezett prédikátor idején és irányításával készülhetett a graduál. Hozzájárulhatott válogatással, szerkesztéssel. Örvendetes volna állítanunk, hogy a kezdőbetűk színezése az ő ízlését dicséri. De ezt sem bizonyítja semmi. Szerencsésen eltalált színezése a graduált a takarosán rendezett külsejűek között is kitüntetett helyre sorolta, kedvelt fotótémává avatta. A tetszetős külső mögött zenei írástudatlanság rejlik, használhatatlan dallamjegyzés. A közvetlen forrásra vonatkozó feltevés (ez az újabb szakirodalomban is öröklődik) szintén nem bizonyul valósnak. Az Öreg graduál példányának kellett volna rendelkezésre állnia a közvetlen közelben, hogy másolhassanak belőle. A liturgikus műfajok szövegének hasonlítása azt bizonyítja, hogy jórészt a kéziratos hagyományt követi a másoló Bélyén. Támaszkodik az Öreg graduálból kiegészített sorozatokra, ezeket is valószínűleg közvetett, kéziratos forrásból ismerte. A zoltárszövegek mintegy felerészének egyezése ellenére a közvetlen másolás itt sem igazolódik.

A helyi iskolához kapcsolódhatott a több másoló egymást váltó munkájával készült Kálmáncai graduál. Két graduálról nem tudhatjuk, hogy helyben keletkeztek-e, vagy máshonnan jutottak hozzá, illetve csonka meg befejezetlen voltak semmit nem árul el eredetükről. Külső forrás a hiányzó adatok tisztázására és pótlására nem ismeretes.

Mindegyik graduált, főként a Bélyeit és a Kálmáncsait leírhatták újra helyben nagyon elhasznált korai példányról. Ha nem ez történt, akkor valahol léteznie kellett másolásra érdemes mintának. Ezt vagy kölcsönözték, vagy őrzési helyén másoltatták.

5. Nincs kellő okunk, hogy Huszár Gálnak döntő hatást tulajdonítsunk (tartalmat és felépítést illetően) a kéziratosságban. Nála nincs krisztianizáló anakronizmust tartalmazó zsoltár, a héber szövegre öntudatosan hivatkozik is, tehát ismernie kellett (latinból és szabadon fordított) zsoltárokat, amelyeket más elvük miatt mellőzött. A kéziratok graduálókban, Délvidék graduáljaiban találunk ilyeneket bőséggel, egyazon zsoltárnak oly duplikátumát is, mely más-más módon krisztianizál.

Czeglédy Sándor látta, hogy a filológiai igénytelenebb, megszokott zsoltárszövegekhez való ragaszkodást nem szűntette meg a Komjáti graduál. Ez a Vizsolyi Biblia normatív tekintélyére is hátrányos volt. Szintúgy érvényes ez az Öreg graduálra. Oka az lehet, hogy a teljesen magyar nyelvű szertartások korai évtizedeiben (1540–1560 táján) meggyökerezett, hirtelenében magyarított liturgikus szövegekről van szó. Támogatta ezt a kéziratok többszörözés, és az eddig kellően nem méltatott (közvetlenül nem vizsgálható, nyomtatványokhoz és kéziratokhoz képest láthatatlan) szóbeli hagyományozás és a szertartásnak nem csak könyvek szerinti, hanem széles körben csupán emlékezetből való végzése.

6. Törekednünk kell az egyszerűbb, műfajok sorozatát tartalmazó graduálók között eltérő hagyománytípusok elkülönítésére. Huszár Gál forrásai között nem volt *prosa (sequentia)* sorozatot tartalmazó. Ha igen, Luthert követő felfogása miatt ezeket mellőzte a *Grates nunc omnes* kivételével. Ebből nem következik, hogy a *prosák* magyarítása kivétel nélkül későbbi.

A csonka Csurgai graduállal nem számolunk. *Prosát* nem tartalmazó típusú a Kálmáncsai; a Nagydobszai és a Bélyei graduálban van *prosa*-sorozat is. Vannak szerkezeti és tartalmi átfedések, azonosságok és hasonlóságok. Ugyanakkor mindegyik graduálnak megállapíthatjuk olyan vonását, amely egyetlen másakra sem jellemző, csupán erre az egyre.

7. Homályosak az újonnan rajzolódó kép körvonalai. Kutatók és adalékok világosíthatják meg a liturgikus hagyományozás kimunkálatlan összefüggéseit. Messze távoztunk a 19. századi (kezdetleges és kezdeti) elképzelésektől, sőt a 20. század második felére kialakult (kanonizált) nézetek is módosulnak. Délvidék graduáljainak előtárt ismervei ezt nyomatékosítják. Idejét múlta népi variálásról beszélünk. A szöveghagyomány eltéréseinek egyik része közönséges másolási vétség. Lehetőleg másolás és szerkesztés elkülönítésére kell törekednünk ezután, mert többnyire nem tudatos választás, hanem ellenőrzés és javítás nélküli másolatok révén terjedtek a hibák.

Ősgraduál nélkül azzal szembesülünk, hogy a hagyományozás zezugosabb utat követett és több rétű, mintsem vélték valaha. Nem egyszerűsíthetünk úgy, hogy sorozatokból álló és Huszár Gál-típusú graduálok keletkeztek. Alfajai is léteztek a forrásoknak, például antifónák és sequentiák készletét tekintve. Ésszerű elképzelés, de Huszár Gál 1560/1561-es énekeskönyvének előkerülése nem igazolta, hogy a liturgikus tételek egyre gyarapodtak. Szűkebb és tágabb választékot kínáló gyűjtemények jöttek létre párhuzamosan. Nyomtatott és kéziratos változatok kölcsönösen hatottak egymásra, szövegeik kontaminálódtak. Délvidék graduáljai bővebb forrásokból meríthettek, mint a Felvidéken másoltak. Nem tudjuk meghatározni, mely vidékiek egyes korai források, forrástípusok. Mig azt képzelték, korábbi a Batthyány graduál Huszár Gálénál, ez sem okozott fejtörést.

Legenda, ismétlik mai tanulmányok is, hogy negyven kéziratos graduált állt az Öreg graduál két szerkesztője kezeügyé-

ben a 17. század második évtizede táján. Geleji Katona jeles gyülekezetektől, Magyarországról is átkért graduálokról szól, helységet, számot nem mond. Eldönthetetlen, hogy ismerték-e Huszár Gál *Komjáti graduálját* vagy a *Spáczai graduált*. Meghatározó tekintélyű vagy többségi szerkezetű kéziratok nyomán dönthettek (részben) az ünnepi rendet vagy műfajok sorozatát tartalmazó típusok között. A Vizsolyi Biblia (eddiggi kutatási eredményeim szerint) ismeretlen liturgikus kézíratra alapozta Psalteriumát, az Öreg graduál ezt a kéziratot hagyományjal szembesítette, részben átvette. A ránk maradt graduálokban hasonló tendenciák érvényesültek, mint az Öreg graduálban, legalább azokban, amelyeket szerkesztettek is, és nem csupán változatlan alakban lemásoltak vagy újra leírtak elhasználódása után. Az írásos és a benne rejlő szó-beli hagyomány a nyomtatott örökség hatására lassan változott ugyan, de ezzel párhuzamosan több érdekessége és jellegzetes hiányossága is változatlanul fennmaradt.

*Éneklőszék (pulpitus), Bürkös, református templom
(Nagy-Küküllő megye, Románia)*

RÖVIDÍTÉSEK

- AP = Acta Papensia
BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua
DPL = Debreceni Protestáns Lap
EPHK = Egyetemes Philologiai Közlöny
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
LFZE = Liszt Ferenc Zenetudományi Egyetem
MEZ = Magyar Egyházzene
MKsz = Magyar Könyvszemle
MNY = Magyar Nyelv
MNYj = Magyar Nyelvjárások
MPEIF = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő
Nyr = Magyar Nyelvőr
Nytár = Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok I–XV. Budapest, 1874–1908.
PEIL = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
RMDT = Régi Magyar Dallamok Tára
RMKT = Régi Magyar Költők Tára
RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok. — Rex litteraria Hungariae vetus operum impressorum.* 1. 1473–1600., 2. 1601–1635., 3. 1636–1655. Budapest 1971, 1983, 2000.
RPHA = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d’erreurs dans la base de données.* Dir. Iván Horváth et al. Nouvel Objet, Paris, 1992. (Ad corpus poeticarum.)
<http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>.
RSz = Református Szemle (Kolozsvár)
s. a. r. = sajtó alá rendezte
SpF = Sárospataki Füzetek
SzT = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila [később szerk. mások is]. Kriterion, Bukarest, 1975–
TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1984.
ThSz = Theológiai Szemle

IRODALOM

- A. MOLNÁR 2011 = A. MOLNÁR Ferenc: A korai magyar tízparancsolat-szövegek hagyományozódásáról. *Languages and Cultures in Research and Education*. Jubilee Volume Presented to Professor Ralf-Peter Ritter on His Seventieth Birthday. Ed. by László Kálmán NAGY – Michael NÉMETH – Szilárd TÁTRAI. Cracow, [2011], Jagellonian University Press. 173–186.
- A. MOLNÁR – KUSTÁR 2004 = A. MOLNÁR Ferenc — KUSTÁR Zoltán: A *gyapjú* szó a 72. zsoltár fordításában. MNy C (2004): 140–145.
- A. MOLNÁR – M. NAGY 2003 = *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Szerk. A. MOLNÁR Ferenc és M. NAGY Ilona. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2003. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- ABAFFY 1953 = ABAFFY Erzsébet: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban. MNy XLIX (1953): 28–35.
- ABAFFY 1954 = ABAFFY Erzsébet: Beythe István nyelvéről. MNy L (1954): 246–254.
- BÁRDOS 1971 = BÁRDOS Kornél: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon. ThSz XIV (1971) 296–303, 320.
- BÁRDOS 1975 = BÁRDOS, Kornél: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen. 15 bis 18. Jahrhundert*. Budapest, 1975. (Musicologia Hungarica 5.)
- BÁRDOS–CSOMASZ TÓTH 1977 = BÁRDOS Kornél – CSOMASZ TÓTH Kálmán: A magyar protestáns graduálok himnuszai. In: *Népzene és Zenetörténet* III. MTA, Budapest, 1977: 134–256.
- BARTALUS 1869 = BARTALUS István: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és a XVII. században*. Magyar Tudományos Akadémia. Pest, 1869. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. I. köt. 8.)
- BARTÓK 2011 = BARTÓK István: Szegedi Lajos (?) zsoltárfordítása(i?) In: *A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*. Szerk. PETRÓCZI Éva – SZABÓ András. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 35–50.

- BENDA – IRINYI 1961 = BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- BENEDEK 1971 = BENEDEK Sándor: *A magyar református istentisztelet múltja*. [Soksz.] Kiad. Teleky Béla. Órisziget, 1971.
- BOBROVSZKY 1980 = BOBROVSZKY Ida, B.: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- BOGISICH 1882 = BOGISICH Mihály: *Cationale et passionale Hungaricum*. Budapest, 1882. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia. X. köt. 8.)
- BORBÉLY 1913 = BORBÉLY István: *A legrégibb unitárius templomi énekeskönyvek*. EPhK XXXVII (1913): 170–180.
- BOROS 1903 = BOROS Alán [Vince]: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Stephaneum, Budapest, 1903.
- BOTTA 1978 = BOTTA István: *Mélius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (Humanizmus és reformáció 7.)
- BOTTA 1991 = BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (Humanizmus és reformáció 18.)
- BROCKHAUS 1984 = BROCKHAUS–RIEMANN *Zenei lexikon*. Zeneműkiadó, Budapest, 1984.
- BUNYITAY 1909 = *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. IV. Szerk. BUNYITAY Vincze ... — KARÁCSONYI János – KOL-LÁNYI Ferenc. Szent István-Társulat, Budapest, 1909.
- CZEGLÉDY 1957 = CZEGLÉDY Sándor: *A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai*. RE IX (1957): 265–270.
- CZEGLÉDY 1961 = CZEGLÉDY Sándor: *A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója*. MKsz 77 (1961): 247–263.
- CZEGLÉDY 1963 = CZEGLÉDY Sándor: *A Batthyány-kódex kisebb testvére: a Ráday graduál*. MNy 59 (1963): 24–29.
- CZEGLÉDY 1967 = CZEGLÉDY Sándor: *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége*. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1967. 353–391. (Studia et Acta Ecclesiastica. II.)
- CZEGLÉDY 1978 = CZEGLÉDY Sándor: *Megifjodó öreg graduálok*. Confessio 2 (1978/4) 68–78.
- CSOMASZ TÓTH 1958 = Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI század magyar dallamai*. MTA, Budapest 1958. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)

CSOMASZ TÓTH 2003 = *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Szerk. és s. a. r. BÓDISS Tamás. Cantio Bt., Budapest, 2003.

DADAI 1930 = Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról. Ford. és közli ifj. Dadai István. RSz XXIII (1930): 358–359, 376–379; XXVII (1934): 376–377, 432.

DÁVID 2001 = DÁVID István: Kiegészítések és következtetések Dávid László „Az éneklőszék” című cikkéhez. MEZ VIII (2000/2001): 435–438.

DÁVID 1981 = DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.

DÁVID 2000 = DÁVID László: Az éneklőszék. MEZ VIII (2000/2001): 431–434.

DEBRECENI EMBER 2009 = DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. Botos Péter. Kiad. a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2009.

DEMJÁN 2012 = DEMJÁN Adalbert: *A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 13.)

DOBSZAY 1982 = A magyar graduál-irodalom első emléke. MKsz 98 (1982): 100–112.

DOBSZAY 1993 = DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve*. Budapest 1993.

DOBSZAY 1995 = DOBSZAY László: A gregoriánium és a magyarság. MEZ III (1995/1996): 393–404.

DOBSZAY 2003 = DOBSZAY László: *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

DOBSZAY 2009 = DOBSZAY László: Biblia és liturgia. In: *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. Kiad. az OSzK, a MTA Irodalomtudományi Intézete és a MOKKA-R Egyesület. Budapest, 2009. (A MKsz és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 3.)

ECSEDY 2011 = V. ECSEDY Judit: Az *Öreg graduál* (1636) mint nyomdatörténeti különlegesség. PrSz 104 (2011): 363–371.

FEKETE 1998a = Alkuto, alkuttója. [Bibliafordításaink és kegyességi könyveink egy régi szóalakja.] MEZ VI (1998/1999): 63–66.

- FEKETE 1998b = FEKETE Csaba: Perikóparend a Spáczai graduálban 1619 tájáról. MEZ VI (1998/1999): 239–250.
- FEKETE 2000a = Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg graduál somorjai példányának kéziratot pótlékai alapján. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Szerk. G. SZABÓ Botond et al. Kiad. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár. Debrecen, 2000. 207–355.
- FEKETE 2000b = FEKETE Csaba: Nánási neumák. Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései. MEZ VIII (2000/2001): 187–204.
- FEKETE 2001a = FEKETE Csaba: Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratot hagyomány. MNy XXXIX (2001): 165–176.
- FEKETE 2001b = FEKETE Csaba: Szakaszolt zsoltárok. MEZ VIII (2000/2001): 419–430.
- FEKETE 2001c = FEKETE Csaba: Óbudai (?) neumák. A Ráday Könyvtár Öreg graduáljának bejegyzései. MEZ IX (2001/2002): 34–45.
- FEKETE 2002 = Az Öreg graduál első zsoltárnak forrásáról. MNy XCVIII (2002): 329–335.
- FEKETE 2003: FEKETE Csaba: Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása. MNy XLI (2003): 167–174; ue. in: A. MOLNÁR – M. NAGY 2003: 139–147.
- FEKETE 2005 = *Liturgia Claudiopoitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján.* S. a. r. szerk. és tanulmány: FEKETE Csaba. Debrecen, 2005, (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai 1; Acta Patakina XVIII; Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 9.)
- FEKETE 2008 = FEKETE Csaba: Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? MEZ XVI (2008/2009): 461–468.
- FEKETE 2009a = FEKETE Csaba: A Bélyei graduál leírói. SpF [XIII] (2009/3): 77–94.
- FEKETE 2009b = FEKETE Csaba: Graduált rendelő levél (1650). SpF [XIII] (2009/2): 75–81.
- FEKETE 2009c = FEKETE Csaba: A Bélyei graduál Psalteriuma. MEZ XVII (2009/2010): 279–296.
- FEKETE 2009d = FEKETE Csaba: Igazán soha nem mondhatjuk... Biblia és szertartásbírálót Nagyari József prédikációiban (1681–1686). *Studia Theologica Debrecinensis.* 2009/2: 46–75.
- FEKETE 2010a = FEKETE Csaba: *A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai.* <http://biblia.drk.hu/texts/show/32>

- FEKETE 2010b = FEKETE Csaba: A Csurgai graduál Psalteriumának három rétege. SpF XIV (2010/3): 61–67.
- FEKETE 2011a = FEKETE Csaba: *A délvidéki graduálok egy zsoltárpárjának tanulmányai*. <http://biblia.drk.hu/texts/show/32>
- FEKETE 2011b = FEKETE Csaba: Ó, Jézus, egek harmatja. Kanciók és himnuszok a délvidéki graduálokból. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. IMRE Mihály – OLÁH Szabolcs – FAZAKAS Gergely Tamás – SZÁRAZ Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 179–193.
- FEKETE 2011c = FEKETE Csaba: Az Öreg graduál Psalteriuma. RSz 104 (2011): 375–396.
- FEKETE 2011d = *Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási be-tétek az esztergomi rítusból, 1583, 1596*. S. a. r. szerk. és kísérő tanulmány: Fekete Csaba. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11.)
- FEKETE 2011e = Prózazsoltár és liturgia. In: *A zsoltár a régi magyar iro-dalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia elő-adásai*. Szerk. PETRŐCZI Éva – SZABÓ András. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2011: 331–341.
- FEKETE 2011f = FEKETE Csaba: Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből. MKsz 127 (2011): 313–340.
- FEKETE 2012a = A Nagydobszai Graduál Psalteriuma. AP XII (2012): 90–116.
- FEKETE 2012b = FEKETE Csaba: A délvidéki graduálok és a viszonyít-ás megoldatlanságai. MEZ XIX (2011/2012): 47–70.
- FEKETE 2012c = A délvidéki graduálok zsoltárainak szövegtörténeti kérdéseiről. [Előadás. A magyar egyházi szöveghagyományo-zódás kérdései. Konferencia, Debrecen, 2012. június 29.]
- FEKETE 2012d = FEKETE Csaba: Az én szívem szép éneköt gondol. Három zsoltár nyomában. AP. XIV (2012): 5. sz. [Sajtó alatt.]
- FERENCZI 1985 = FERENCZI Ilona: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században... In: *Zenetudományi Dolgozatok*. MTA Zenetudomá-ny Intézet, Budapest, 1985: 61–71.
- FERENCZI 1988a = Ferenczi Ilona: Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokból. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1988*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, [1988]: 61–71.

- FERENCZI 1988b = FERENCZI Ilona (ed. et introd.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Budapest 1988. (Musicalia Danubiana 9.)
- FERENCZI 1988c = FERENCZI Ilona: A simontornyai graduál-töredék (17. század második fele). *Magyar Zene XXIX* (1988) 256–263.
- FERENCZI 1992 = FERENCZI Ilona: Das Psalterium Strigoniense (1513) als eine Quelle der ungarischsprachigen Graduale. In: László DOBSZAY — Ágnes PAP — Ferenc SEBŐ (ed.): *Cantus Planus 1990*. Budapest, 1992: 579–585.
- FERENCZI 1993 = FERENCZI Ilona: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben a 17. század első felében. *MEZ I* (1993/1994): 21–30.
- FERENCZI 1997 = FERENCZI Ilona (kiad. és bev.): *Graduale Ráday saeculi XVII*. Budapest, 1997. (Musicalia Danubiana 16.)
- FERENCZI 1998 = *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Ed. et introd. Ilona FERENCZI. Budapest, 1988. (Musicalia Danubiana 9.)
- FERENCZI 1999 = FERENCZI Ilona: A graduálkutatás története. *MEZ VIII* (1999/2000): 275–282.
- FERENCZI 2000 = Csurgai graduál. CD kiadás. S. a. r. bev. és átírta Ferenczi Ilona. Csurgó, 2000.
- FERENCZI 2003 = FERENCZI Ilona: Das Fragment aus Csíksomlyó als Reformtionsdenkmal. Ungarische Präfationen und tropisierte *Ite missa est* Sätze. In: *Studia Musicologica* 44 (2003): 47–62.
- FERENCZI 2004 = FERENCZI Ilona: Das Gradual von Ajak. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: *Studia Musicologica* XLV (2004): 303–329.
- FERENCZI 2005 = *Kálmáncsai graduál. A Kálmáncsai graduál átírata*. S. a. r. és átírta Ferenczi Ilona. Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét, 2005.
- FERENCZI 2009 = FERENCZI Ilona: Középkori liturgikus szövegek továbbélése Magyarországon a reformáció első századában. Zsoltár- és evangéliumi antifonák, új kompozíciók levélbeli szövegekre. In: F. ROMHÁNYI B és KENDEFFY G. (szerk.) *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológiai- és egyháztörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 2009: 232–240.
- FERENCZI-HAADER 2011a = FERENCZI Ilona – HAADER Lea: Magyar nyelvű introitus töredékek Marosvásárhelyről (XVI század közepe). In: *Zenetudományi Dolgozatok* 2011. 57–72.
- FERENCZI 2011b = FERENCZI Ilona: A 17. századi kéziratos graduálok és az *Öreg graduál* kapcsolatai. *PrSz* 104 (2011): 458–464.

- HARSÁNYI 1912 = HARSÁNYI István: A csepregi graduál. ItK I (1912): 110–112.
- HARSÁNYI 1926 = HARSÁNYI István: A Ráday-graduál. ItK XXXVI (1926): 224–232.
- HOPPÁL 1997 = HOPPÁL Péter: A hiányzó láncszem: a Bánffyhunyadi Passió. MEZ V (1997/1998): 425–434.
- HOPPÁL 2001 = HOPPÁL Péter: XVII–XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon. MEZ IX (2001/2002): 430.
- HOPPÁL 2005 = HOPPÁL Péter: *A magyar protestáns Passió*. DLA értekezés. Kézirat. Pécs, 2005.
- HORVÁTH 1905a = HORVÁTH Cyrill [József]: A Batthyány-codextről. ItK 15 (1905): 129–148, 257–292.
- HORVÁTH 1905b = K. MOLLY [HORVÁTH Cyrill]: Két pataki graduál. SpF II (1905): 108–132.
- HORVÁTH 1908 = HORVÁTH Cyrill: Még egyszer a Batthyányi-kódexről. EPhK XXXII (1908): 244–245.
- H. HUBERT 1998 = H. HUBERT Gabriella: Geleji Katona István versicu-lusai és a perikóparend. MEZ VI (1998/1999): 251–258.
- HUBERT 2004 = H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas Kiadó, Budapest, 2004, (Historia Litteraria 17. — Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)
- HUSZÁR & HUSZÁR 2000 = *Huszár Gál & Huszár Dávid: Imádkozó könyv 1561, 1574, 1577*. S. a. r. bev. és mutatózta FEKETE Csaba. Debrecen, 2000. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének tanulmányi Füzetei 10. — Nyelvi és Művelődéstörténeti Adadattár. Kiadványok 2.)
- HUSZÁR 1560/1561 = *A Keresztyéni Gyülekezetben valo Isteni Dicheretec és imádságok. ... A Keresztyeni Gyülekezetben valo Regveli Eneklesec... Kalmanczehi Marton Mestertől Magyarra fordítatot Psalmusokkal egytembe*. Magyaróvár M. D. LX. [Kassa-Debrecen] MDLXI. Faksimile: BHA XII. Kísérő tanulmány: BORSA Gedeon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- HUSZÁR 1574 = *A Keresztaeni gyulekezetben valo isteni diczeretec... Komjátí*, MDLXXIII. Faksimile: BHA XIII. Kísérő tanulmány: H. HUBERT Gabiella, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- ÍVÁNYI 1956 = ÍVÁNYI Béla: Felekezeti vita Nagykanizsán 1595-ben. [Kálvinista oltár = úrasztala.] RE VIII (1956): 451–453.

IVANYOS 1955 = IVANYOS Lajos: A tarpai zsinat végzései. RE VII (1955): 248–250.

KÁLMÁN 1879a = KÁLMÁN Farkas: A Kálmáncai énekes könyv. MPEIF I (1879): 572–577 (*Énekszerzők életrajza* rovat).

KÁLMÁN 1879b = KÁLMÁN Farkas: Régi egyházi dallamainkról. PEIL 22 (1879): 694–701.

KÁLMÁN 1880 = KÁLMÁN Farkas: Gönczi György énekes könyve. MPEIF II (1880): 151–159.

KÁLMÁN 1881 = KÁLMÁN Farkas ismertetése PEIL (1881): 81–84, 112–115, 148–150.

KÁLMÁN 1882 = A debreczeni Graduálok. DPL II (1882/5): 37–38, 51.

KÁLMÁN 1883a = KÁLMÁN Farkas: A Batthány-Codex. PEIL 26 (1883): 996–1003.

KÁLMÁN 1883b = KÁLMÁN Farkas: A kecskeméti Codex. PEIL 26 (1883): 1295–1297.

KÁLMÁN 1883c = KÁLMÁN Farkas: Pro aris et focis. — Szerény megjegyzések Bogisich úr acad. székfoglalójára. PEIL 26 (1883): 771–774, 811–813, 837–840, 866–868, 904–909.

KÁLMÁN 1883d = KÁLMÁN Farkas: Ismét egy pro aris et focis! — Énektörténelmi excursio. PEIL 26 (1883): 84–87, 121–122, 155–157.

KÁLMÁN 1883e = KÁLMÁN Farkas: Mindig pro aris et focis! Ajánlva T. Bogisich Mihály úrnak. PEIL 26 (1883): 207–213.

KÁLMÁN 1885 = KÁLMÁN Farkas: Huszár Gál énekes könyve 1574. DPL V (1885): 254–255, 261–263, 270–272, 286–287, 295–296, 306–307, 318–320, 326–327, 346–347.

KANYARÓ 1895 = KANYARÓ Ferenc: A legrégibb unitárius énekeskönyvekről. MKsz III (1895): 321–332.

KANYARÓ 1898 = KANYARÓ Ferenc: Unitárius énekeskönyv a XVI-ik százban. KerMagv XXXIII (1898): 56–57.

KANYARÓ 1907 = KANYARÓ Ferenc: A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. EphK 31 (1907): 897–911.

KARÁCSONYI 1922 = KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I-II. MTA, Budapest, 1922.

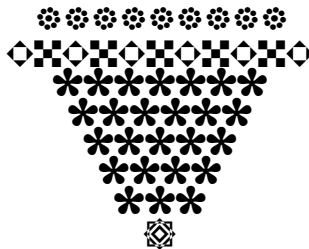
KERTÉSZ 2012 = KERTÉSZ Balázs: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban. MKSZ 128 (2012): 212–233.

KOVACHICH 1835 = A' Magyar Nyelv régi Maradványairól. Tudományos Gyűjtemény 19 (1835) Vdik kötet 93.

- KOVÁCS 2011 = KOVÁCS Sándor: Kéziratok graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban. PrSz 104 (2011): 423–439.
- KARASSZON 1994 = KARASSZON Dezső: Megifjodó öreg graduálok. Zsoltár I (1994): 9–13.
- KARASSZON 2000 = KARASSZON Dezső: Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen, 2000: 139–206.
- KARASSZON 2008 = KARASSZON Dezső: „...nyisd meg a mi ajakinkat...” Bevezetés a magyar református egyházzene világába. *Lelkipásztorok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára*. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2008.
- KARDOS 1891 = KARDOS Albert: A régi protestáns graduálokról. ItK I (1891): 400–402; Ue. in: PEIL XXXV (1892): 60–61.
- KARDOS 1908 = KARDOS Albert: Unitárius graduál-é a Batthyányi kódex? EPhK XXXII (1908): 82–83.
- KURTA 2002 = KURTA József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár, 2002. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8.)
- KURTA 2011 = KURTA József: Az elképzeléstől a megvalósulásig. Bethlen Gábor elveszett graduálja és az *Öreg graduál*. RSz 104 (2011): 356–362.
- LÁBADI 2000 = LÁBADI Károly: *Istennek népei a Drávaszögben*. Eszék, 2000.
- MELICH 1912 = *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatván*. I. HEGENDORF–SYLVESTER: *Rudimenta grammatices Donati*. Cracoviae 1527. II. HEYDEN–SYLVESTER: *Puerilium Colloq. Formulae*. Cracoviae 1257. Közzéteszi és bev. MELICH János. Kiad. a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1912.
- MITROVICS 1913 = *Liturgika. A polgári házasság törvényei. Egyháziatlanság és üres templomok*. Debrecen, 1913. (Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. Közrebocsátja fia: ifj. Mitrovics Gyula. VII.)
- MOLNÁR 1963 = MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Budapest, 1963. (Nyelvészeti tanulmányok 5.)
- ÓSZ 2004 = ÓSZ Sándor Előd: Éneklő pulpitusok a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegyében. MEZ XII (2004/ 2005): 21–30.

- PAP 2006 = Pap Ferenc: A szószék. In: Békési Sándor (szerk.): *Ki szíveket tanít. Jubileumi kötet dr. Boross Géza teológia professzor 75. születésnapjára*. Budapest, 2006. 119–130.
- PAP 2007 = Református gyónás. A bűnvallás, bűnbocsánathirdetés történeti és gyakorlati kérdései. *Porta Speciosa* 2007/1. 28–50.
- PAPP 2003 = PAPP Anette: *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. DLA értekezés. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Tanszék. Budapest, 2003.
- PAPP 2010 = PAPP Anette: *Thesaurus gradualium*. I. Protestáns graduál-antifónák. Kiad. a MTA–TKI–LFZE Egyházzenei Kutatócsoportja és a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2010.
- PAPP 2011 = PAPP Anette: Adalékok az *Óreg graduál* antifónáinak kapcsolataihoz. *PrSz* 104 (2011): 397–410.
- PETRŐCZI – SZABÓ 2011 = *A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*. PETRŐCZI Éva – SZABÓ András (szerk.). Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- POKOLY 1905 = POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. I–V. Franklin Társulat, Budapest, 1905.
- Protestáns graduál* 1996 = *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra*. Református Egyházzénészek Munkaközössége, Budapest, 1996.
- SEPRÓDI 1913 = SEPRÓDI János: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912. október 12–14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Kolozsvár, 1913. 132–140.
- STOLL 2002 = STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest, 1963. 2. jav. bőv. kiad. (1542–1840). Balassi Kiadó, Budapest, 2002.
- SZABÓ 2011 = SZABÓ András [Csíki]: A lamentáció. *PrSz* 104 (2011): 411–416.
- SZATHMÁRY 1892 = SZATHMÁRY JÓZSEF: *A ref[ormátus] templomi énekeskönyv története*. *PrSz* 4 (1892): 324–347.
- SZATHMÁRI 1968. = SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. (Nyelvészeti tanulmányok, 11.)
- SZÉKELY 1548 = *Soltar könü...* Krackoba, 1548. Kísérő tanulmány: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (BHA XXVI.)

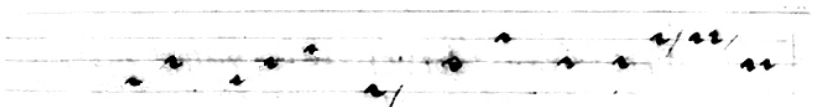
- TOLDY 1862 = TOLDY Ferenc: *Az ó- és középkori magyar nemzeti irodalom története*. 1–2. köt. 3. jav. kiad. Pest, 1862. Első kiad.: 1851.
- TOLDY 1867. = TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. 2. jav. kiad. Pest, 1867.
- TÓTH 2011 = TÓTH Anikó: *Sequentiak a protestáns graduálokban*. DLA értekezés. Kézirat. Debrecen, 2011. (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Doktoriskola.)
- VÁLASZÚTI 1588 = VÁLASZÚTI György: *Pécsi Disputa*. Bev. DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin. Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. (Régi magyar prózai emlékek. 8.)
- VARGA 2009 = VARGA Bernadett: *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia*. In: *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. Szerk. Heltai János. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009: 123–146. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei. 3.)
- Vegyes 1893 = Vegyes följegyzések. [Szerkesztőségi közlés.] ItK III (1893): 122–125.
- VLADÁR 2010 = C. VLADÁR Zsuzsa: *Hogyan idézték a magyar grammatikusok a Bibliát?* In: *„mint az gyümölcsös és termelt szőlővesz- szóc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. OSzK–Balassi Kiadó, Budapest, 2010. 43–50.
- VOLF 1890 = VOLF György: *A Batthyányi Codex irodalomtörténeti és liturgiai fontossága*. EPhK XIV (1890): 174–192.
- Zenetörténet II = Magyarország zenetörténete II. 1541–1686*. Szerk. BÁRDOS Kornél. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Képek jegyzéke

<i>Kántor és szertartási énekkar a pulpitus előtt.</i>	
<i>Énekeskönyv címlapja (Straßburg, 1539).</i>	6
<i>Az Öreg graduál (1636) barokkos címlapja</i>	35
<i>A Máté szerinti (csonka) Passió kezdete,</i>	
<i>Nagydobszai graduál [249]</i>	36
<i>Responsoriumok, Nagydobszai graduál [71]–[73]</i>	81
<i>Ádventi himnusz [2], Kálmáncsai graduál, első kéz</i>	82
<i>Litánia, Csurgai graduál (7a, [13])</i>	126
<i>Kálmáncsai graduál, az első kéz írása (10, 47, 87) és a litánia</i>	
<i>kifeledett kérésének pótlása a töredéken</i>	140
<i>Egyházi Almanak (Kecskemét, 1842).</i>	142
<i>Antifóna kezdete, Öreg graduál (I. 75)</i>	144
<i>Antifóna kezdete, Bélyei graduál [73]</i>	144
<i>Antifóna kezdete, Kálmáncsai graduál [145]</i>	145
<i>Úrvacsorai himnusz, Bélyei graduál [71]</i>	214
<i>Éneklőszék (pulpitus), Bürkös, református templom;</i>	
<i>(Nagy-Küküllő vármegye, Románia)</i>	223
<i>Pécseli Király Imre énekének kezdete, és a leírás keltezése,</i>	
<i>Csurgai graduál (44b [87])</i>	237

Ki minket vigasztaljon vilagosítson es visz-
 vet teremőzen, es minden igazsagban ő él bé vigen
 Alleluia, Alleluia, Alleluia. // Anno Dñi 163. 169. 171.

De resurrectione. D. N. S. C. E. A. Perre-

el tamát az mi életünk,
 vigan melto énekelnünk
 Ur Christust diózer nünk.
 Ez szent raponis aldanunk,
 Az Angalockal imadnunk
 Mint Urunkat Fel nünk, kit dióser fenyves
 Nap Hold es Eghi seregek, az mennejszentek.

Pécseli Király Imre énekének kezdete a Csurgai graduálban
 (44b [87]), fölötte a leírás keltetése

NYELVI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADATTÁR
KIADVÁNYOK

Sorozatszerkesztő: A. Molnár Ferenc

1. Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Budapest, 2001. 61 l.
2. Huszár Gál & Huszár Dávid: Imádkozó könyv 1561, 1574, 1577. Sajtó alá rendezte, bevezette és mutatózta Fekete Csaba. Debrecen, 2000. XXIV + 156 l. (Társsorozat: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének Tanulmányi Füzetei 10. Sorozatszerkesztő: ifj. Fekete Károly.)
3. Liturgia Sacrae Coenae. Az az: Úr Vacsorájának kiosztásában való Rend és Cselekedet Patakon, 1658. [Pataki ágenda]. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. Sárospatak, 2003. (Társsorozat: Acta Patakina XV. Sorozatszerkesztő: Dienes Dénes.)
4. Tanulmányok a magyar egyházi nyelvhasználat története köréből. Szerkesztette A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. Debrecen, 2003. 219 l.
5. Reguly Antal finn népköltészeti fordításai. Közzéteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta A. Molnár Ferenc. Debrecen, 2003. 67 l.
6. A. Molnár Ferenc: Balassi-kommentárok. Debrecen, 2005. 156 l.
7. Szent Margit élete és csodatételei. A Margit-legenda és latin forrásai. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta M. Nagy Ilona. Debrecen, 2005. 496 l. + 6 t. (Társsorozat: ΑΓΑΘΑ XVI. Sorozatszerkesztő: Havas László.) [Próbakiadás]
8. A. Molnár Ferenc: A legkorábbi magyar szövegemlékek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia). Debrecen, 2005. 188 l. (Társsorozat: ΑΓΑΘΑ XVII. Sorozatszerkesztő: Havas László.)
9. Liturgia Claudiopolitana. A református istentisztelet rendje Kolozsvárott 1670 táján. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta: Fekete Csaba. Debrecen, 2005. (Társsorozatok: A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai I. Sorozatszerkesztő: ifj. Fekete Károly; Acta Patakina XVIII. Sorozatszerkesztő: Dienes Dénes.)
10. Első konfirmációs ágendánk (1751). Piskárkosi Szilágyi Sámuel névtelen munkája. Szövegkiadás, hasonmás és tanulmány. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. Az Utószó és nyelvészeti megjegyzések című részt írta A. Molnár Ferenc. Debrecen, 2007. 101 l.
11. Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. Debrecen, 2011. 236 l.
12. A. Molnár Ferenc – Oszlánszki Éva: Szenci Molnár Albert zsoltárainak szövegahagyományozódásáról. Debrecen, 2011. 393 l. [Harminc példányban,

előzetes vitaanyagként (is) kiadott munka, a kommentárokból csak mutatóanyagokkal].

13. Demján Adalbert: A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól. Debrecen, 2012. 244 l.
14. A. Molnár Ferenc – Oszlászki Éva: Szenci Molnár Albert zsoltárainak szöveggyógyományozásáról. Második, bővített és javított kiadás. Debrecen, 2011. 440 l.
15. Fekete Csaba: Örvendőzzünk körösztyénök. Délvidéki graduáljaink hagyományai a 17. század első felében. Debrecen, 2012. 239 l.

„Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattárként” a Sorozaton kívül: Régi magyar szövegek nyelv- és művelődéstörténeti kommentárokkal. Összeállította és részben írta A. Molnár Ferenc. Sokszorosított, xeroxozott anyag [egyetemi tanulmányi segédanyag]. Debrecen, 2003–2004. [520 l.]